شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ژۇرنىلى

新疆社会科学

1

تۇرپاننىڭ بېزەكلىك سەنئەتىدىكى تام رەسىملەردىن تاللانمىلار

1ـ، 2 ـ رەسىم: تارما(بۇددا قانۇنى)نى تەقسىر قىلىش (ئۇستىدە بىراھما
يېزىقىدىكى بېغىشلىما بار. 5ـ، 9 ـ غار)

ABDUL GELİL TURAN
Yeni Beğan Mah. Sok. 41
No. 7/4 Tel : 558 40 92
Zeytinburnu / İstanbul

مۇندەرىجە

دېموكراتىيە تارىخى توغرىسىدا تەكشۈرۈش ۋە پەلسەپەۋىي پىكىر يۈرگۈزۈش ..... شاۋچۈن 1
ۋ. ئى. لېنىننىڭ «مىللەتلەر توغرىسىدىكى ياكى ئاپتونومىلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن ئۇچ پارچە خېتى توغرىسىدا مۇلاھىزە ..... توقتارخان 15
بىلىشنىڭ يېگانىلىقتىن باغلىنىشلىققا، تۇرغۇن ھالەتتىن ھەرىكەتلىك ھالەتكە تەرەققىي قىلىشى ..... جاڭ لىيەنشياڭ 40
يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ..... ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 62
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسى توغرىسىدا .....
..... مەخمۇت يۇسۇپ 77
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... يۇسۇپ ئەلى 90
شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا تەتقىقات ..... چىيەن بوچۈەن 111
چاغاتاي خانلىقى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... لىيۇ جۇشياۋ 137
شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسى توغرىسىدا تەتقىقات .....
..... تىيەن ۋېيجياڭ 166
شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا ..... لىن گەن 186

目　录

关于民主历史考察和哲学思索
……邵　纯　（艾则孜玉素甫译）
学习和探讨列宁《关于民族或民族自治问题的三封信》
……托乎塔尔汗
认识——从孤立到联系和从静态到动态的发展
……张连祥　（瞿马洪译）
玉素甫·哈斯·哈吉甫与维吾尔文学
……阿·乌铁库尔
试论《福乐智慧》的改革思想
……麻合木提玉素甫
关于玉素甫·哈斯·哈吉甫法学观点的初探
……玉素甫江艾里
新复州回鹘研究
……钱伯泉　（肉孜吐尔地译）
论察合台汗国
……刘志霄
北匈奴西迁考
……林幹　（阿瓦汗萨克译）
关于新疆蒙古都格拉特部的研究
……田卫疆　（阿布来提努尔东译）

دېموكراتىيە تارىخى توغرىسىدا تەكشۈرۈش ۋە پەلسەپىۋى پىكىر يۈرگۈزۈش

شاۋچۈن

(1)

دېموكراتىيە — بۇ بىرسىناق تېشى. خەلق بىلەن دۈشمەنلىشىدىغانلىكى ئادەملەر دېموكراتىيىنى ئىنتايىن يامان كۆرىدۇ؛ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن ماختىنىدىغانلىكى ئادەملەر دېموكراتىيىنى مەكتىمەيدۇ؛ قولىدا ھەقىقەت بولمىغانلىكى رەھبەرلەر دېموكراتىيىدىن قورقىدۇ ۋە دېموكراتىيىنى بوغىدۇ؛ سەممىي نىيەت بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەيدىغانلىكى ئادەملەر دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى يولغا قويۇشنى مۇقەررەر ھالدا ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ بىلىدۇ.

بۇ سىناق تېشى كىشىلەرنىڭ مەۋقەسى ۋە ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنىسى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ تارىخقا بولغان چۈشەنچىسىنى، رېئاللىققا بولغان چۈشەنچىسىنى ۋە كەلگۈسىگە بولغان چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. قىسقىسى، كىشىلەرنىڭ مارکسىزملىق سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دېموكراتىيە، بىرمىليارد نوپۇسقا ئىگە، يەنە كېلىپ ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغان بۇنداق بىر چوڭ دۆلەتنىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇھىملىق، ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك ۋە ئىنتايىن مۇرەككەپلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شۇڭا، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىش — مەملىكىتىمىزدىكى پۈتۈن خەلقىمىز پارتىيە رەھبەرلىكىدە بىرلىكتە تەتقىق قىلىشقا، بىرلىكتە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە تېگىشلىك زور تېما بولۇپ قالدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ« سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورىنى توغرىسىدىكى قارار »دا:« يۈكسەك دېموكراتىيە سوتسىيالىزمنىڭ ئۇلۇغ نىشانلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ دۆلەت ھاياتىدىكى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتىكى مۇھىم ئىپادىسى».« دېموكراتىيە بولمىسا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشمۇ بولمايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. يۇقىرىقى بىلەن نىشان

بىكىتىلدى، لېكىن رېئاللىقتىن كەلگۈسىگە قاراپ مېڭىش ئىزدىنىش داۋامىدا ئىلگىرىلەش، ئىلگىرىلەش داۋامىدا ئىزدىنىش ئارقىلىق بولىدۇ. ئىنتايىن مۇرەككەپ شەيئىلەر ئۈستىدە، كىمىكى ئالدىراپلا ھەقىقەتنى جاكالايدىكەن، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ ئىلتىپاتىغا تاسادىپىيلا ئېرىشىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. قەتئىي ھەم ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى — بىر تەرەپتىن ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ، بىر تەرەپتىن خۇلاسلاپ، پەيدىنپەي غايىۋى مەنزىلگە يېتىش. ئالغا ئىلگىرىلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئارقىغا نەزەر سېلىپ قاراپ بېقىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، تارىخقا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ئادەم ۋە ھەممە ئىش ئارتۇقچە بىر نەرسە بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتى ھامان ئەنە شۇنداق دېئالېكتىكا بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ئالدى بىلەن بىز، دېموكراتىيىنىڭ قاپ يېرىپ دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن بۇيانقى تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنى قىسقىچە تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى، بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ تارىخىي ۋەقەلەردىن قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىمىز ئۈچۈن يېتەكچى قىلىشتىن ئىبارەت.

(2)

مەملىكىتىمىزدە فېئودالىق جەمئىيەت ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان، پىشىپ يېتىلگەن كاپىتالىزم باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرمىگەن شارائىتتا سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويىدى. شۇڭا، مەملىكىتىمىزدە دېموكراتىيە ئەنئەنىسى كەم. بۇ ئالدى بىلەن دېموكراتىيەدىگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنىغا بولغان چۈشەنچىدە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ جەھەتتە ھەتتا ئويغىتىش خاراكتېرلىك تەشۋىقات ئىلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. خېلى كەڭ ئامما ئىچىدە، دېموكراتىيە دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنىغا نىسبەتەن بىر خىل ساددا ئەممە بىر تەرەپلىمە چۈشەنچە مەۋجۇت. ئۇلار گويا ئوچۇق چىراي، خۇش پېئىل بولۇپ، ئىشلار ئۈستىدە باشقىلار بىلەن كۆپرەك مەسلىھەتلەشسىلا، بۇ خېلى ئوبدان دېموكراتىيە بولغان بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ياق، بۇنداق قاراش بالىلارچە دېموكراتىيە قارىشى بولۇپ، دەرەخنىڭ شېخىنى دەرەخنىڭ غولى دەپ خاتا ھېسابلىغانلىق. دېموكراتىيە — ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بىر خىل شەكىل، ئىستىبدادلىققا قارىمۇ قارشى بولغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ھەمدە پۈتۈنلۈكتىن قىسمەنلىككىچە بولغان باشقۇرۇش تۈزۈمى. مانا مۇشۇ

ئومۇمىي ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، دېموكراتىك پرىنسىپ، دېموكراتىك ئۇسۇل، دېموكراتىك ئىستىل، دېموكراتىك ھوقۇق، دېموكراتىك كەيپىيات ۋە ھاكازالار ھاسىل بولغان.« دېموكراتىيە » بىلەن« دۆلەت » بىر - بىرىگەزىچ باغلىنىشلىق. دۆلەت — بۇ بىر تارىخىي كاتېگورىيە، دېموكراتىيەمۇ بىر تارىخىي كاتېگورىيە، ھەر ئىككىسىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، يوقىلىش جەريانى بولىدۇ.

بىز، ئىنسانلار بېسىپ ئۆتكەن ئىزنى بويلاپ، دېموكراتىيىنى ماكرو تارىخ جەھەتتىن تەكشۈرگىنىمىزدە، دېموكراتىيە تەرەققىياتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. دېموكراتىيىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات يۇزلىنىشى گويا مۇزىكا نوتىسىدىكى تەدرىجىي كۆچىيىش بەلگىسىگە ئوخشاش، تارىلىقتىن كەڭلىككە قاراپ كۆنسايىن كېڭىيىپ بارىدۇ. بىراق، مۇزىكا نوتىسىدىكى تەدرىجىي كۆچىيىش بەلگىسى ئىككى تۈز سىزىقتىن ھاسىل بولغان، دېموكراتىيىنىڭ تەدرىجىي كۆچىيىش بەلگىسى بولسا ئىككى ئەگرى سىزىقتىن ھاسىل بولغان، خالاس. دېموكراتىيە تەرەققىياتىنىڭ كەينىگە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ چەكلىگۈچى كۈچى چوڭقۇر يوشۇرۇنغان. لېنىن دېموكراتىيە تارىخىنى مۇنداق يەكۈنلىگەن : دېموكراتىيە قەدىم زامانىدىكى ئۇندۇرمەھالەت دەۋرىدىن تارتىپ، نەچچە مىڭ يىللىق جەريان ئىچىدە، دېموكراتىيىنىڭ شەكلى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ ئالماشتى. قەدىم زامانىدىكى يۇنانىنىڭ ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھەر قايسى شەھەرلەردە، تەرەققىي قىلغان ھەر قايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، دېموكراتىيىنىڭ شەكلى ۋە قوللىنىلىش دەرىجىسى تۇرلۇكچە بولدى » ①.

لېنىن ئېيتقان « قەدىم زامانىدىكى ئۇندۇرمە ھالەت » باشلانغۇچ جەمئىيەتنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇ چاغدا سىنىپمۇ، دۆلەتمۇ بولمىغاچقا، ھەقىقىي دېموكراتىيەمۇ يوق ئىدى، پەقەت دېموكراتىيىنىڭ ئۇندۇرمە ھالىتىلا مەۋجۇت ئىدى. ئېنگېلىس بۇ خىل ھالەتنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن:« ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى نېمە دېگەن گۈزەل تۈزۈم - ھە! ئارمىيە يوق، ژاندارما ۋە ساقچى يوق، ئاقسۆڭەكلەر، پادىشاھ، ئەمىر، يەرلىك ئەمەلدار ۋە سوتچى يوق، تۈرمە، ئەرز - دەۋا ئىشلىرى يوق، ھەممە ئىش ئۆز تەرتىپى بىلەن بولىدۇ »②. ئەپسۇسكى بۇ گۈزەل تۈزۈم يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان ماددىي مەدەنىيەت ئاساسىغا قۇرۇلغان بولماستىن، بەلكى بىر خىل جاھالەتلىك، پۇتۇنلەي دېگۈدەك تەبىئىي ھالەتتىكى ئۆزىچە دېموكراتىيە ئىدى، شۇڭا ئېنگېلىس ئۇنى «تەبىئىي ئۆسۈپ چىققان دېموكراتىيە تۈزۈمى» دەپ ئاتىغان.

ئېشىنچە مەھسۇتلارنىڭ بارلىققا كېلىشى سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشىنى ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قۇللۇق جەمئىيەتتە، قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇچىغا چىققان ئىستىبداتلىقتىن باشقا، ھېچقانداق دېموكراتىيىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن سودا، سانائەت بىر قەدەر راۋاجلانغان رايونلاردا، ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە بولغان ئاددىي خەلقلەر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەن بەرمەي كۈرەش قىلغانلىقتىن، قەدىمكى يۇنانىدا ئافىنا دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى بارلىققا كېلىپ، قۇللۇق جەمئىيەت دېموكراتىيىسى يولغا قويۇلغانىدى. بۇ تۈزۈمدىكى دېموكراتىيە ھوقۇقى قۇلدارلاغا ۋە ئەركىن خەلقتە مەنسۇپ بولۇپ، ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان قۇللاردا قىلچە دېموكراتىيە ھوقۇقى يوق ئىدى. شۇ چاغدىكى ئافىنا 100 ئاپتونومىيە رايونىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ رايون باشلىقى، مالىيە تەپتىشى ۋە سوتچىلىرىنى سايلاپ چىققان. 10 ئاپتونومىيە رايونى بىر چوڭ سايلام رايونى بولۇپ، ھەربىر چوڭ سايلام رايونىدىن 50 نەپەر ۋەكىل سايلاپ، پۈتۈن ئافىنانىڭ ئالىي مەمۇرىي ئورگىنى ——« 500 كىشىلىك كېڭەش » تەشكىل قىلىنغان. بۇ 500 كىشى يەنە 10 گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، نۆۋەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، ھەر كۈنى چەك تاشلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، چەك چىققان كىشى شۇ كۈنى رەئىسلىكنى ئۆتىگەن. قۇلدارلار بىلەن ئەركىن خەلقلەرنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمىنى ئېنگىلىس «يۈكسەك تەرەققىي قىلغان دۆلەت شەكلى » دەپ ئاتىغان.

مەملىكىتىمىزنىڭ يىراق قەدىم زامان دەۋرىدە ياۋ، شۇن، يۈلەرنىڭ« ئورنىنى ئۆتۈنۈپ بەرگەن » لىكى توغرىسىدا رىۋايەتلەر بار، ئەمما« ئۆتۈنۈپ بېرىش » نىڭ ئورنىنى ۋارىسلىق تۈزۈمى ئالغان.« ئەدەپنامە » دە: «ئەڭ ئالىي غايە شۇندىن ئىبارەتدۇركى، دۆلەت ئومۇمنىڭ بولۇش، ئاقىللارنى تاللاپ ئىشقا قويۇش، ئىشەنچ ـ ئىناۋەتنى ساقلاش، ئىناق ـ ئىتتىپاق بولۇش» دېگەن خاتىرىلەر بار. ئەمما قۇللۇق جەمئىيەت دېموكراتىيىسى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىلمىگەن.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، خان ياكى پادىشاھلار ئاغزىدا« دۆلەتنىڭ قانۇن بىلەن باشقۇرىمەن» دېيىشەتتى. فېئودالىق بىلەن دېموكراتىيە« قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆز» بولۇپ ، ئىككىسى ئوت بىلەن سۇ چىقىشالمىغاندەك، بىر ـ بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان فېئودالىق جەمئىيىتىدە، بىر مۇنچە ئىلغار مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە پات ـ پاتلاد دېموكراتىيە ئۇچقۇنلىرى

چاقناپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن دېموكراتىيە تۈزۈمى زادىلا رېئاللىققا ئايلىنالمىغا-نىدى. تاكى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان فېئودالىزمنىڭ قالدۇق ئاڭلىرى دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىغا يەنىلا ئېغىر ھالدا توسالغۇ بولۇپ تۇرماقتا.

دېموكراتىيە مەسىلىسىدە، بۇرژۇئازىيىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى ھەققەتەن كىچىك ئەمەس. XVII — XVIII ئەسىردىكى جامائەت پىكرى تەييارلىقىدىن XIX ئەسىردە كاپىتالىستىك تۈزۈم ھەقىقىي ئورنىتىلغانغا قەدەر، دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك توغرى-سىدىكى چۈقان ـ سۈرەنلەر باشتىن ـ ئاخىر ئۈزۈلمىدى. مونتېسكيۇ «ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىش قىلىش» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، فېئودالىق ئىستىبداد ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى بۇزۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ باققان؛ ۋولتېر «تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى» نى جاكالاپ، ئۇنىڭ ئۆتكۈر تىغ ئۇچىنى توپ ـ توغرا پاپىغا قاراتقان، پاپىنى «ئىككى پۇتلۇق ھايۋان» دەپ سۆككەن؛ رۇسسو «ئىجتىمائىي شەرتنامە نەزەرىيىسى» دە ھەتتا مەمۇرىي باش-لىقلارنى خەلق تەيىنلەش، خەلق نازارەت قىلىش، خەلق ئېلىپ تاشلاش دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ دىدېرونى ۋەكىل قىلغان «قامۇسچىلار» ئەقىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مۇستەبتلىككە قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك تەنقىدنى قانات يايدۇر-غان. ئۇلارنىڭ ماتېرىيالىزملىق ئىدىيىسى ھازىرغا قەدەر ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدە يەنىلا قىممەتلىك بولۇپ كەلمەكتە. جېفېرسون يېزىپ چىققان ئامېرىكىنىڭ «مۇستەقىللىق خىتابنامە» سى بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولۇپ قالغان. بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىغا قويغان ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق ئىدىيىلىرى ئىنسانلارنىڭ بىر قېتىملىق زورمەنىۋى ئازادلىقى ئىدى. لېكىن دېموكراتىيە ھوقۇقى مەۋجۇت ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئىچىگە چوڭتۇر يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىغا قويغان دېموكراتىيە نەزەرىيىسى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىلەن زىت بولغاچقا، ئۇنىڭ نەتىجىسى پەقەت ئازسانلىق مۇلۇكدارلارنىڭ دېموكراتىيىسى ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دېموكراتىيىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارىغان-دا تارىختا بىر چوڭ ئىلگىرىلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بىراق ئۇنىڭ باشتىن ـ ئاخىر، يەنە كېلىپ كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا تار، تولۇقسىز، ئادەم ئالدايدىغان دېموكراتىيىدىن ئىبارەت بولماسلىقى، بايلار ئۈچۈن جەننەت، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئۈچۈن، نامراتلار ئۈچۈن دوزاق ۋە ئالدامچىلىقتىن ئىبارەت بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس» ⑧. لېنىن بۇ سۆزنى 1918 ـ يىلى ئېيتقان. 70 يىلغا يېقىن ۋاقىت-تىن بۇيان، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دېموكراتىيە مەسىلىسىدە ھەلە ـ نەيرەڭلىرىنى

ئۇزلۇكسىز ئۆزگەرتىپ كەلمەكتە. پەن تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئىگە بولغان دېموكراتىيە ھوقۇقى سەل-پەل كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە لېنىننىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈمى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي تېخى يوقاتقىنى يوق.

ئۇلۇغ ئىنقىلاب پىشىۋاسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى پۈتۈن ئۆمرىنى دېموكراتىك ئىنقىلاب ئۈچۈن سەرپ قىلدى. ئۇ «ئەدەپنامە» دىكى بەزى سۆزلەرنى ئۆز قولى بىلەن ھۆسىن خەت قىلىپ كۆچۈرگەن، ئۇ بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىم زامانىدىكى مۇتەپەككۇرلىرى تەسۋىرلىگەن «دۇنيانىڭ بۈيۈك بىرلىكى» نى ئارزۇ قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەرب دۆلەتلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ، جۇڭگودا بۇرژۇئا دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرماقچى بولغانىدى. سۇن جۇڭشەن ئەپەندى چىڭ خاندانلىقىنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇلۇغ تارىخىي تۆھپە ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭگودا ئۆزى ئارزۇ قىلغان دېموكراتىيە تۈزۈمىنى بەرپا قىلالمىدى، نەتىجىدە مىلىتارىستلار قالايمىقان ئۇرۇشۇپ، جىياڭ جېيشىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى تىكلەندى.

«4-ماي» ھەرىكىتىدە دېموكراتىيە ۋە ئىلىم-پەن ساداسى كۆتۈرۈلدى، ئىجتىمائىي دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار «دېئەپەندى» (دېموكراتىيەچى) دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇلۇغ ھەرىكەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۈچۈن جامائەت پىكرى ھازىرلاپ بەردى. جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاب «يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب» دەپ ئاتالدى. دېمەك، دېموكراتىيە — ئىنقىلابنىڭ يادرولۇق مەسىلىسى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش مۇساپىسىنى باشلىدۇق. بۇ مۇساپە ئەگرى-توقاي بولۇپ، بىز ئىنتايىن كۆپ جەبرى-جاپا ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن ھەقىقىي سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنى ئەمدى باشلىدۇق.

(3)

1918-يىلى، لېنىن: «پرولېتارىيات دېموكراتىيىسى ھەرقانداق بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىگە قارىغاندا مىليون ھەسسە دېموكراتىك بولىدۇ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئەڭ دېموكراتىك بولغان بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىگە قارىغاندا مىليون ھەسسەن دېموكراتىك» دېگەنىدى.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، لېنىننىڭ ئېيتقىنىدەك بولۇشى لازىم، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇنى ئورۇنلاش ھەقىقەتەن ئاسان ئەمەس. مەيلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياكى جۇڭگودا بولسۇن، دېموكراتىيىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغان تارىخىي ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى. ستالىننىڭ دېموكراتىيە - قانۇنچىلىقنى بۇزغانلىقىدىكى ساۋاقلار بىزنىڭ ھوشيارلىقىمىزنى قوزغىمىدى، ھەتتا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان، لېكىن بىياۋان، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» فېئودال فاشىستلىق دىكتاتۇرىسىنى يۇرگۈزگەن زورتراگىدىيە يۈز بەردى. يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگو تارىخىغا ئەڭ پارلاق دەۋرنى ئېلىپ كەلدى، ۋەھالەنكى، ئەڭ پارلاق بۇ دەۋر ئون يىللىق زۇلمەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى دېموكراتىيىنىڭ تەرەققىياتى بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى - توقاي يوللارنى ئەسلەپ ئۆتۈش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ« سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورىنى توغرىسىدىكى قارار » ندا تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەندە، مۇنۇ ئىككى نۇقتىنىلا ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ كۆرسەتكەن:« بىرىنچىدىن، كۈچ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارىتىلمىدى، ئىككىنچىدىن، دېموكراتىك سىياسىي ھەقىقىي تۈردە بەرپا قىلىنمىدى.» نېمە ئۈچۈن كۈچ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارىتىلمىدى ؟ بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى — سوتسىيالىزم دەۋرىدە مەۋجۇت بولىدىغان « سىنىپىي كۈرەش» ئاساسىي زىددىيەت دەپ قارالدى. پارتىيىنىڭ 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك قۇرۇلتېيىدا:« ئەمدى مەملىكەت ئىچىدىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ۋەمەدەنىيەتنى تېز راۋاجلاندۇرۇش تەلىپى بىلەن نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەتنىڭ خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتقانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ قالدى؛ پۈتۈن مەملىكەت خەلقنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى كۈچنى تولۇق، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈپ، خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىيەتكە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت؛ سىنىپىي كۈرەش ھېلىمۇ مەۋجۇت بولسىمۇ، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنى يەنە كۈچەيتىش زۆرۈر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئېڭىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت » دەپ كۆرسەتىلگەن. 8 - قورۇلتايدا بەلگىلەنگەن فاكتورنى توغرا ئىدى، چۈنكى ئۇ جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ توغرا فاكتورنى

بىر ياقتا قايىرىلىپ قېلىپ، خاتا نەرسىلەر كۈندىن - كۈنگە يامراپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسىنىڭ 20 - قۇرۇلتېيىدا ستالىن تەنقىد قىلىندى، ۋېنگرىيە ۋەقەسى يۈز بەردى، 1957 - يىلى ئىستىل تۈزەش ھەرىكىتىدە ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەر پارتىيەگە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ رەھبەرلىرىمىز 8 - قۇرۇلتايدا بەلگىلەنگەن فاكىجىندىن تەۋرەندى. 8 - قۇرۇلتايدىن كېيىنكى ئەمەلىيەت 8 - قۇرۇلتاينىڭ فاكىجىندىن چەتلەپ كەتتى، «سىنىپىي كۈرەش» جۇڭگو ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ئاساسىي رېتىمگە ئايلىنىپ قالدى، ھەتتا پەدە بارغانسېرى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. ئوكچىلارغا قارشى تۈرۈشنىڭ ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىلىشى، پېكىدېخۇەي قاتارلىق يولداشلارنىڭ خاتا پىكىرلىرىنى قىلىنغانلىقى، «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»، مانابۇلارنىڭ ھەممىسى سۇنئېي ياسالما چىقىلغان «سىنىپىي كۈرەش» بولۇپ، بۇ كۈرەشلەردە «پەللىمۇ پەللە شاللاش» يەنى زور تۈركۈمدىكى مۇنەۋۋەرلەرنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈپ، بىر تۈركۈم پۈرسەتچىلەر، قارانىيەتلەر، سۈيىقەستچىلەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، مۇھىم ئورۇنلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ، ياخشىلارنى خارلاپ، يامانلارنى ئەتىۋارلاش ئەھۋالى شەكىللەندى. «چوڭ دېموكراتىيە» شوئارى ئاستىدا، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتى ئوپ - ئوچۇق يۈرگۈزۈلۈپ، ئادەتتىكى خەلق ئاممىسى دېموكراتىيەھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپلا قالماستىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىمۇ ھامان بىر كۈنى «سىنىپىي كۈرەش» ياكى «لۇشيەن كۈرىشى» نىڭ ئوبېيېكتىغا ئايلىنىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ كېڭەيتىۋېتىلىشى، مۇقەررەر يوسۇندا دېموكراتىيىنى بۇزۇشقا ئېلىپ بارىدۇ.

سىنىپىي كۈرەشنىڭ كېڭەيتىۋېتىلىشى نېمە ئۈچۈن ئۇزاققىچە تۈزىتىۋېلىنمىدى؟ دېگەن مەسىلىنى ئىلگىرىلەپ ئويلىغىنىمىزدا، دەرۋەقە، بۇنىڭ بىر تەرەپى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە تەكەببۇرلىشىپ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، ئەمەلىيەتتىن ۋە ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن يەنە باشقا تەرەپلەردىكى تۈرلۈك سەۋەبلەرمۇ بار. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى مەسىلىسىدە دىكتاتۇرا تەكتىلىنىپ، دېموكراتىيەگە سەل قارالغان؛ دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى مەسىلىسىدە مەركەزلەشتۈرۈش تەكتىلىنىپ، دېموكراتىيەگە سەل قارالغان؛ ئوكچىلارغا قارشى

كۆرەشتىن كېيىن، پارتىيە رەھبەرلىكى بىر تەرەپلىمە ھالدا چۈشىنىلىپ، مەلۇم رەھبەرنىڭ ياخشى ياكى يامان، ماقۇل ياكى ياق دېيىشى پارتىيىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ قارالغان، بىر ياچېيكا شۇجىسى ئۆزىنى پارتىيىنىڭ مەسئۇولى قىلىپ كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان. يۇكسەك دېموكراتىيە ئاساسىدىكى مەركەزلەشتۈرۈش شەكلەن دېموكراتىيە ئاستىدىكى مەركەزلەشتۈرۈشكە ئايلىنىپ قالغان. ئارقا - ئارقىدىن ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەر كىشىلەرنى گويا نەپەز مۇزتۇتقان دەريادىن ئۆتكەندەك، ياكى چوڭقۇر ھاڭنىڭ لېۋىگە كېلىپ قالغاندەك ۋە ياكى مىنا كۆمۈلگەن يەردىن ئۆتكەندەك ھالغا كەلتۈرۈپ، ئۆزىنى ئىنتايىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوغداشقا، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە يولداشلاردىن گۇمانلىنىش ۋە باشقىلارنى «پاش قىلىش» ئارقىلىق « سىنىپىي كۆرەش » ئېھتىياجىغا ماسلىشىشقا مەجبۇر قىلغان. مانا مۇشۇنداق سىياسىي كەيپىيات ۋە روھىي ھالەت ئاستىدا، دېموكراتىيە ئارتۇقچە بىر نەرسىگە ئايلىنىپلا قالماستىن، ھەتتا كىشىلەر ئېغىز ئېچىشتىن ھەزەر ئەيلەيدىغان چەكلەنگەن رايونغا ئايلىنىپ قالغان.

ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى كۆرەشتە بىز يەنە تارىخىي مەنتىقە جەھەتتىكى خاتالىقنى ئۆتكۈزدۇق. جۈڭگو ئىككى مىڭ يىل فېئودالىق جەمئىيىتىنى ۋە يۈزيىلغا يېقىن يېرىم مۇستەملىكە - يېرىم فېئودالىق جەمئىيىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولۇپ، پىشىپ يېتىلگەن كاپىتالىزم تارىخىي باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرمىگەن، لېكىن، بۇرژۇئازىيە ھەممە جىنايەتنىڭ مەنبەسى دەپ قارالدى، كىمكى بىرەر خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويىدىكەن ياكى بىرەر ئىش، بىرەر ئىدىيە خاتا دەپ قارىلىدىكەن، ئۇنىڭ ھەممىسىنى بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ كاساپىتى دېيىلدى ھەتتا« كاپىتالىزمنىڭ تىرىلىشى» دەپ ھۆكۈم قىلىندى، گويا سوتسىيالىستىك جۇڭگو ئاز - پاز ئېغىش يۈز بەرسىلا چوقۇم كاپىتالىزم ئازگىلىغا دومىلاپ كېتىدىغاندەك. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئوڭاي ئىش نەدە بولسۇن! كاپىتالىزم — ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، فېئودالىزم ئىنكار قىلىنغان بىر قېتىملىق چوڭ سەكرەش.«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى » دە، بۇرژۇئازىيە —« ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدىكى بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەھسۇلى.»«بۇرژۇئازىيە بۇ ئۇنداق تەرەققىياتنىڭ ھەر بىر باسقۇچىدا مۇناسىپ سىياسىي مۇۋاپىقىيەتلەرگە ئېرىشكەن.»« بۇرژۇئازىيە تارىختا ئىنتايىن ئىنقىلابىي رول ئوينىغانىدى »، دېيىلگەن. بىزنىڭ جۇڭگودا يۇقىرىقى تارىخىي جەريانىنىڭ ئاساسى كەم، ئۇنىڭ ئەكسىچە، كۆپ مىقداردا مەۋجۇت بولغىنى فېئودالىزمنىڭ تەسىرى، مەسىلەن مۇستەبىتلىك،

ھاكىم مۇتلەقلىق، بيۇروكراتلىق، پاتريئارخاللىق، جىسمانىي بېقىندىلىق، ئائىلە باشلىقلىق ئىستىلى، ئىمتىياز ئىدىيىسى، مەزھەپچىلىك، شەخسكە چوقۇنۇش ھەمدە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا خاس خىلمۇ خىل ناچار ئادەتلەر. شۇڭا بىز، كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئىدىيىلىرى ۋەرەزىل ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەسىرلىرىگە تاقابىل تۇرۇشىمىز، شۇنداقلا فېئودالىزمنىڭ تۇرلۇك زەھەرلىك قالدۇقلىرىنى تېخىمۇ زور كۈچ بىلەن تازىلىشىمىز لازىم، بۇنداق قىلىش دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا تېخىمۇ ئويغۇن كېلىدۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ قارشى تۇرغىنىدا «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار»، «ئالدىنى ئالىمىز» دېگىنى «كاپىتالىزمنىڭ تىرىلىشى» ئىدى، ئۇنىڭ نەتىجىسى فېئودالىق فاشىزمنىڭ يامراپ كېتىشىدىن ئىبارەت بولدى. مانا بۇ ئەھۋال ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە بىزنىڭ ئاساسلىقى زادى نېمىگە قارشى تۇرۇشىمىز ۋە نېمىنى پىپەن قىلىشىمىزنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۈچلۈك ئىسپاتلاپ بەردى.

ئىلگىرى «دېكتاتۇرا» ۋە «مەركەزلەشتۈرۈش» بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلەنگەنلىكتىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىدىمۇ ئۆلۈك ھالدا بىر تۈتاش قىلىۋېتىپ، يۈكسەك مەركەزلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى، ھەدېسىلا «تارقاقچىلىق» قا قارشى تۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا يەنە «كۆپ مەركەزچىلىك ــ مەركەزسىزلىكدۇر» دېگەن جىنايى نام توقۇپ چىقىلدى. ئىقتىسادىي قورۇلۇش جەھەتتە كارخانىلارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى كەم بولدى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى تەشەببۇسكارلىقى پۈتۈنلەي يوقالدى. مەدەنىيەت ئىشلىرىدا سەكىز «ئۇلۇغ تېياتىر» پۈتۈن مەملىكەت سەھنىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتەك غەلىتە ئەھۋال ئەۋج ئالدى. بۇگۈنكى كۈندە، ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىجادىيىتىدە مىسلىسىز جانلىنىش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن نەزەرىيەۋى جەھەتتىكى ئىزدىنىشتە يېڭى بۆسۈپ ئۆتۈشنىڭ بولۇشى كۈتۈلمەكتە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان رامكىلار كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى چۇشەپ تۇرماقتا، ھەتتا كىتاب سېتىۋېلىش، كىتاب ئوقۇش جەھەتتىمۇ دەرىجە چەكلىمىسى مەۋجۇت. غەرب ئەللىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئەسەرلىرى (شەھۋانىي ــ سىبرىق كىتاب ژۇرناللار ئەمەس) نىڭ دۇنيادا بازىرى ئىنتىك، تارقىلىشى ناھايىتى كەڭ، ئەمما بىزدە «ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ» دەپ رامكىلاپ قويۇلىدۇ. ئۇنداق ئەسەرلەرگە رەسمىي مارکسىزم مەيدانىدا تۇرۇپ باھا بەرمەكچى ياكى ئۇ ئەسەرلەر ئۈستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلماقچى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇرغۇن ئىگىرى ــ توقايلىقلار، قاتمۇقات ئۆتكەللەرنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، ھەتتا بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇپ

باقمىغان كىشىلەر« ئېلان قىلىشقا بولمايدۇ» ياكى « ئىچكى قىسىمدا ئېلان قىلىشقىلا رۇخسەت» دەپ تەستىق سېلىپ يوليورۇق بېرىدۇ. ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن دېموكراتىيە هوقۇقى ئادەت كۆچلىرى تەرىپىدىن ، شەكىللىك ياكى شەكىلسىز توساقلار تەرىپىدىن ئىنكار قىلىۋېتىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال كىشىگە بىر تەرەپتىن، دېموكراتىيىنىڭ مۇھىملىكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى هېس قىلدۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يۇكسەك دېموكراتىيىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن، غايەت زور ۋە ئۇزۇن مۇددەت تىرىشچىلىق كۆرەش قىلىشنىڭ لازىملىقىنى هېس قىلدۇرىدۇ.

(4)

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن باشلاپ، دېموكراتىيە دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي هاياتى ۋە ئىجتىمائىي هاياتىنىڭكۈن تەرتىپىكە قويۇلدى . پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيىدا دۆلىتىمىزنىڭ هازىرقى باسقۇچتىكى كۆرەش نىشانى : يۇكسەك دېموكراتىيە، يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇددەتلىك دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دېموكراتىيەتوغرىسىدىكى مۇلاهىزىلەردە ئېلىمىزنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى ساداسىنى ناهايىتى يۇقىرى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ، بۇ ياخشى ئىش، ئەلۋەتتە. لېكىن بىز شۇنىمۇ سەگەكلىك بىلەن بىلىشىمىز لازىمكى، دېموكراتىيە ئاسمانىدىن چۈشمەيدۇ، شۇنىڭدەك يەردىنمۇ ئۇنۇپ چىقمايدۇ، دېموكراتىيە ئۇستىقۇرۇلمىغا مەنسۇپ ، ئۇ مەلۇم ئىقتىسادىي بازىستىن هاسىل بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ماركسىزملىق قائىدىدىن چەتلەپ كەتكەنىدە، مەيلى هەر قانچە گۈزەل قىلىپ لايىهەلەنگەن دېموكراتىيە بىناسى بولسىمۇ، ئۇ پەقەت قەغەز ئۈستىدىكى چىرتىيوژ بويىچىلا قالىۋېرىدۇ.

بىز، جۇڭگودا دېموكراتىيىنى ئەنئەنە كەم دېگەن گەپ - سۆزلەرنى هەمىشە ئاڭلاپ تۇرىمىز، ئۆزىمىزمۇ هەمىشە شۇنداق دەيمىز. جۇڭگودا دېموكراتىيىنى ئەنئەنە نېمە ئۈچۈن كەم؟ جۇڭگولۇقلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق ئىستىبداتقا تۇزۇمىنى ياقتۇرامدۇ؟ ياق! مەملىكىتىمىز پىشىپ يېتىلگەن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىس بولمىغان تارىخىي شارائىتتا سوتسىيالىستىك تۇزۇمگە قەدەم قويغان، شۇڭا بىزدە دېموكراتىيىنى ئەنئەنە كەم. دېموكراتىيە مەسىلىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە مۇشەققەتلىكىمۇ دەل مۇشۇ يەردە ئىپادىلىنىدۇ. دېموكراتىيە بىلەن باراۋەرلىك بىر - بىرىگە

باغلىنىشلىق ئۇقۇم، كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باۋاھەرلىكى ـــ كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بىز بىرتەرەپتىن، ئىقتىسادىي تۈرمۇشتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىقنى بۇزۇپ تاشلىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، سىياسىي تۈرمۇشتىكى دېموكراتىيىنى كېڭەيتىشىمىز لازىم، روشەنكى، بۇ بىر خىل زىددىيەتلىك ھادىسە. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ« سوتسىيالىستىك مەنسۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورىنى توغرىسىدىكى قارار» دا، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ مول پەلسەپىۋى قائىدىلىك مۇنداق بىر ئابزاس بايان بار:«ھەممە ئىشتا ئېغىشىماستىن قۇرۇلۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، دىققەت ـ ئېتىبارنى خەلقنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادىي روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا، خەلقنىڭ مەدەنىي ۋە مەنسۇي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا، ئىدىيىۋى ـ ئەخلاقىي قۇرۇلۇش ۋە مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە قارىتىش، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قارىتىش كېرەك.» بۇ بىرئابزاس بايانىدىكى «ھەممە ئىشتا ئېغىشىماستىن قۇرۇلۇشنى نەزەردە تۇتۇش» ۋە «تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قارىتىش كېرەك» دېگەن بۇ ئىككى جۈملە سۆز ـــ يۈكسەك دېموكراتىيە بەرپا قىلىشنىڭ ھالقىسى، دېموكراتىيىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىنىڭ تۈپ ئاساسى.

ئۇنداق بولسا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ئاندىن دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشقا تىوغرا كېلەمدۇ؟ ياق. تارىخ دىئالېكتىكىسى كىشىلەردىن تارىخىي تەشەببۇسكارلىققا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەشەببۇسكارلىق ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى ۋە زىددىيەتلىك ھەرىكىتى داۋامىدا ئىپادىلىنىدۇ.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىستالىيە زۇكىلىسى كىراكىس ۋە پروفېسسور چېن سىڭشېن بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم كۆرۈشۈپ قىلغان سۆھبىتىدە، بىزنىڭ ئىلگىرىلەش نىشانىمىزنى قىسقا ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ ئېنىق كۆرسەتتى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دېدى:« ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى مەلۇم ۋاقىتقا يېتىپ بارغاندا، مۇقەررەر ھالدا سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.» ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «بىزنىڭ سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىشتىكى بىرىنچى نىشانىمىز ـــ ھەر دەرىجىلىك ئاپپاراتلارنىڭ ھايات كۈچىنى ساقلاپ قېلىش.» يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1980 ـ يىل 18 ـ ئاۋغۇست

تا قىلغان« پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمىنى ئىسلا قىلىش توغرىسىدا» دېگەن تېمىدىكى سۆزىدىلا سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىنى ئالدىن كۆرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن:« پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمى، كادىرلار تۈزۈمى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاساسلىق ئىللەتلەر بيۇروكراتلىق، ھوقۇقنى ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈۋېلىش، ئائىلە باشلىقلىق، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسى جەھەتتىكى باقۇۋەندىلىك ۋە ھەرخىل كەمتىياز چىلىق ھادىسلىرىدىن ئىبارەت.» يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىنتايىن ئېچىنغان ھالدا، بيۇروكراتلىقنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى ۋەزىيانلىرى: « يۇقىرىدا تۈرۈۋېلىش، ھوقۇقنى كەلسە - كەلمەس ئىشلىتىش، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىش، ئاممىدىن ئايرىلىش، سۆلەتۋازلىق قىلىش، قۇرۇق گەپ سېتىش، ئىدىيىدە قاتمال لىشىپ قېلىش، كونا قائىدە - يوسۇنلارغا يېپىشىۋېلىش، ئاپپاراتلار كېلەكسىز بولۇپ كېتىش، ئىشتىن ئادەمكۆپ بولۇش، ئىشتا سۆرەلمەلىك قىلىش، ئىش ئۇنۇمىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش، لەۋزىدە تۇرماسلىق، خەت ئالاقىنى ئايلاندۇرۇپ يۈرۈش، بىر - بىرىگە بەس سېلىش، شۇنىڭدەك ئەمەلدارلىق كىبرىسىنى كۆرسىتىش، ھەدىسىلا كىشىلەرگە تەنىمە بېرىش، زەربە بېرىپ ئۆچ ئېلىش، دېموكراتىيىنى بېسىش، يۇقىرىنى ئالداش - تۆۋەندىن يوشۇرۇش، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىش، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ پارا بېرىش، پارا يەپ قانۇننى بۇزۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت»، دەپ كۆرسەتتى. بۇ ئىللەتلەرنى تۈگىتىش ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ھوقۇقنى ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈۋەتمەسلىكنى، قوشۇمچە ۋەزىپە ۋە مۇئاۋىنلىق ۋەزىپىسىدىكىلەر بەك كۆپ بولۇپ كەتمەسلىكنى، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنى ئايرىماسلىق، ھۆكۈمەت ئىشىنى پارتىيە ئۆز ئالدىغا تارتىۋېلىش مەسىلىسى ۋەكىلدىرلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. يۇقىرىقىلارنى بىر نۇقتىغا يىغىنداپ، ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان كادىرلار تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت.« ھالقىلىق مەسىلە شۇكى، كادىرلارنى سايلاش، ئىمتىھاندىن ئۆتكۈزۈش، ۋەزىپىگە تەينىلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش، سىناش، ئەيىپلەش، ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ھەر دەرىجىلىك، ھەر خىل رەھبىرىي كادىرلار(جۈملىدىن سايلامدا ۋۇجۇتقا كەلگەن، تەينىلەنگەن ۋە تەكلىپ قىلىنغان كادىرلار) نىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ۋە دەم ئېلىشقا چىقىش، پىنسىيگە چىقىش ئىشلىرىدا، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، مۇۋاپىق ھۆكۈم ئېنىق بەلگىلەمە چىقىرىش لازىم. ھەر قانداق

رەھبىرى كادىرنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى چەكسىز بولۇپ كەتمەسلىكى كېرەك.»⑨ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ بايانلىرى لېنىنىزم بىلەن تومۇرداش. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىپ 10 كۈندىن كېيىنلا، لېنىن شەخسەن ئۆزى« ئېلىپ تاشلاش - قالدۇرۇش ھوقۇقىغا دائىر ئەمر - پەرمان لايىھىسى» نى يېزىپ چىققان، ئۇنىڭ كەينىدىنلا لېنىن يەنە« ئېلىپ تاشلاش - قالدۇرۇش ھوقۇقى توغرىسىدا دوكلات» بېرىپ،« تارىختىكى ھەممە ئىنقىلاب دەۋرلىرىدە، ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزۈلگەن بارلىق تۈزىتىشلەرگە مۇناسىق بىر ئاساسىي روھ، يەنى ئېلىپ تاشلاش - قالدۇرۇش ھوقۇقى سىڭدۈرۈلگەن»⑩ دېگەن بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگەن. بىز« تۆمۈر تاۋاق» نى چېقىپ تاشلايمىز دەيدىكەنمىز، ئالدى بىلەن« تۆمۈر ئورۇندۇق » نى سۇندۇرۇپ، ئۆلچەمگە تۇشايدىغان، خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان كادىرلارغا ئورۇننى بوشاتقۇزۇپ، لايىقەتلىكەرنى ئىشقا قويۇش لازىم. ياش سەۋەبىدىن دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان يولداشلاردىن باشقا، ھەر قانداق ياشتىكىلەر يۇقىرىغىمۇ چىقالايدىغان، تۆۋەنگىمۇ چۈشەلەيدىغان بولۇشى، كادىرلار قوشۇنىمۇ ئېقىن سۈرەك سېسىمايدىغان ئىشكىنىڭ مۇلگۈچىكىدەك چىرىمەيدىغان بولۇش لازىم. ئاپپاراتلارنىڭ ھاياتىي كۈچى كادىرلارنىڭ ھاياتىي كۈچىدىن كېلىدۇ؛ كادىرلارنىڭ ھاياتىي كۈچى سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا باغلىق. بىزنىڭ ئالدىمىزدىكى ۋەزىپە مانا شۇ.

ئىزاھلار:

① « لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» III تۇم، خەنزۇچە نەشرى ، 723 - بەت.

② « ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» III تۇم، خەنزۇچە نەشرى ، 92 - بەت .

③ لېنىن« پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە خائىن كائۇتسكى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 27 - 28 - بەتلەر .

④ يۇقىرىقى كىتاب، 39 - بەت.

⑤ « جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ دۆلەتنىڭ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلەر توغرىسىدىكى قارارى»، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 26 - بەت.

⑥ ماركس - ئېنگېلس: «گوتا پروگراممىسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 47 - 48 - بەتلەر.

⑦ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 494-495، 503-بەتلەر.

ئەزىز يۈسۈپ تەرجىمىسى

ۋ. ئى. لېنىننىڭ «مىللەتلەر توغرىسىدىكى ياكى «ئاپتونومىلاشتۇرۇش» توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن ئۇچ پارچە خېتىنى ئۆگىنىشتىكى تەسىراتىم

توقتارخان ئەخمەتجان

ئۇلۇغ لېنىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا كاتىپلارغا ئېغىزچە ئېيتىپ يازدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن بىر نەچچە ماقالە ۋە خەت قالدۇرغان. بۇ ئەسەرلەر داڭلىق سەككىز پارچە ماقالە ۋە بىر نەچچە پارچە خەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ شانلىق ئەسەرلەر ئۆزى قىسقا بولسىمۇ، مەزمۇن جەھەتتىن ماركسىزم - لېنىنىزمنى راۋاجلاندۇرغان، سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ يولىنى يورۇتقان، نەزەرىيە، سىياسەت، ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا جەھەتلەردىن سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيەسىنى قوراللاندۇرغان پروگراما خاراكتېرلىك ھۆججەت بولدى. بۇ ھۆججەتلەردە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبىسە قازانغاندىن كېيىنكى ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ بىر نەچچە يىللىق تەجرىبە - ساۋاقلىرىغا، ۋە ئىنقىلاب بىلەن قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەمدە شۇ چاغدىكى ئەمەلىي مەسىلىرىگە ئاساسەن، سوتسىيالىزمنىڭ بىرئەلدە غەلبە قىلىش مۇمكىنلىكى، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنى زادى قانداق قۇرۇش قاتارلىق ئەڭ مۇھىم مەسىلەردە نەزەرىيە جەھەتتىن زور ئىلگىرىلەش ياسىدى. سوتسىيالىزمنى تونۇش جەھەتتە دەۋر بۆلگۈچ يېڭىلىق ياراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەمەلىي جەھەتتىن پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۆچەيتىش، پارتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، رەھبەرلىكنى كۆچەيتىش ۋە ياخشىلاش قاتارلىق مۇھىم مەسىلەرنى كۆزلەپ، ستراتېگىيە، تاكتىكا ۋە تەشكىلىي مەسىلەر بويىچە بىر مۇنچە مۇھىم ئاكتۇئال مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھىم يولىيورۇقلار بەردى. بۇ مۇھىم خەتلەرنى لېنىن 1922 - يىل دېكابىردىن 1923 - يىل يانۋارغىچە يازدۇرغان. بۇ خەتلەرنىڭ مۇھىملىرى: 1922 - يىل 23 - دېكابىردىن 26 - دېكا-

برغىچە يېزىلغان «قۇرۇلتايغا خەت» دېگەن ماۋزۇدىكى ئۇچ پارچە خېتى، 27 - دېكابىردىن 29 - دېكابىرغىچە يېزىلغان «دۆلەت پىلان كومىتېتىغا قانۇن چىقارغۇچىلىق فونكسىيە بېرىش توغرىسىدا» دېگەن ماۋزۇدىكى تۆت پارچە خېتى، 29 - دېكابىردا يېزىلغان «مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىش توغرىسىدىكى بۆلۈمگە دائىر» ماۋزۇلۇق خېتى، 30 - ۋە 31 - دېكابىردا يېزىلغان «مىللەتلەر - توغرىسىدىكى ياكى ‹ئاپتونوملاشتۇرۇش› توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن ماۋزۇدىكى ئۇچ پارچە خېتى بولۇپ جەمئىي 11 پارچە خەتتىن ئىبارەت. بۇ خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى لېنىننىڭ 1923 - يىل ئاپرېلدا ئېچىلغان ر ك پ (ب) XII قۇرۇلتىيىغا ئاتاپ يازغان تەكلىپنامىسى ئىدى. لېنىن «قۇرۇلتايغا خەت» دېگەن ئەسىرىنىڭ بېشىدىلا: «مەن شۇ قۇرۇلتايدا سىياسىي تۈزۈممىزدە بىر قانچە ئۆزگىرىشلەر قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتىم. مەن ناھايىتى مۇھىم ھېسابلىغان مۇلاھىزىلىرىمنى سىلەر بىلەن ئورتاقلىششنى خالايمەن» ① دەيدۇ. لېنىننىڭ بۇ خەتلىرى سوۋېت كومپارتىيەسىنىڭ XII قۇرۇلتىيىنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى ۋە تەشكىلىي لۇشيەنىنى تۈزۈشتە يېتەكچىلىك رول ئوينىغان پروگراممىا خاراكتېرلىك مۇھىم تارىخىي ھۆججەت بولدى.

مەن بۇ ماقالىدە يۇقىرىدا دېيىلگەن 11 پارچە خەت ئىچىدىكى «مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى ياكى ‹ئاپتونوملاشتۇرۇش› توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن ئۈچ پارچە خېتىنى ئۆگىنىشتىكى تەسىراتلىرىمنى بايان قىلماقچىمەن. بۇ خەتلەرنى لېنىن ئاغرىقى ئېغىر بولغاچقا ئۆزى بىۋاستە يازالماي كاتىپلارغا ئېيتىپ يازدۇرىدۇ. خەتلەرنى يېزىۋالغۇچى «م. ۋ» نامىلىق كىشى بولىدۇ. لېنىننىڭ بۇ خېتى روسىيىدە ئەسلىدە مۇھىم بولغان مىللىي مەسىلە تېخىمۇ جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتايىن زور مەسىلىگە ئايلانغان جىددىي پەيتتە يېزىلغان بولۇپ، ئاساسلىقى، بۇ مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشقا توسقۇن بولۇۋاتقان چوڭ رۇسچىلىق، بولۇپمۇ سىياسەت بەلگىلەش مەسىلىسىدىكى چوڭ مىللەتچىلىك خاھىشىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ تۇرغىنىش ۋە توغرا ماركسچە سىياسەت بەلگىلەپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان. لېنىننىڭ بۇ تەنقىدىي خېتى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىدىكى بەزى چوڭ رەھبەرلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئالاقىدار بولغان ئىككى چوڭ مەسىلىدىكى خاتالىقلىرىغا قارىتىپ يېزىلغان. ئۇنىڭ بىرسى — پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى مەخسۇس كومىسسىيىنىڭ 1922 - يىل سىنتەبىردە ستالىننىڭ تەكلىپى بويىچە قوبۇل قىلغان «ر س ف س ر نىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلە-

رى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە لايىھىسى» دىكى مۇستەقىل سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ رۇسىيە سوۋېت فېدېراتىپ سوتسىيالىستىك رېسپۇبلىكىسىغا ئاپتونومىيە ئاساسىدا كىرىش يولى بىلەن ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈش ئىدىيىسى (بۇ ئىدىيىگە «ئاپتونوملاشتۇرۇش» دەپ نام بېرىلگەن)؛ يەنە بىرسى ــ شۇ چاغدا «سوتسىيال مىللەتچى گۇرۇھ» دەپ ئاتالغانلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن مەركىزىي كومىتېت تەرىپىدىن گرۇزىيىگە ئەۋەتىلگەن دزېرژىنسكى باشچىلىقىدىكى كومىسسىيىنىڭ خاتالىقى ئىدى.

بۇ خەتلەرنىڭ ھەجمى چوڭ ئەمەس، پەقەت سەككىز باسما بەتلا كېلىدۇ. خەتتە يۇقىرىدىكى ئىككى كونكرېت خاتالىق قاتتىق ۋە پرىنسىپال تەنقىد قىلىنىپ ۋە ئۇنى تۈزىتىش يوللىرى كۆرسىتىلىپلا قالماي، روسىيەدىكى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشقا دائىر مۇھىم نەزەرىيە، سىياسەت، ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا مەسىلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خەتتە ئالغا سۈرۈلگەن نۇقتىئىنەزەر، مەيدان ۋە ئۇسۇللار ھەمدە ئۇنىڭ ئاساسىي روھى دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا ئۇ، روسىيەدىكى مىللىي مەسىلىنى تۈپتىن ھەل قىلىشتىكى پروگراممىا خاراكتېرلىك ھۆججەت بولۇش بىلەنلا قالماي، ماركسىزمنىڭ مىللىي مەسىلە، مۇستەملىكە مەسىلىسى ۋە دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتىنى راۋاجلاندۇرغان شانلىق ئەسەر بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ۋ. ئى. لېنىن ئۆزىنىڭ پۈتۈن جەڭگىۋار ھاياتىدا، مىللىي ۋە مۇستەملىكە مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ۋە ئۇنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ماركسىزمنىڭ مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى تېخىمۇ بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، دۇنيادىكى ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق يولىدىكى كۈرىشى ۋە روسىيەدەك كۆپ مىللەتلىك چوڭ دۆلەتتىكى مىللىي مۇناسىۋەت ۋە مىللىي ئېزىلىشكە قارشى كۈرەشنىڭ تەجرىبىلىرى بىلەن ئەمەلىي مەسىلىرىگە ئاساسەن، مىللەت ۋە مۇستەملىكە مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ ستراتېگىيە، تاكتىكا ۋە سىياسەت مەسىلىلىرىنىمۇ يورۇتۇپ بەردى. لېنىن مىللىي ۋە مۇستەملىكە مەسىلىسى توغرىسىدا خەلقئارا كومۇنىزم ھەرىكىتىدە II ئىنتېرناتسىئونال ئوپپورتۇنىزمچىلىرى ۋە دۆلەت ئىچىدە پادىشاھ روسىيەسىدىن مىراس بولۇپ قالغان چوڭ رۇسچىلىق بىلەن پرىنسىپال، جىددىي كۈرەش ئېلىپ باردى.

شۇ چاغدا روسىيەدە ئەسلىدىلا مۇھىم بولغان مىللىي مەسىلە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەن بىر پەيت ئىدى. 1917 ــ يىل ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ــ كەينىدە، بىر مۇنچە مىللەتلەر روسىيەدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، بەزىلىرى سوتسىـ

يالىستىك دۆلەت، بەزىلىرى بۇرژۇئا دۆلىتى قۇرغان ئىدى. تېخى بۆلۈنۈپ كەتمەگەن مىللەتلەر ئىچىدە روسىيەدىن ئاجرىلىپ چىقىش كېرەكمۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە جىددىي كۆرەش كېتىۋاتاتتى. بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى بۇرژۇئازىيە روسىيەدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ بۇرژۇئا مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇشقا ھەرىكەت قىلغان ئىدى. لېكىن ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، روسىيەنىڭ مەركىزىدە ئىنقىلابنىڭ غەلبە قازىنىشىنى، مىللىي رايونلاردىكى ئەمگەكچىلەر بىلەن رۇس پرولېتارىياتىنىڭ تۆپ مەنپەئىتىنىڭ بىرلىكى، ئاق گۇاردىيىچىلەرنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ھۇجۇمى بىلەن ئىمپېرىيالىزمنىڭ قورشاۋىغا تاقابىل تۇرۇش يولىدىكى ھەربىي ۋە دىپلوماتىك كۆرەشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى ۋە لېنىننىڭ توغرا ئىزچىل مىللىي باراۋەرلىك سىياسىتى سەۋەبىدىن، دەل شۇ چاغدا بۆلۈنۈپ كەتكەن مىللىي سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر «بۆلۈنگەننى بۆرى يەيدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى تونۇپ، روسىيە بىلەن بىرلىشىشنى جىددىي تەلەپ قىلغان ھەمدە تېخى بۆلۈنۈپ چىقىشقا ئۇلگۈرمىگەن تېخىمۇ كۆپ مىللەتلەر بۆلۈنمەي روسىيەدە قېلىشقا بەل باغلىغان بىر ۋاقىت ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش شۇ چاغدا روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە بولدى. بۇنداق شارائىتتا، يەنى بۆلۈنگەنلەر بىرلىشىدىغان، بۆلۈنمىگەنلەر روسىيەدە تۇرۇپ بىرىدىغان شارائىتتا، رۇسلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلىك بۇ چوڭ دۆلەتتە ئىنتېرناتسىئونالىزمنى ۋە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك پرىنسىپىنى دۆلەت تۈزۈمىدە ۋە كونكرېت سىياسەتتە قانداق گەۋدىلەندۈرۈش لازىم؟ بولۇپمۇ بۆلۈنۈپ كەتكەن مىللەتلەرنى روسىيەگە قانداق ئۇسۇل بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك؟ ئۇلاردىنمۇ سانى جەھەتتە بولغان، تېخى بۆلۈنۈپ كەتمىگەن، ئەمدىلىكتە روسىيەدە قېلىشنى خالايدىغان مىللەتلەرنىڭ دۆلەتتىكى ئورنى قانداق بولىدۇ؟ بۇنىڭدا قانداق ئۇسۇل ۋە شەكىل قوللىنىش لازىم؟ دېگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش لازىم ئىدى.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى دېگەن مەسىلە، ماھىيەتتە، مىللەتلەرنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش مەسىلىسى. ئەمدى دېموكراتىيە دېگىنىمىزنىڭ ئۆزى سىنىپىي كاتېگورىيەگە مەنسۇپ نەرسە. شۇڭا لېنىن: «دېموكراتىيە دېگىنىمىز ـــ دۆلەت شەكلىدىن ئىبارەت» ② دېگەن ئىدى. شۇنداق ئىكەن، مىللىي باراۋەرلىك ۋە مىللىي دېموكراتىك ھوقۇق دېگىنىمىز، ماھىيەتتە، مىللەتلەرنىڭ دۆلەت مۇئەسسەسىلىرىدىكى ئورنى ۋە رولىدىن ئىبارەت ھەمدە ئۇ يەنە مەلۇم دۆلەت تۈزۈمى ۋە دۆلەت قانۇنى بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلۈشى

لازىم بولىدۇ. روسىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، لېنىن مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى ھەل قىلىش، يەنى بۆلۈنۈپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مىللىي دۆلەت قۇرۇش پروگراممىسىنى، بۆلۈنۈپچىقىشنى خالىمايدىغان مىللەتلەرگە تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى ۋە بۇنى «تۇرلۈك مىللەتلەر ياشىغان ھەمدە جۇغراپىيىۋى ۋە باشقا شارائىتلىرى ھەر خىل بولغان ھەر بىر دېموكراتىك دۆلەتنىڭ ئومۇمىي، ئۇنىۋېرسال پرىنسىپى» ③ دەپ ئاتىدى. ئالدىنقىسىنىڭ شەكلى ۋە ئۇسۇلى ئاددىي ـــ ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش، كېيىنكىسىنىڭ ئۇسۇل ۋە شەكىل مەسىلىسى مۇرەككەپ ۋە قىيىن مەسىلە ئىدى. لېنىن ھېلىقى خەتنى يازغىچە روسىيىدە ئاپتونومىيىنىڭ ئۇسۇل، شەكىل ۋە مەزمۇنى مەسىلىرى ئەمەلىي سىياسەت تەرىقىسىدە تېخى ھەل بولۇشقا ئولگۈرمىگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، يېڭى بىر مۇھىم مەسىلە ـــ بۆلۈنۈپ كەتكەن، ئەمدىلىكتە روسىيىگە بىرلىشىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان مىللەتلەرنى بىرلەشتۇرۇش مەسىلىسى قوشۇلدى ھەمدە ئالدى بىلەن دەل بۇ مەسىلىنى تېزراق ھەل قىلىش كۈن تەرتىپكە قويۇلدى. بۇ ھەقتە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېچىدە تالاش ـ تارتىش بولدى. بۇ تالاش ـ تارتىش، ماھىيەتتە، روسىيىدە مىللىي مەسىلىگە ماركسىزم نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىش كېرەكمۇ؟ ياكى چار پادىشاھىدىن قالغان رۇس چوڭ مىللەتچىلىكى نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىش كېرەكمۇ، دېگەن مەسىلە ئىدى. لېنىننىڭ بۇخەتلىرىدە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىدىكى بەزى رەھبەرلەرنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان، جەددىي ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشقا كاشىلا بولۇۋاتقان چوڭ رۇسچىلىق خاتالىقى كەسكىن تەنقىد قىلىنىپ، مەسىلىنى ماركسىزملىق پرىنسىپ ـــ مىللىي باراۋەرلىك پرىنسىپى بويىچە ھەل قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان، شۇڭا ئۇ، مىللىي مەسىلىدىكى تالاش ـ تارتىشتا ماركسىزم مەيدانىدا، پرولېتارىياتلىق ئىنتېرناتسىئونالىزم ۋە مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكى مەيدانىدا قەتئىي، ئىزچىل چىقىپ تۇرۇپ، چوڭ رۇسچىلىق كەيپىياتىغا قەتئىي زەربە بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللەتلەرنىڭ بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىقىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان ۋەمۇستەھكەملىگەن، ماركسىزمنىڭ دۆلەت تەلىماتىنى راۋاجلاندۇرغان شانلىق ئەسەر بولۇپ، روسىيىدە مىللىي مەسىلىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىپ، كۆپ مىللەتلىك، چوڭ، كۈچلۈك تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇشنىڭ پروگراممىلىق رولىنى ئويناندى. ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بىلەن رەسسامۇ ۋە بۆلۈنۈپ كەتكەن بىر نەچچە مىللىي چۈمھۇرىيەتلەر بىرلىشىپ بىر پۈتۈن فېدېراتىپ دۆلەت ـــ سوۋېت ئىتتىپاقىدەك تۇنجى كۈچلۈك سوتسىيالىستىك دۆلەت بەرپا بولدى. روسىيىدىن

بۆلۈنۈپ كەتمىگەن مىللەتلەرنىڭ روسىيىدە قېلىپ رۇس پرولېتارىياتى بىلەن مۇستەھكەم بىرلىشىشنى تەمىن ئەتتى. بۇ سىياسەت ۋاستىلىك ھالدا مىللىي جۇمھورىيەتلەر ۋە مىللىي رايونلاردىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ بۆلۈنۈش خاھىشىنى توسۇش رولىنىمۇ ئويناندى. لېنىن ئۆز خېتىدە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خاتالىقنى ئىنتايىن پرىنسىپال ۋە زىيانلىق بولغان تېپىك چوڭ رۇسچىلىق خاتالىقى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق غەزەپلەنگەن. خەتنىڭ بېشىدىلا ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «چامىسى، رەسمەن سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر دەپ ئاتالمىدىغان بەدنام ئاپتونومىلاشتۇرۇش دېگەن مەسىلىگە يېتەرلىك دەرىجىدە غەيرەت ۋە يېتەرلىك دەرىجىدە كەسكىنلىك بىلەن ئارىلاشمىغانلىقىم ئۈچۈن، مەن روسىيە ئىشچىلىرى ئالدىدا قاتتىق جىنايەتكار بولسام كېرەك.» ④

لېنىن خېتىدە، بۇ ئىككى مەسىلە ئۈستىدە قاتتىق تەنقىد ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، مەسىلىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىشنىڭ نەزەرىيە، پرىنسىپ، سىياسەتلىرىنى سىزىپ بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىنى ئىنتايىن مۇھىم دەپ قارايمەن.

1) مىللىي باراۋەرلىككە خىلاپ بولغان «ئاپتونوملاشتۇرۇش» ئىدىيىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، بۇ لايىھىنى بىكار قىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر تەڭ، باراۋەر ئەزا سۈپىتىدە قاتنىشىدىغان فېدېراتسىيە ئاساسىدىكى بىرلىشىش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇ چاغدا مەركىزىي كومىتېت مىللىي مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلەرنى روسىيىگە بىرلەشتۈرۈش ۋە روسىيىدىكى مىللەتلەرگە ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ستالىن رەھبەرلىكىدە مەخسۇس كومىسسىيە تەيىنلەيدۇ. كېيىل سەۋەبىدىن لېنىن بۇ كومىسسىيىنىڭ ئىشىغا ئارىلىشالمايدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «يازىپ سىلىدە، بۇ مەسىلە قوزغالغان چاغدا مەن كېسەل ئىدىم، كېيىن بولسا كۆز يەسلىدە، ئۆزەمنىڭ ساقىيىشىمغا، ئۆكتەبىر ۋە دېكابىر پلېنۇملىرى ماڭا بۇ مەسىلىگە ئارىلىشىش ئۈچۈن ئىمكانىيەت بېرىشكە ھەددىدىن تاشقىرى ئۇمىد باغلىغان ئىدىم. بىراق، ھالبۇكى، مەن ئۆكتەبىر پلېنۇمىدىمۇ (شۇ مەسىلە ئۈستىدىن) دېكابىر پلېنۇمىدىمۇ بولالمىدىم، شۇنداق قىلىپ بۇ مەسىلە مېنىڭ دېگۈدەك مۇتلەق ئىشتىراكىمسىز ئۆتۈپ كەتتى.» ⑤

مەخسۇس كومىسسىيە 1922 - يىل ياز ئايلىرى جىددىي تەييارلىق كۆرۈش ئاساسىدا، شۇ يىل سىنتەبىردە مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئۆكتەبىردە ئۆتكۈزۈلىدىغان پلېنۇمىغا تەستىقلىتىش ئۈچۈن «ر س ف س ر نىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن

ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى» دېگەن ھۆججەتنى ئىشلەپ چىقىدۇ ۋە بېكىتىدۇ. بۇ «قارار لايىھىسى»نىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى — شۇ چاغدا روسىيىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ئۇكرائىنا س س ر، بېلو روسىيە س س ر ۋە كاۋكازىيە فېدېراتسىيىلىرىنى رۇسلارنى ئاساس قىلغان چار روسىيىسىنىڭ مەركىزىي رايونى — ر س ف س ر (روسىيە سوتسىيالىستىك فېدېراتسىيىلىك سوۋېت رېسپۇبلىكىسى) غا ئاپتونومىيە ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. لېنىن بۇ لايىھىنى ماركسزمغا يات، مىللىي باراۋەرلىك پرىنسىپىنى بۇزىدىغان، مىللىي مەسىلىگە چار پادىشاھنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەڭسىز ئورۇنغا، ئۆزلىرىنى بولسا يۇقىرى ئورۇنغا قويىدىغان، «ئۇلۇغ» رۇسلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىدىغان مىللىي شوۋىنىزملىق لايىھە دەپ ھېسابلايدۇ ۋە مەسىلىنى پرىنسىپال رەۋىشتە باشقىچە ھەل قىلىشنى— بارلىق سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى، جۈملىدىن ر س ف س ر نىڭمۇ تەڭ ھوقۇقلۇق ئاساسىدا سوۋېت جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت يېڭى دۆلەت گەۋدىسىگە ئىختىيارىي يوسۇندا بىرلىشىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئۆزىمىزنى ئۇكرائىنا س س ر ى ۋە باشقىلار بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق دەپ بىلىشىمىز ۋە ئۇلار بىلەن بىللە باپباراۋەر يېڭى ئىتتىپاققا، يېڭى فېدېراتسىيىگە كىرىشىمىز لازىم.»[6] لېنىن 1922 - يىل 27 - سىنتەبىردە سىياسىي بيۇرو ئەزالىرىغا يازغان خېتىدە يۇقىرىقى لايىھىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ. مەركىزىي كومىتېت كومىسسىيىسى لېنىنىزمنىڭ يولىيورۇقلىرىغا ئاساسەن، «قارار لايىھىسىنى» قايتىدىن ئىشلەپ چىقىدۇ ۋە بۇ يېڭى لايىھە ئۆكتەبىردە ئۆتكۈزۈلگەن مەركىزىي كومىتېت پلېنومىدا تەستىقلىنىدۇ. بۇ قارار ئاساسىدا جۇمھۇرىيەتلەرنى بىرلەشتۈرۈش يولىدىكى تەييارلىق خىزمىتى قىزغىن كېتىدۇ ۋە شۇ ئاساستا شۇ يىل دېكابىردا سوۋېتلەرنىڭ پۈتۈن ئىتتىپاق تۇنجى قۇرۇلتېيى ئۆتكۈزۈلۈپ سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنى (س س س ر نى) تۇزۇش ھەققىدە تارىخىي قارار قوبۇل قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ قارارىدا ئاساسىي مەسىلە توغرا ھەل قىلىنغان بولسىمۇ، بەزى نا مۇۋاپىق سۆزلەر يەنىلا ساقلىنىپ قالىدۇ ۋە مۇستەقىل مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتتىكى بەزى مەسىلىلەرگە، مەسىلەن خەتتە كۆرسىتىلگەن گرۇزىيەدىكى «ماجىرا» ياكى «سوتسىيال مىللەتچىلىك» دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرگە خاتا مۇئامىلە قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن لېنىن مىللىي مەسىلىدە پارتىيىنىڭ، جۈملىدىن رەھبەرلەرنىڭ ھېلىمۇ چوڭ رۇسچىلىق ئىللەتلىرى تەسىرىدىن قۇتۇلمىغانلىقىنى بايقاپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىپ مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدا ئىختىيارىي بىرلىشىشنىڭ ساغلام يول بىلەن راۋاجلاندۇ-

رۇلۇشىنى كۆزلەپ، پارتىيىنىڭ دېكابر پلېنومى ۋە 12 - قۇرۇلتىيىغا بېغىشلاپ بايىقى ئۇچ پارچە خەتنى يازىدۇ. بۇخەتلەر پۈتۈن قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنى ۋە مەركەزدىكى رەھبەرلەرنى تەربىيەلەپ ئويغىتىدۇ. لېنىننىڭ يولىيورۇقلىرى قۇرۇلتايىنىڭ «مىللىي مەسىلە» توغرىسىدىكى قارارىغا نەزەرىيىۋى ۋە سىياسىي جەھەتتىن ئاساس سالىدۇ.

لېنىننىڭ يولىيورۇقى ۋە شۇ ئاساستا تۈزۈلگەن قۇرۇلتاي قارارىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ر س ف س ر نى بىرلەشتۈرۈپ، فېدېراتسىيە يولى بىلەن تەشكىل قىلىنغان س س س ر نى قۇرۇش ۋە روسىيەدىن تېخى بۆلۈنۈپ چىقىپغان مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىش خىزمىتى داغدام يول بىلەن ئىنتايىن ساغلام راۋاج تاپىدۇ.

1923 - يىلى، ر س ف س ر، ئۇكرائىنا س س ر، بېلوروسىيە س س ر ۋە زاكافكازىيە فېدېراتسىيىسىدىن ئىبارەت مۇستەقىل تۆت جۇمھۇرىيەت تەڭ باراۋەر ئەزا سۈپىتىدە فېدېراتسىيە يولى بىلەن بىرلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنى (س س س ر) قۇرۇپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ روسىيەدىن بۆلۈنمىگەن مىللەتلەرگە ئاپتونومىيە بېرىش ئىشىمۇ قىزىپ كېتىدۇ. ر س ف س ر ۋە باشقا بەزى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر قارىمىقىدا نۇرغۇنلىغان ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەر ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلار، ناھىيىلەر قۇرۇلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنى قۇرۇش شۇندىن ئېتىبارەن ئۇزۇن تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ باردۇ. بۇ تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسىدىن كېيىن، چېگرىدا جايلاشقان، ئاھالىسى بىر قەدەر كۆپ مىللەتلەر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتكە ئايلىنىدۇ. 30 - يىلدىن 36 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنىستان، قىرغىزىستان ۋە قازاقىستاندىن ئىبارەت بەش ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت قۇرۇلىدۇ، بۇرۇنقى زاكافكازىيە فېدېراتسىيىسى — گرۇزىيە، ئەزەربەيجان، ئەرمەنىيەدىن ئىبارەت ئۈچ ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتكە بۆلۈنىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا سىياسىي ۋە جۇغراپىيەۋي ئۆزگىرىشكە ئاساسەن، لېتۋا، مولداۋىيە، لاتۋىيە، ئېستونىيە ۋە كارېلوفىندەك بەش ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت بەرپا بولۇپ، ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ سانى 16 غا يەتكەن ئىدى. لېكىن 1956 - يىلى كارېلوفىن ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنلىكتىن، ئاخىرىدا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ سانى 15 بولۇپ مۇقىملاشتى. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنى قۇرۇش ۋە بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىندى.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، لېنىن يۇقىرىقى مۇستەقىل تۆت جۈملە ھۆرىيەتنى ئىتتىپاقتا بىرلەشتۈرگەنىدە، مىللەتلەرنىڭ تەڭ باراۋەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى كۆزلەپ، «سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنى پەقەت ھەربىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىلا ساقلاپ قېلىش»⑦نى ،باشقا ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى مىللىي ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ئۆزىدە بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلغان ئىدى. لېكىن ، كېيىنكىسى ئىشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا پرولېتارىيات مەنپەئىتىنىڭ بىرلىكى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كاپىتالىزم قورشاۋىدا تۇرغان قىيىن شارائىتتا، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيىلا ئەمەس، باشقا چوڭ ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى بارغانسېرى سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى نامىدا فېدېراتسىيە تۈزۈمىدىكى دۆلەت دېيىلگەن بىلەن، باراۋەر باراۋەر ئەمەلىيەتتە ،بىر پۈتۈن مەركەزلەشكەن دۆلەتتىن ھاسىيە تلىك پەرقىيوق بولۇپ قالدى. ھازىر ئۇ ئاساسەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى دىنلا ئىبارەت، خالاس. بۇيەردە «ماھىيەتلىك»، «ئاساسەن» ۋە «ئالاھىدە» دېگەن گەپلەرنى ئىشلىتىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، سوۋېتنىڭ ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرى دەسلىپىدە فېدېراتسىيە ئاساسىدا توختام ـــ دوگوۋور شەكلى بىلەن قۇرۇلدى. ھازىرمۇ ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرى ۋە دۆلەت شېئىرى، دۆلەت گېربى قاتارلىقلىرى بار. سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساسىي قانۇنىدا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چېكىنىپ چىقىش ھوقۇقى بار، دەپ بەلگىلەنگەن . شۇڭا سوۋېتتە ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر ۋەتەننىڭ ئايرىلماس قىسمى دېگەن گەپ ئىشلىتىلمەيدۇ. ئۇكرائىنا، بېلوروسىيىگە ئوخشاش بەزى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر تېخى ب د ت نىڭ ئەزاسى. بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ماھىيەتلىك نەرسە ئەمەس، خالاس.

2) مىللىي تەڭلىك يەنى مىللىي باراۋەرلىكنى ھەقىقىي ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىللىي مۇناسىۋەتتىكى چوڭ رۇسچىلىققا، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىدىن چىققان چوڭ رۇسچىلىققا قارشى ئۇزۇن مۇددەت قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش لازىم. خەتتە بۇ مەسىلە باشتىن ـ ئاياق مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ تەكىتلىنىدۇ. بۇنىڭغا تېپىك مىسال قىلىپ مەركىزىي كومىتېتنىكى بەزى رەھبەرلەرنىڭ گرۇزىيىدىكى ئاتالمىش مىللىي «ماجىرا» ۋە بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن مەخسۇس كومىسسىيەنىڭ خاتا پوزىتسىيىسىنى ئالىدۇ. ئالدى بىلەن گرۇزىيىدىكى ماجىرا توغرىسىدا ئۇلارغا «سوتسىيال مىللەتچى» دەپ قالپاق كىيگۈزۈشنى رەت قىلىدۇ. لېنىن ئېيتىدۇ:

«مېنىڭ پىكرىمچە، توغرىسىنى ئېيتقاندا، گرۇزىن مىللىتىگە نىسبەتەن شۇنداق تىپىك مىسالنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇنىڭدا بىز تەرەپتىن مەسىلىگە ھەققىي پرولېتار-لارچە نەزەر بىلەن قاراپ، ناھايىتى ئېھتىياتكارلىق، تەدبىرلىك ۋە يان بېرىشلىك يولى بىلەن ئىش قىلىشىمىز كېرەك. مەسىلىنىڭ بۇ تەرىپىگە مەنسىتمەي، مەنمەنلىك بىلەن ‹سوتسىيال مىللەتچى› لىك ئەيىبىنى ئېيتىۋېرىدىغان گرۇزىن (ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئۆزى ‹سوتسىيال مىللەتچى› لا ئەمەس، بەلكى قوپال چوڭ رۇسچىدۇر) ئەسلىدە پرولېتارىياتچە سىنىپىي بىرلىك ـــ ئىنتىپاقلىق مەنپەئەتلىرى-نى بۇزىدۇ.» ⑧ دېمەك، گرۇزىيىدىكىلەرلا ئەمەس، ئەكسىچە، مەركەزدىكى بەزى رەھبەر ۋە ئۇ ئەۋەتكەن كومىسسىيە (ستالىن، دزېرژىنسكىي، ئوردژونىكىدزېلەرنىڭ ھەممىسى گرۇزىن مىللىتىدىن) نىڭ ئۆزىنى «سوتسىيال مىللەتچى» ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە «چوڭ رۇسچى» دەپ ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دزېرژىنسكىي كومىسسىيىسىنىڭ پۈتۈن ئىشىنى خاتا ۋە چوڭ رۇسچىلىق دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇڭا كومىسسىيىنىڭ تەكشۈرۈشى دېگەن گەپنى قوش تىرناق ئىچىگە ئالىدۇ. لېنىن كومىسسىيە مۇئاۋىنى ئوردژونىكىدزېنىڭ گرۇزىيىدىكىلەر بىلەن مۇنازىرىدە تاكاللىشىپ مۇش تەڭلەپ سوقۇشقانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يېتىپ ... ئوردژونىكىدزې ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپ جىسمانىي كۈچ ئىشلەتكەن بولسا، ئۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ پاتقاقلىققا قانچىلىك چوڭقۇر پېتىپ كەتكەنلىكىمىزنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ... دزېرژىنسكىي باشلىق كومىسسىيە شۇنچىلىك بەغەرەزلىك قىلغانكى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوردژونىكىدزې ‹مۇش تەڭلەش› دەردى-جىسگە بېرىپ يەتكەن. مەن ئويلايمەنكى، تەشۋىقات تارقاتتى، ھاقارەت قىلدى دېگەننى ھەر قانچە دەسمايە قىلىش بىلەنمۇ بۇ رۇسچە مۇش تەڭلەشنى ئاقلىغىلى بولمايدۇ ⑨».

لېنىن بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئاساسىي مەسئۇلىيەتنى ستالىنغا ئارتىدۇ: «مەن ئويلايمەنكى، ستالىننىڭ ئالدىرا قىسانلىق ۋە مەمۇرىيەتچىلىككە بېرىلىپ كەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بەدنام ‹سوتسىيال مىللەتچىلىك› كە غەزەپلىنىشى بۇنىڭدا مەلۇم رول ئوينىغان. غەزەپلىنىش، سىياسەتتە، ئومۇمەن ئېنتايىن قەبىھ رول ئوينايدۇ.» ⑩ لېنىن بۇ جايدا ئومۇمىي كومۇنىستلار ئېنتايىن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مۇھىم قانۇنىيەتنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇكى، غەزەپلىنىش، ھېسسىياتقا (چوڭ رۇسچىلىققا) بېرىلىش ـــ سىياسەتنى بەلگىلەشتە ۋە ئىجرا قىلىشتا ھامان ئېغىشلارغا، خاتالىقلارغا گىرىپتار قىلماي قالمايدۇ. بۇ بىر ئومۇمىي، مۇھىم قانۇنىيەت.

لېنىن بۇ مەسىلە توغرىسىدا يەنە بىر دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىككى قانۇنىيەتنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇكى، ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان چوڭ مىللەتچىلەر چوڭ مىللەتتىن چىققان چوڭ مىللەتچىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەسەبىي، ھەددىدىن ئاشقان، قوپال، غەرەزلىك كېلىدۇ. لېنىن: «رۇسلاشقان باشقا خەلقلەر رۇسچە كەيپىيات جەھەتتىن ھەددىدىن ئاشىدىغان كېلىدۇ» ⑪ دەپ كۆرسىتىدۇ.

لېنىن بۇنداق چوڭ مەسىلىدە، مىللىي مەسىلىدەك سەزگۈر مەسىلىدە ئىنتايىن پرىنسىپال پوزىتسىيە، ئۇنىڭ ئۇستىگە قاتتىق پوزىتسىيە تۇتىدۇ، يېقىن يولداشلىرىنىڭ يۈزىگە قارىمايدۇ. لېنىن مۇنداق تەكلىپ بېرىدۇ: «يولداش ئوردژونىكىدزېنى نەمۇنىلىك يوسۇندا جازالاش كېرەك (مەن بۇ گەپنى ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ ئېيتىۋاتىمەن، چۈنكى شەخسەن مەن ئۇنىڭ دوستلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىمەن ۋە چەت ئەلدە ئېمگىراتسىيىدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىگەنمەن)، شۇنىڭدەك دزېرژىنسكىي كومىتېتىنىڭ ھەممە ماتېرىياللىرىنى قايتىدىن قوشۇمچە رەۋىشتە ياكى تولۇق تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭدا شۇبھىسىز يول قويۇلغان تولىمۇ نۇرغۇن ناتوغرىلىقلارنى ۋە غەرەزلىك مۇھاكىمىلەرنى تۈزىتىش كېرەك. ئەنە شۇ ھەقىقىي چوڭ رۇسچىلىق - مىللەتچىلىك كامپانىيىسىنىڭ پۈتۈنىسى ئۈچۈن، ئەلۋەتتە ستالىن بىلەن دزېرژىنسكىيىنى سىياسىي جەھەتتىن جاۋابكار قىلىش كېرەك.» ⑫

لېنىننىڭ بۇ مەسىلە مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلىپ بارغان پرىنسىپال، ئۆتكۈر ۋە مارکسچە تەنقىدى شۇ چاغدا مەركىزىي كومىتېتتا مەسئۇل خىزمەت ئىشلەۋاتقان ستالىن، دزېرژىنسكىي ۋە ئوردژونىكىدزېلارغا چوڭ تەرىبە ۋە غەمخورلۇق بولىدۇ. ئۇلار بۇ خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشكە بەل باغلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ تەنقىد ۋە يوليورۇقلار مەركىزىي كومىتېتنىكى باشقا رەھبەرلەرگە ۋە پۈتۈن سوۋېت پارتىيەسىگە نىسبەتەنمۇ چوڭ تەرىبىيىلىك ۋە ئىلھام بەخش ئېتىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن لېنىنچە مىللىي سىياسەتنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

3) مىللىي ئىنتىپاقلىق ۋە باراۋەرلىك مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ مىللىي سىياسەتىنى توغرا ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ پارتىيىگە ۋە چوڭ مىللەتكە بولغان ئىشەنچىسىنى يۇقىرى دەرىجىدە قولغا كەلتۈرۈش لازىم. لېنىن يۇقىرىدا ئېيتقان ئىككى چوڭ مەسىلە يۈز بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن، مىللىي مەسىلىگە توغرا مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدا نۇرغۇن مۇھىم يوليورۇقلار بېرىدۇ، جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى قايتا تەكتىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئالدى بىلەن لېنىن چوڭ مىللەت كىشىلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېھتىياتچان، تەدبىرلىك بولۇشىنى، غەمخورلۇق قىلىپ كۆيۈنۈشىنى، يۇمشاقلىق كۆرسىتىشىنى، كەڭ بولۇشىنى، بولۇپمۇ كەمىستىش قىلمىشىدىن قاتتىق ساقلىنىپ، باراۋەرلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئاندىن، لېنىن يەنە مىللىي مۇناسىۋەتتىكى مەسىلىرگە بولغان كۆز قاراش ۋە تۇتقان مەيدانىدا، مەسىلىگە ئابستراكت ۋە شەكىلەن قاراشتىن ھەمدە ئېزىلگەن ياكى ئاز سانلىق مىللەت بىلەن ھۆكۈمران ياكى چوڭ مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى نەزەرگە ئالماي بىر تاياقتا ھەيدەشتىن ساقلىنىشنى قايتا - قايتا ۋە قاتتىق تاپىلايدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «مەن مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىمدە، ئومۇمەن مىللەتچىلىك ھەققىدىكى مەسىلىنى ئابستراكت تەرزدە قويۇش مۇتلەق يارىمايدۇ، دەپ يازغان ئىدىم ... پرولېتارىياتنىڭ بىرلىكى، دېمەك پرولېتارىيات سىنىپىي كۆرىشىنىڭمۇ تۈپ مەنپەئىتى، بىزنى مىللىي مەسىلىگە ھېچقاچان شەكىلەن قارىماسىتىن، بەلكى ئېزىلگەن (ياكى ئاز سانلىق) مىللەت پرولېتارىياتنىڭ ئەزگۈچى (ياكى چوڭ) مىللەتكە بولغان مۇناسىۋىتىدە جەزمەن بولىدىغان پەرقنى ھەمىشە نەزەردە تۇتۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ».⑬

ئاخىرىدا، لېنىن تەكىلىك - باراۋەرلىك دېگەننى رەسمىيەت دەپ قارىمايلا، ئەمەلىي يوسۇندا چۈشىنىش ۋە ئەمەلىي يوسۇندا گەۋدىلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەسىلىگە ئابستراكت ۋە شەكىلەن قارىماسلىق كېرەك، دېگەن يولىيورۇقمۇ بۇ مەسىلىنى يەنە بىر تەرەپتىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېنىن مىللىي تەكىلىك - باراۋەرلىك قۇرۇق گەپ بولماي، كونكرېت ۋە ئەمەلىي بولۇشنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن: «پرولېتارىيات ئۈچۈن نېمە مۇھىم؟ پرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۆرىشىدە باشقا خەلقلەرنىڭ ئىشەنچىسى بىلەن ئۆزىنى يۇقىرى دەرىجىدە تەمىنلەش پرولېتارىيات ئۈچۈن مۇھىملا ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن زۆرۈردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن نېمە كېرەك؟ بۇنىڭ ئۈچۈن رەسمىي تەكىلىك كېرەك ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن تارىخىي ئۆتمۈشتە «ئۇلۇغ دۆلەت» مىللىتىنىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئىشەنچسىزلىك، ئۇلارغا گۇمان بىلەن قاراش، ئۇلارنى رەنجىتىشنىڭ ئورنىنى ئۇلارغا بەرەر تەرزدە قىلىندىغان مۇئامىلە بىلەن ياكى يان بېسىش بىلەن قاپلاش زۆرۈر.» ⑭ دېمەك، مىللىي باراۋەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئەمەلىي ئىش قىلىپ مەنپەئەت يەتكۈزۈش، سىياسىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقنى ئازايتىش، ئاخىرىدا يوق قىلىشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىم. بولمىسا، مىللىي

باراۋەرلىك دېگەن قۇرۇق شوئار، قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مىللىي ئىنتىپاقلىق، باراۋەرلىك ھەققىي تۇرمۇشقا ئايلانمايدۇ، مىللىي مەسىلىمۇ تولۇق ھەل بولمايدۇ.

4) ۋ. ئى. لېنىن بۇ خەتلىرىدە مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىق باراۋەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە مىللىي باراۋەرلىك توغرىسىدا قانۇن چىقىرىشنىڭ مۇھىملىقىنىمۇ تەكىتلەيدۇ. تىل ـــ مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى، ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىشنىڭ مۇھىم قورالى. مىللەت دېگىنىمىز ـــ ماھىيەتتە، كىشىلەرنىڭ تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىدىن پەيدا بولغان ئورتاق گەۋدىسى. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت دېگەنلەر تىل بىرلىكسىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماركسىزم - لېنىنىزم مىللىي باراۋەرلىكنى تەكىتلىگەندە، تىل باراۋەرلىكىنى، مىللەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەكىتلىگەندە، مىللەتلەرنىڭ تىلىنى راۋاجلاندۇرۇشنى بىللە تەكىتلەيدۇ. چۈنكى تىل باراۋەرلىكى بولمىسا باشقا باراۋەرلىكنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى، تىل تەرەققىياتى بولمىسا باشقا تەرەققىياتلارنىڭ بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. لېنىنىڭ مىللىي ۋە تىل باراۋەرلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغان كىشى ماركسىزمچى ئەمەس، ھەتتا دېموكراتمۇ ئەمەس، دېگەن ھەممىگە مەلۇم داڭلىق سۆزىمۇ بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. لېنىنىڭ تىللار باراۋەرلىكىنى چىڭ تۇرۇپ ياقلايدىغان سۆز ۋە تەشەببۇسلىرى ئىنتايىن كۆپ. لېنىن خېلى بۇرۇنلا يازغان بولشېۋىكلار فراكسىيىسى تەرىپىدىن چار پادىشاھنىڭ دۆلەت دۇمىسىغا تەكلىپ قىلغان ـــ «مىللەتلەرنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇقى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «دۆلەتتىكى بارلىق مىللەتلەر سۆزسىز تەڭ ھوقۇقلۇقتۇر ۋە ھەرقانداق مىللەتنىڭ ياكى ھەرقانداق ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىغا يول قويۇلمايدۇ ۋە بۇ خىلدىكى ئىمتىياز ئاساسىي قانۇنغا خىلاپ ھېسابلىنىدۇ.» [15] لېنىن مىللەتلەرنىڭ تىل باراۋەرلىكىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتتىكى ئاساسىي مىللەت تىلىنى دۆلەت تىلى دەپ ئاتاشنى تىللار باراۋەرلىكى پرىنسىپىغا خىلاپ، دەپ ھېسابلايدۇ. «س. گ شاۋمەنگە خەت» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «سىز روسىيىدە دۆلەت تىلى بولۇشىغا تەرەپدارسىز. ئۇ «زۆرۈر، ئۇ ناھايىتى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ» دەيسىز. زادىلا قوشۇلمايمەن.» [16]

لېنىن مىللىي تىللارنىڭ باراۋەرلىكى پرىنسىپىنى بۇ خەتلىرىدە داۋاملىق ياقلايدۇ ۋە تېخىمۇ كونكرېت تەلەپ قويىدۇ. لېنىن خېتىدە: «ئىنتىپاقىمىزغا

كىرگەن مىللىي جۇمھۇرىيەتلەردە ، مىللىي تىلنى ئىشلىتىش تۇغرىسىدا ناھايىتى قاتتىق قائىدىلەرنى جارى قىلىش ۋە بۇ قائىدىلەرنى بولۇپمۇ دىققەت بىلەن تەكشۈرۈپ تۇرۇش كېرەك» ⑰دەيدۇ. لېنىن بۇ خەتلىرىدە مىللەت ۋە تىل باراۋەرلىكى توغرىسىدا قەتئىي ۋەقاتتىق ئىجرا قىلىنىدىغان قانۇن چىقىرىلىشىنى تەلەپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇبھە يوقكى، تۆمۈر يول خىزمىتىنىڭ بىرلىكى باھانىسى بىلەن، قانۇن - قائىدىلەر بىرلىكى ۋە شۇنىڭغا ئۇخشاشلار باھانىسى بىلەن، بىزدە، ھازىرقى زامان ئاپپاراتىمىز شارائىتىدا كۆپتىن - كۆپ رۇسچە سۆزىنىستېمال قىلىشلار تېخىلىپ كېتىدۇ. بۇ سۆز يىنىستېمالىلارغا قارشى كۈرىشىش لازىملىقى تۇغرىسىدا سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنىڭدا تولۇق ئىشلەنگەن قانۇنلار مەجمۇئەسى بولۇشى كېرەك. بۇنداق قانۇنلار مەجمۇئەسىنى پەقەت مەلۇم بىر جۇمھۇرىيەتتە ياشىغۇچى مىللەتكىشىلىرىلا بىر قەدەر مۇۋاپىپ قىمىيەت بىلەن تۇزەلەيدۇ.» ⑱

5) لېنىن بۇ خەتلىرىدە روسىيىدە مىللىي مەسىلىنى نەمۇنىلىك توغرا ھەل قىلىشنىڭ خەلقئارادا، بولۇپمۇ شەرق ئەللىرىدە دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ. لېنىن كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى بولغان جاھانگىرلىك دەۋرىدە مىللىي مۇستەملىكە مەسىلىسىنى ئومۇمىي پرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىزم يولىدىكى كۈرىشى بىلەن زىچ باغلاپ، مىللىي ئازادلىق ۋە مۇستەملىكە مەسىلىسىنى دۇنيا پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى دەپ ئاتىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ «پۈتۈن دۇنيا پرولېتارىياتى بىرلىشىڭلار!» دېگەن شوئارىغا «ئېزىلگەن مىللەتلەر بىرلىشىڭلار!» دېگەن جۈملىنى قوشۇپ تولۇقلىدى. شۇڭا، لېنىن روسىيىدىكى ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىزم قۇرۇش مەسىلىسىنى دۇنيا ئىنقىلابىغا، بولۇپمۇ «ئەكسىلئىنقىلابىي ئىمپېرىيالىستىك غەرب بىلەن ئىنقىلابىي ۋە مىللەتچى شەرق ئارا، دۇنيانىڭ ئەڭ مەدەنىي دۆلەتلىرى بىلەن شەرقچە قالاق ۋە لېكىن كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان دۆلەتلەر ئارا بولىدىغان كەلگۈسى ھەربىي توقۇنۇش» ⑲ ۋە بۇ دۆلەتلەردىكى ئىچكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش مەسىلىسىگە باغلاپ كەلدى. لېنىن خۇسۇسەن روسىيىدە مىللىي مەسىلىنىڭ قانداق ھەل قىلىنغانلىقىنىڭ دۇنيا ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ئىچكى ۋە تاشقى مىللىي زۇلۇمغا دۇچ كەلگەن ئارقىدا قالغان شەرق خەلقلىرى ئۈچۈن ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور دەپ قاراپ كەلدى. بۇ قېتىمقى خەتلىرىدىمۇ بۇ ئىدىيە تولۇق ئەكس ئەتكەن. لېنىن خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دەيدۇ: «رۇس ئاپپاراتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن مىللىي ئاپپاراتنىڭ يوقلۇ-

قىدىن بىرىنىڭ دۆلىتىمىز ئۈچۈن كېلىشى مۇمكىن بولغان زىيان پەقەت بىز ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىنتېرناتسىئونالىزم ئۈچۈنمۇ، يېقىن كەلگۈسىدە، بىرىنىڭ كەينىمىزدىن تارىخ سەھنىسىگە چىقىدىغان ئاسىيانىڭ يۈز مىليونلارچە خەلقلىرى ئۈچۈنمۇ كېلىدىغان زىياندىن مۆلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە، مىسلىسىز دەرىجىدە كەمرەك دۇر. ئەگەردە بىز شەرقنىڭ ئەنە شۇنداق سەھنىگە چىقىش ھارپىسىدا ۋە ئۆز ئۆيىغىنىشقا باشلىغان چاغدا، ئۇنىڭ ئارىسىدا ئۆزىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ھېچبولمىغاندا ئازراقلا بولسىمۇ، قوپاللىق ۋە ئادالەتسىزلىك قىلىپ ئۆز ئابرويىمىزنى تۆكۈپ قويساق، بۇ كەچۈرۈپ بولمايدىغان ئوپپورتۇنىزم بولاتتى. كاپىتالىستىك دۇنيانى ھىمايە قىلىۋاتقان غەرب ئىمپېرىيالىستلىرىغا قارشى جېپسىلىشىش زۆرۈرلۈكى بىر مەسىلە، بۇنىڭدا شۇبھە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ۋە مېنىڭ بۇ چارىلارنى سۆزسىز ماقۇللىشىم توغرىسىدا گەپ قىلىپ ئولتۇرۇشۇم ئوشۇقچە. لېكىن بىز ئۆزىمىز، ھەتتا ئۇششاق-چۈششەك نەرسىلەردىمۇ ئېزىلگەن خەلقلەرگە نىسبەتەن ئىمپېرىيالىستىك مۇناسىۋەتلەرگە ببرلىپ كېتىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمىزنىڭ پۈتۈن پرىنسىپال سەممىيلىكىمىزنى، ئىمپېرىيالىزمغا قارشى كۈرەشنى ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى ئۆزىمىزنىڭ پۈتۈن پرىنسىپىمىزنى بەربات قىلىشىمىز باشقا نەرسە، ئەتىلىك كۈن بولسا، جاھان تارىخىدا خۇددى شۇنداق كۈن تۇغۇلىدۇكى، بۇ كۈندە ئىمپېرىيالىزم تەرىپىدىن ئېزىلگەن ۋە كۆزى ئېچىلغان خەلقلەر ئۆزۈل-كېسىل ئويغىنىدۇ ۋە بۇ كۈندە بۇ خەلقلەرنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئۆزاققا سوزۇلىدىغان قەتئىي ۋە قاتتىق جەڭ باشلىنىدۇ» ⑳.

6) بۇ خەتلەردىمۇ لېنىنىزمنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى — مەسىلىگە قاراش ۋە ئۇنى ھەل قىلىشتىكى جانلىقلىق، كىشىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتىكى سەممىيلىك بىلەن كەمتەرلىك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. لېنىنىزمنىڭ مەسىلىگە قاراش ۋە ئۇنى ھەل قىلىش يولىدىكى جانلىقلىقى ئۇنىڭ ماتېرىيالىستىك دۇنيا قارىشى بىلەن دىئالېكتىكىلىق مېتودولوگىيىسىدىن كەلگەن. لېنىنىزمنىڭ ھەر قانداق ئىجتىمائىي مەسىلىگە قاراش ۋە ئۇنى ھەل قىلىشتىكى چېۋەرلىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ ۋە قاتتىق تەسىرلەندۈرىدۇ. بۇ ھالەت بۇ خەتلەردىمۇ روشەن گەۋدىلەنگەن. مەسىلەن فىدېراتسىيە مەسىلىسىنى ئالايلى، لېنىن ئەسلىدە فىدېراتسىيىدىن ئىبارەت دۆلەت شەكلى سوتسىيالىزم ئۈچۈن دېموكراتىك مەركەزلەشتۈرۈشكە زىت كېلىدىغان يارامسىز نەرسە، دەپ قاراپ: «بىز پرىنسىپ جەھەتتىن فىدېراتسىيىگە قارشىمىز — ئۇ ئىقتىسادىي ئالاقىنى بوشاشتۇرىدۇ، ئۇ بىر دۆلەت ئۈچۈن يارىمايدىغان تېپتۇر» ㉑ دېگەنىدى. ئەلۋەتتە، لېنىن

«پرىنسىپ جەھەتتە» دېگەننى ئىشلەتكەندە، مەسىلىنى مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتمەسلىكى كېرەك. چۈنكى ئۇ، مۇتلەق شەيئى ۋە مۇتلەق دۇنيا بولمىغانلىقتىن مۇتلەق كۆز قاراش، مۇتلەق پرىنسىپ، مۇتلەق ئۇسۇل ۋە مۇتلەق شەكىل دېگەنلەرمۇ بولۇشقا تېگىشلىك ئەمەس، دەپ ھېسابلىغان. شۇنداق بولغاچقا، فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنى ئالاھىدە ئەھۋالدا قوللىنىش مۇمكىن دېگەننى چەتكە قاقمىغان.

روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە يۈز بەرگەن ئەھۋال — بىر نەچچە مىللىي دۆلەتكە بۆلۈنۈپ كېتىش، ئاندىن قايتىدىن بىرلىشىش شارائىتىدا، نۇرغۇن رەھبەرلەر فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنىڭ يارامسىزلىقى توغرىسىدىكى كونا كۆز قاراش، كونا رامكىدىن چىقالمىغان. لېنىن تەنقىد قىلغان «ئاپتونوملاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت خاتا ئىدىيىنىڭ تۇغۇلۇشىدا بۇ كونا كۆز قاراشنىڭ تەسىرى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن جانلىقلىققا چېۋەر لېنىن يېڭى شارائىتتا ئۆزىنىڭ كونا كۆز قارىشىدىن دەرھال ۋاز كېچىپ، بۇرۇن ئۆزى قارشى چىققان فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنى شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتكە ئاساسەن روسىيىدە مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى مۇۋاپىق دۆلەت شەكلى دەپ ھېسابلىغان.

يەنە بىر مەسىلە — لېنىن شەيئىگە ۋە كادىرلارغا قاراشتىمۇ مۇشۇ مېتودولوگىيە بويىچە ئىش كۆرگەن. لېنىن «قۇرۇلتايغا خەت» دېگەن ئەسىرىدە، پارتىيە مەركىزىدىكى ستالىن، تروتسكى، بۇخارىن، پەتاكوۋ قاتارلىق بىر قىسىم ئاتاقلىق رەھبەرلەرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسەتمەكچى بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ مەركىزىي كومىتېتتا ئەڭ قابىلىيەتلىك كىشى بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ھەددىدىن تاشقىرى مەنمەنلىككە بېرىلىپ كەتكەن، ئۇ ئىشنىڭ ساپلا مەۋرىيەتچىلىكىگە ھەددىدىن تاشقىرى مەپتۇن بولغان كىشىدۇر»[1] دەيدۇ. بۇخارىن توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇخارىن ئەڭ قىممەتلىك ۋە ئەڭ چوڭ نەزەرىيەچى بولۇپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىللە قانۇنىي رەۋىشتە پۈتۈن پارتىيىنىڭ سۆيۈملۈك كىشىسى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى قاراشلىرىنىڭ تولۇق ماركسىزملىق قاراش بولۇشىدىن ناھايىتى كۆپ شۈبھىلىنىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇنىڭدا قانداقتۇر چاكىنا پەلسەپىگە ياتىدىغان نەرسە بار (ئۇ دىئالېكتىكىنى ھېچقاچان ئۆگەنمىگەن ۋە پىكرىمچە، ئۇ دىئالېكتىكىنى تەلتۆكۈس چۈشەنگەن ئەمەس).» بۇ ئىككى ئەرباباقا بېرىلگەن باھا ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا ماس كېلىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، لېنىن پىلېخانوۋقىمۇ تارىخىي ۋە دەل باھا بېرىدۇ. ئۇنى روسىيىدە ماركسىزمنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقۇچىلارنىڭ، تارقاتقۇچىلارنىڭ، روسىيە كومپارتىيە-

سىنى قوزغۇچىلارنىڭ بىرى ۋە خەلقئارا كومۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ چوڭ ئەربابلىرىدىن بىرى دەپ قارايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كېيىن ئۇنىڭ ئايىنىپ ئوپپور تۇنىزم بولغا چۈشكەنلىكىنى تەنقىد قىلىدۇ. قىسقىسى، لېنىنىزمنىڭ پارتىيە ئەربابلىرىغا باھاسى يا پۈتۈن ياخشى يا پۈتۈن يامان دەيدىغان يا كى ياخشىلىقى بىلەن سەۋەنلىكىنى ئاشۇرۇۋېتىدىغان مۇتلەقلىقتىن خالىي مېتودولوگىيىسى ۋە يولداشلارغا نىسبەتەن سەممىي، سالماقلىق ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق روھى كىشىگە ئىنتايىن چوڭ ئىلھام بەخش ئېتىدۇ ۋە زور تەربىيە بولىدۇ.

لېنىنىزمنىڭ سەممىيلىكى بىلەن كەمتەرلىكىگە «دۆلەت پىلان كومىسسىيىسىگە قانۇنچىقىرىش فۇنكسىيىسىنى بېرىش توغرىسىدا» دېگەن خەتتىكى تروتسكىنىڭ پىكرىنى ھىمايە قىلىپ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى پىكرىدىن ۋاز كېچىش توغرىسىدىكى تۇتقان پوزىتسىيىسى ئوبدان مىسال بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «بۇ پىكىر يولداش تروتسكى تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئىلگىرى سۈرۈلگەنىدى، ئەتمالىم مەن بۇ پىكىرگە قارشى چىققان ئىدىم ... لېكىن ئىشنى دىققەت بىلەن تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا ساغلام پىكىر بار دەپ ھېسابلايمەن.»㉓

ۋ. ئى. لېنىنىزمنىڭ بۇ خەتلىرى ئىنتايىن مۇھىم، ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىنىڭ گۇۋاسى. خەتلەردىكى كونكرېت مەسىلەر شۇ زامان ۋە كونكرېت ئەلدىكى كونكرېت مەسىلىلەرگە قارىتىلغان بولسىمۇ، بولۇپمۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل ۋە شەكىللىرى روسىيىگە تەئەللۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ئاساسىي ئىدىيە، ئۇنىڭ ئاساسىي روھى، مەسىلىگە قاراشتىكى مەيدان، كۆز قاراش ۋە مېتودولوگىيە ئومۇمىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ خەتلەر كىشىگە چوڭ ئىلھام بەخش ئېتىدۇ، چوڭقۇر تەسىر بېرىدۇ ۋە زور تەربىيىلىك رول ئويناىدۇ.

يۇقىرىقى خەتلەردىن شۇنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇكى، مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش يولىدىكى لېنىنىزمنىڭ مەيدانىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىش مۇمكىن: (1) ھۆكۈمران ۋە چوڭ مىللەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىنى بىكار قىلىپ، ھەر قانداق مىللىي ئېزىش ۋە كەمسىتىشنى يوق قىلىپ، مىللەتلەرنى چوڭ - كىچىك، تەرەققىي قىلغان ۋە ئارقىدا قالغان دەپ ئايرىماي، ھەممە مىللەتنى قانۇندا باراۋەر ئورۇنغا قويۇش لازىم. بۇ پرىنسىپ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە باپ كېلىدىغان، ماركسىزم - لېنىنىزمچىلار قەتئىي ياقلاش ۋە ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئومۇمىي قائىدە. بۇنىڭدىن مەيلى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا كىچىككىنە بولسىمۇ چېكىنىش ماركسىزمدىن يۈز ئۆرۈش ۋە ئىشچىلار سىنىپىغا خائىنلىق قىلغانلىق بولىدۇ؛ (2) ئەمدى بىر

دۆلەتتە مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ، مىللىي باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كونكرېت چارە ـ تەدبىر ۋە ئۇسۇلى جەھەتتە ھەممىگە بىردەك تەييار قىلىپ بولماسلىقى لازىم ۋە بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس، ھەممە گەپ شۇنىڭدا. لېنىن پۈتۈن مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى ئەسىرىدە مىللەتلەرنىڭ تەڭ ـ باراۋەر بولۇشىنى قەتئىي ياقلاپ، ھەر قانداق مىللەتكە ئۈستۈنلۈك بېرىشنىڭ ھەر قانداقنى قەتئىي رەت قىلىش بىلەن بىللە، بىر ئەلنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتا، ھەر بىر ئەل ئۆزىنىڭ ياشىغان تارىخىي دەۋرى ۋە ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسلىنىپ، كونكرېت، جانلىق ۋەئىجادىي يوسۇندا ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇھەقتە لېنىننىڭ پرىنسىپال يوليورۇقلىرى ئىنتايىن ئىنچىكە. بۇ جەھەتتە لېنىن «مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقى توغرىسىدا» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە ئىنتايىن ئېنىق ۋە ئۆتكۈر قىلىپ يازىدۇ: «ماركسىزم نەزەرىيىسى ھەر قانداق ئىجتىمائىي مەسىلىنى تەكشۈرگەندە، ئەلۋەتتە مۇئەييەن تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆز دائىرىسىدە تەكشۈرۈشنى، كېيىن، ئەگەردە گەپ بىر دۆلەت ئۈستىدە بولسا (مەسىلەن، بىر مەملىكەت ئۈچۈن مىللىي مەسىلە پروگراممىسى توغرىسىدا بولسا)، گەرچە تارىخىيدەۋرى بىر بولسىمۇ، لېكىن بىر مەملىكەتنىڭ باشقا مەملىكەتلىكلەردىن پەرقىنى كۆرسىتىدىغان كونكرېت خوسۇسىيەتلەرنى ئېتىبارغا ئېلىشنى قەتئىي شەرت قىلىپ قويىدۇ ... كېيىن مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى، ئاھالىنىڭ مىللىي تەركىبى، ھەر مىللەتنىڭ مەملىكەتتە ئىشغال قىلغان ئورنى ۋە باشقا جەھەتلەردىنمۇ مەملىكەتلەر بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. مانا شۇ بارلىق ئومۇمىي تارىخىي ۋە ھەر بىر دۆلەتنىڭ كونكرېت شارائىتلىرىنى نەزەر ـ ئېتىبارغا ئالماستىن، مەلۇم بىر مەملىكەت ماركسىزمچىلىرىنىڭ مىللىي مەسىلىدىكى پروگراممىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشىشى توغرىسىدا ھەتتا سۆز بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس.» ㉑ بىز، پارتىيەمىزنىڭ ئېلىمىزدىكى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش يولىدىكى مەيدانۋە ئۇسۇلىنى ئەسلەيدىغان بولساق، كۆپ ئىزدىنىش ۋە سىناق قىلىش ئارقىلىق لېنىننىڭ يوليورۇقلىرىنى سادىقلىق ۋە چېۋەرلىك بىلەن ئىجادىي يوسۇندا ئىجرا قىلىپ، ئېلىمىزدىكى مىللىي مەسىلىنى توغرا ھەل قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. پارتىيەمىز ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ مىللەتلەرنىڭ قەتئىي رەۋىشتە تەڭ باراۋەر بولۇش پرىنسىپىدىن ئىبارەت ئومۇمىي قائىدىسىگە باشتىن ـ ئاياغ سادىق بولۇپ، تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ۋە گومىنداڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئەزگەن، خارلىغان ۋە ھەتتا مىللەت دەپ ئېتىراپ قىلمىغان ئەكسىيەتچىلىكنى پاش قىلىپ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن قەتئىي كۆرەش قىلىپ، ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر چوڭ ـ كىچىك

بولۇشىغا قارىماي ھەممىسى باياراۋەر دەپ جاكالىدى. ئۇزۇن زامان ئېلىپ بېرىلغان قاتتىق كۈرەش ئارقىلىق، ئاخىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئاغدۇرۇپ ۋە جاھانگىرلىكنىڭ زۇلۇمىنى يوق قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە دېموكراتىك ئىسلاھاتنى يولغا قويۇپ، مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زۇلۇمنى تەدرىجىي يوسۇندا تۇگىتىش يولى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېزىشىدىن، ئىچكى سىنىپىي زۇلۇمدىن ئازاد قىلدى ۋە تاشقى مىللىي زۇلۇم خەۋپىدىن ساقلاپ قالدى. مانا ئۇ، مىللەتلەرنىڭ تەڭ باراۋەر بولۇشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى ئورناتقانلىق ئىدى. ئەمدى مىللىي مەسىلىنى كونكرېت ھەل قىلىشنىڭ كونكرېت چارە تەدبىرى يەنى دۆلەت تۈزۈمى مەسىلىسىدە، لېنىنىزمنىڭ يۇقىرىقى يولـ يورۇقلىرىغا ئەمەل قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تۇرغان تارىخىي دەۋرى بىلەن دۆلەتسىزلىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن توغرا سىياسەت بەلگىلەش يولىدا ئىزدەندى. ئاخىر، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىدىن ئىبارەت تۈپ سىياسەت ۋە تۈپ تۈزۈمنى تېپىپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇن، شەكىللىرىنى بەلگىلىدى. بۇ ئاساسلىقچە قولغا كەلگەن ئەمەس، ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. بۇ، پارتىيىمىزنىڭ سىياسىي جەھەتتە پىشىپ يېتىلىش ۋە ئېلىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، جۈملىدىن ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىنى كونكرېت چۈشىنىش دەرىجىسىگە باغلىق بولۇپ كەلدى.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىدىن ئىبارەت بۇ تۈپ سىياسەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋەمۇكەممەللىشىشى ئۇچۇن، پارتىيىمىز قۇرۇلغانىدىن تارتىپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر 28 يىل ۋاقىت كەتتى. بۇ جەريانىنى مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ ـــ پارتىيىمىز قۇرۇلغانىدىن تارتىپ زۇنىيى يىغىنىغا قەدەر بولغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە پارتىيىمىز مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئىختىيارىي يوسۇندا فېدېراتسىيىلىك دۆلەت قۇرۇشنى ئاساسىي سىياسەت قىلدى، فېدېراتسىيىنى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ بىرخىل شەكلى دەپ ھېسابلاپ كەلدى.

ئىككىنچى باسقۇچ ـــ 1935 ـ يىل زۇنىيى يىغىنىدىن تارتىپ ئازادلىققا قەدەر بولغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە پارتىيىمىز بۇرۇنقى ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ۋەفېدېراتـ سىيىلىك دۆلەت قۇرۇش سىياسىتىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە، كۆلەمى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنى

تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى. « جۇڭگو تۈپرىقىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارار» دا، دەسلەپ« ... يا كى ئۆزلىرىنىڭ ئاپتونومىيىلىك رايونلىرى بەرپا قىلىندۇ» دېگەن سۆز ئىشلىتىلدى، كېيىنچە، جۇڭخۇا سوۋېت مەركىزىي ھۆكۈمىتى 1935 - يىل دېكابىردا ئېلان قىلغان ئىچكى موڭغۇل خەلقى توغرىسىدىكى، 1936 - يىل مايدا ئېلان قىلغان خۇيزۇ خەلقى توغرىسىدىكى خىتابنامىلاردا، ئاپتونومىيىلىك جاي ۋە« ئاپتونومىيىلىك ھۆكۈمەت» دېگەن سۆزلەر ئىشلىتىلدى. 1936 - يىل ئاۋغۇستتا غەربكە يۈرۈش قىلغان قىزىل ئارمىيە تۈنجى قېتىم ئىگىشىيا- نىڭ تۇڭشىن، خەيۋەن رايونلىرىدا شەنشى - گەنسۇ - نىڭشىيا، چىڭخەي خۇيزۇ ئاپتونوم ھۆكۈمىتىنى قۇردى. 1946 يىلغا كەلگەندە، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئىدىيىسى تېخىمۇ روشەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇ يىل مايدا ئېلان قىلىنغان « شەنشى - گەنسۇ - نىڭشىيا چېگرا رايونىنىڭ ئاساسىي قانۇن پرىنسىپلىرى» دا «چېگرادىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار مىللىي رايون قىلىپ ئاجرىتىلىدۇ، مىللىي ئاپتونومىيە ھاكىمىيىتى تەشكىل قىلىندۇ» دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ پرىنسىپ بويىچە، 1947 - يىل مايدا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بەرپا قىلىنىپ، ئاپتونوم ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكالاندى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چوڭ ۋە بەك مۇھىم بىر رايوندا قۇرۇلۇشى بۇ سىياسەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرسەتتى، دۆلەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراق- لاشقان رايونلاردا تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇشنىڭ نەتىجىلىك سىنىقى بولدى ۋە مۇھىم تەجرىبە توپلاندى. ئەمما 40 - يىللاردا، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى بىلەن بىللە يەنە فېدېراتسىيىلىك دۆلەت قۇرۇش ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەشتىن ئىبارەت كونا سىياسەتمۇ بىللە ئىشلىتىلدى، بۇ سىياسەت 7 - قۇرۇلتايىنىڭ ئاساسىي ھۇججەتلىرىگە كىرگۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا ماقۇللانغان پارتىيە نىزامنامىسىدا:« مۇستەقىل، ئەركىن، دېموكراتىك، بىرلىككە كەلگەن ۋە باي - كۈچلۈك بولغان، ئىنقىلابىي سىنىپلار ئىتتىپاقلاشقان ھەمدە ھەر مىللەت بىرلەشكەن فېدېراتسىيىلىك دۆلەت قۇرۇش لازىم » دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى . ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ھارپىسىدا، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ« ئورتاق پروگراممىسى » نى تەييارلاش جەريانىدا« فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمى» نى قوللانماسلىق مەسىلىسى يەنە بىر قېتىم تەكرار مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئاق

ئاخىرىقى قېتىم فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقى، ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان شەكىل — مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ئۆز ۋاقتىدا دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق رولىنى ئويناپ سىياسىي كېڭەشمىنىڭ ئورتاق پروگراممىسىغا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي سىياسىتى ۋە پرولېتارىيات دېكتاتۇرىسىنىڭ مىللىي رايونىدىكى شەكلى ھەمدە تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە كىرگۈزۈلدى. شۇندىن ئېتىبارەن، 1954 - يىلقى تۈنجى سىياسىي قانۇنغا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەممە ئاساسىي قانۇنلارغا كىرگۈزۈلدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1984 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» تۈزۈلگەنگە قەدەر بولغان 30 نەچچە يىللىق مەزگىل. بۇ مەزگىلدە «ئورتاق پروگراممىغا» ئاساسەن، 1952- يىل ئاۋغۇستتا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» تۈزۈلدى. شۇ ئاساستا پۈتۈن دۆلىتىمىز بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى، جايلاشقان ئورنى قاتارلىق ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ئاپتونوم ناھىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلار قۇرۇلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مىللىي خىزمەتتىكى «سول» يېتەكچى ئىدىيىگە خاتىمە بېرىلىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغاندىن بۇيانقى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ۋە تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىش ئاساسىدا، 1984 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» تۈزۈپ چىقىلىپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. 30 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان، ھاياتىي كۈچى زور توغرا سىياسەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

تارىخنى ئەسلەپ كۆرىدىغان بولساق، پارتىيىمىز دەسلەپ قۇرۇلغان گۇڭدەك دەۋرىدە، مىللىي مەسىلىدە جۇڭگوچە سىياسەت تۈزۈپ چىقالمىدى، كېيىنچە زور ئىلگىرىلەش بولسىمۇ، ئازادلىق ھارپىسىچە فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىدىن ئادا - جۇدا قول ئۈزمىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر مۇنۇلار: (1) پارتىيىمىزنىڭ گۇڭدەك دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ مىللەتلەر ئەھۋالىنى بىلەن مىللىي مۇناسىۋەت ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەسلىكى مۇقەررەر ئىدى؛

(2) پارتىيىمىز تارىخىدا «سول» لۇشيەن سول كۆز قاراش كۆپ قېتىم ھۆكۈمرانلىق قىلدى، «سول» چىل ئوپپورتۇنىزم ـ ماركسىزم ـ لېنىنىزمگە نىسبەتەن ۋە چەتئەل تەجرىبىسىگە نىسبەتەن ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان دوگماتىزملىق بىلەن مۇئامىلە قىلدى. مۇنداق ئىدىيە ۋە سىياسىي لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسلانغان توغرا سىياسەت تۈزۈپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا لېنىنىزمنىڭ مىللىي مەسىلىدىكى ئايرىم ئىبارىلىرىنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنى شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ قوللاندى؛ (3) 1935 ـ يىلقى زۇنيى يىغىنىدىن باشلاپ، پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيە ۋە سىياسىي لۇشيەنى توغرىلاندى، شۇڭا، دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا باپ كېلىدىغان مىللىي سىياسەت قوللىنىش جەھەتتە يېڭىدىن داغدام يول ئېچىلدى. بۇ مەسىلىدە، بىر تەرەپتىن، ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى ۋە دۆلەتنى مۇنقەرىز قىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلتۈرگەن ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا ھەممە مىللەت بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ بىللە قارشى تۇرۇش كۈرىشى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئازاد رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا «مىللىي رايونلار» ۋە «ئاپتونوم ھۆكۈمىتى» قۇرۇشقا كىرىشىلدى. بۇ ئىككى جەھەتنىڭ ھەممىسى ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش، ھەتتا تارىخىي بورۇلۇش ئىدى. بۇ، پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيەۋى ۋە سىياسىي لۇشيەنىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنىڭ ۋە پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. لېكىن پارتىيىمىزدە «سول» نەزەرىيە، «سول» يېتەكچى ئىدىيە ۋە «سول» لۇشيەنىنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر، تەسىرى چوڭ بولغانلىقى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش ئالدىراشلىقى تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن كادىرلارنىڭ ماركسىزمنى، بولۇپمۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى نەزەرىيىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئېلىمىزنىڭ مىللىي مۇناسىۋەت تارىخى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئۇلگۈرەلمىگەنلىكى سەۋەبلىك، «باللىق»، «سوللۇق» ۋە دوگماتىزمدىن كېلىپ چىققان چەتنىڭ كونكرېت سىياسەتنى قارىغۇلارچە قوللىنىشتىن ئادا ـ جۇدا بولالماي، بەزىدە يەنىلا فېدېراتسىيىلىك يول بىلەن مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىش ئەھۋالىمۇ بولدى. بۇ مەسىلىدە بولۇپمۇ 7 ـ قۇرۇلتايدىن كېيىن 1947-يىلى ئېچىكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى ھارپىسىدا تونۇش جەھەتتە زور سەكرەش بولدى، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئىدىيىسى ئۇستۇنلۈكنى ئىگەللىدى. ئاخىرى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ «ئورتاق پروگراممىسى» نى

تۇزۇش جەريانىدا مەسىلە تەلتۆكۈس ھەل قىلىندى.

ئەمسە، نېمە ئۈچۈن ئېلىمىزدە سوۋېت ئىتتىپاقىدەك فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنى قوللانماي، بىر پۈتۈن دۆلەت سىستېمىسىدا تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈلدى؟ يىغىپ ئېيتقاندا، بۇنى دۆلەتىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىي ئەھۋالى بەلگىلىگەن، پارتىيىمىزلېنىنىزمنىڭبىردۆلەتتە مىللىي پروگراممۇ ۋە سىياسەتنى بەلگىلەشتە بىرىنچىدىن، شۇ دۆلەت تۇرغان تارىخىي دەۋرنى، ئىككىنچىدىن، تارىخىي دەۋرى ئوخشاش ئەللەردىمۇ شۇ مەملىكەتنىڭ باشقا مەملىكەتلەردىن پەرقلىنىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى ھېسابقا ئېلىش شەرت، دېگەن تەلىمگە قەتئىي ئەمەل قىلىندى.

ئۇنداق بولسا، ئېلىمىزنىڭ مىللىي جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى قانداق؟ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىدىن قانداق پەرقى بار؟ گەپ شۇنىڭدا. بۇ ئىككى دۆلەتتىكى مۇھىم ئورتاقلىق: (1) ھەر ئىككىسى كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، ئاز سانلىق مىللەتلەر كۆپىنچە چېگرا رايونلاردا تۇرىدۇ، دۆلەت زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلليدۇ؛ (2) ھەر ئىككىسىدە بىر چوڭ مىللەت ئاساسىي ئورۇندا بولىدۇ ۋە ئۇ دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ؛(3) بۇ ئىككى دۆلەت ئوخشاشلا شۇ مەزگىلدە (مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىدىغان) بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىدىن ئىبارەت تارىخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. بۇ ئورتاقلىقلارغا ئاساسەن، ئۇلارمۇنۇ ئورتاق پرىنسىپلارنى قوللاندى: (1) مىللىي مەسىلە بۇ ئىككى دۆلەت ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم؛ (2) بۇ ئىككى ئەل كوممۇنىستلىرى ئۆزلىرىدىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ مىللەتنىڭ مىللىي ئېزىش سىياسىتىگە قارشى قاتتىق كۈرەش قىلىپ، ھەممە مىللەتنىڭ ھوقۇقتا باپباراۋەر ئورۇنىدا تۇرۇشىنى تەمىن ئېتىشى لازىم؛ (3) بۇ ئىككى ئەل كوممۇنىستلىرى ئۆزىنىڭ پروگراممىسىغا چوقۇم مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنى كىرگۈزۈشى لازىم، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتتىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشى كېرەك. ئەمدى بۇ ئىككى ئەلدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتتىكى ئورنى قانداق بولىدۇ، ئۇنىڭدا قانداق شەكىل قوللىنىلىدۇ؟ بۇ، ئىككى دۆلەتنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا كۆرە، ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ كونكرېت ئوخشىمىغان ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىش لازىم: ئالدى بىلەن بۇ ئىككى دۆلەتتىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى ۋە بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ تارىخىي ئورنى ئوخشمايدۇ. جۇڭگودىكى مىللەتلەر بىر نەچچە مىڭ يىللار جەريانىدا تەدرىجىي ھالدا بىر پۈتۈن دۆلەتكە بىرلەشكەن، جۇڭگو دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنى ھەممە

مىللەت ئورتاق ياراتقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە يېقىن زامان تارىخىدا جۇڭگو چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا داۋاملىق ئۇچراپ يېرىم مۇستەملىكە ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئاساسىي مىللەت بولغان خەنزۇ مىللىتىمۇ مىللىي زۇلۇمغا ئۇچرىدى. روسىيەدە بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە، روسىيەدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق مىللەتلەر تارىختا مۇستەقىل دۆلەت ئىدى. چار پادىشاھ كېيىنكى زامانىدا تەدرىجىي ھالدا ئۇلارغا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى مۇستەقىل دۆلەتلەر روسىيەنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى، رۇس ئەزگۈچىلىرى ئاشكارا ھالدا ئۇلارنى «يات مىللەتلەر» دەپ ئاتىدى. ئاز سانلىق مىللەتلە روسىيىنى «مىللەتلەرنىڭ تۈرمىسى» دەپ ئاتىدى. دېمەك، بۇ يەردىكى مىللىي مۇناسىۋەت مۇستەملىكىچى، ئەزگۈچى مىللەت بىلەن مۇستەملىكە قىلىنغۇچى، ئېزىلگۈچى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ئىدى. ئىككىنچىدىن، بۇ ئىككى دۆلەتتە لېنىن ئېيتقاندەك، « مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى، ئاھالىنىڭ مىللىي تەركىبى، مىللەتلەرنىڭ دۆلەتتىكى ئورنى» جەھەتتىن خېلى زور پەرق قىلىدۇ. تەرەققىيات سۈرئىتى جەھەتتە روسىيەدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى (بولۇپمۇ غەربىي قىسىمدا) لېنىن ئېيتقاندەك، « كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىي دەرىجىسى جەھەتتە رۇس مىللىتىگە قارىغاندا يۇقىرىراقتۇر» [1]. لېكىن ئېلىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلارغا قارىغاندا ئومۇمەن ئارقىدا. روسىيەدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى شۇ چاغدا رۇسلاردىن جەمئى بولۇپ 57 % نى تەشكىل قىلاتتى. ئېلىمىزدە بولسا، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئومۇمىي ئاھالىدا ئاران 5-6 پىرسەنتنىلا تەشكىل قىلىدۇ. ئەقەللىسى 10 پىرسەنتكىمۇ يەتمەيدۇ. ئۇچىنچىدىن، روسىيەدە مىللەتلەر، بولۇپمۇ چېگرا جايلاردىكى مىللەتلەر مەركەزلىك ھالدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان؛ ئېلىمىزدە بولسا شىزاڭ، شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇلغا ئوخشاش رايونلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، گىرەلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلاشقان جايلاردا، ئومۇمىي دائىرىدە خەنزۇلار كۆپ سانلىق تەشكىل قىلىدۇ. تۆتىنچىدىن، ئەڭ مۇھىم ئامىل ــ لېنىن دەسلەپتە مەركەزلەشكەن دۆلەت تەرەپدارى بولۇپ، ئومۇمەن فېدېراتسىيىلىك دۆلەت تۈزۈمىنى نامۇۋاپىق ھېسابلىغان. لېكىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ــ كەينىدە بىرمۇنچە مىللەتلەر روسىيەدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت بولۇۋالدى. كېيىنچە ئۇلار چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىدىن قوغدىنىش ۋە پرولېتارىيات مەنپەئىتىنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا قايتىدىن بىرلىشىشنى تەلەپ قىلدى. مۇستەقىل بولۇپ كەتكەن دۆلەتلەرنى ئەمدى ئاددىي ھالدا روسىيىگە قوشۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنداق قىلىش چارىزمنىڭ كونا يولىدىن

ماكىغانلىق بولاتتى. شۇڭا، بۇ مەسىلىدە كېلىشىم ئارقىلىق فىدېراتسىيە يولى بىلەن بىرلىشىش زۆرۈر بولدى. لېكىن ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئەتراپىغا زىچ بىرلىشىپ، خەلقى بىلەن بىللە كۈرەش قىلدى، ئاخىرى بىرلىشىپ بىرلىكتە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. ھەممە مىللەت بۇ يېڭى تىپتىكى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالدى. بۇنداق شارائىتتا، ئەمدى فىدېراتسىيە شەكلىنى قوللىنىش ھاجەتسىز ئىدى، ئۇنداق قىلىش تارىخىي جەھەتتە ئارقىغاچېكىنىش بولاتتى. شۇڭا، پارتىيەمىزنىڭ مىللىي سىياسىتى جۇڭگوچە تۈس ئالغان ماركسىزمچە-لېنىنىزمچە توغرا سىياسەت. بۇ سىياسەتنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە تولۇق ئىسپاتلىدى.

ئىزاھلار:

① « لېنىن، كادىرلارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ھەققىدە »، « شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 59 - يىل نەشرى، 829 - بەت.

② «ۋ. ئى. لېنىن دۆلەت ۋە ھوقۇق توغرىسىدا»، « شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى نەشرى، 915 - بەت.

③ شۇ كىتاب، 440 -، 441 - بەتلەر.

④ « لېنىن، كادىرلارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ھەققىدە»، 844 - بەت.

⑤ شۇ كىتاب 844 - بەت.

⑥ ⑦ « ۋ. ئى. لېنىن، دۆلەت ۋە ھوقۇق توغرىسىدا »، 932 - بەت.

⑧ « لېنىن، كادىرلارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ھەققىدە»، 850 - بەت.

⑨ شۇ كىتاب، 848 - بەت.

⑩ شۇ كىتاب، 844 - بەت.

⑪ شۇ كىتاب، 845 -- 846 - بەتلەر.

⑫ شۇ كىتاب، 846 - بەت.

⑬ شۇ كىتاب، 849 -، 850 - بەتلەر.

⑭ شۇ كىتاب، 848 - بەت.

⑮ شۇ كىتاب، 847 -، 848 - 849 - بەتلەر.

⑯ شۇ كىتاب، 848 - بەت.

⑰ « ۋ. ئى. لېنىن، دۆلەت ۋە ھوقۇق توغرىسىدا» 380 - بەت.

(داۋامى 110 - بەتتە)

بەلەشنىڭ يېگانىلىقىدىن باغلىنىشلىقىغا، تۇرغۇن ھالەتتىن ھەرىكەتلىك ھالەتكە تەرەققىي قىلىشى

جاك لىيەنشياك

1

بۇ ماقالىدە بىلىشنىڭ تەرتىپى دېگەن تېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بۇ تېمىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئەھمىيەتلىي تەتبىق قىلىنىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزمەكچىمەن.

بۇ تېما نۇرغۇن مەسىلىگە تاقىلىدۇ، گەپنى يەنىلا دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ چىقىش نۇقتىسى — ئوبيېكتىپ چىنلىقتىن باشلايلى. ئادەمنىڭ ئېڭىنىڭ سىرتىدا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ «چىنلىقى» مۇنداق ئىككى قەۋەت مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى — «شەيئى»، يەنە بىرى — شەيئىنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى».

ئاۋۋال «شەيئى» نى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. «شەيئى» «يېگانە»، «تۇرغۇن» ھالەتتىكى شەيئىنى كۆرسىتىدۇ. «يېگانە» دېگەن سۆز باغلىنىشقا نىسبەتەن ئېيتىلغان. شەيئىلەر ئەسلىدە ئۆز ئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ، «يېگانە» دېگىنىمىز باغلىنىشنىڭ ئۇزۇلگەنلىكىنى ياكى باغلىنىشقا بىزنىڭ قەستەن سەل قارىغانلىقىمىزنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، بىز «بىر تال ئانار گۈل» نى كۆرگەندە، ئاۋۋال ئۇنىڭ باشقا گۈل بىلەن، شۇنىڭدەك قۇياش نۇرى، ھاۋا، ھارارەت، سۇ، تۇپراق، تاشتەك ۋە بالكون بىلەن بولغان باغلىنىشىغا ئەمەس، ئاۋۋال ئۇنىڭ چىرايلىق گەۋدىسىگە ۋە كۆزنى چاقنىتىدىغان قىزىل رەڭگىگە سەپ سالىمىز. شەيئىنىڭ باشقا شەيئىلەر بىلەن بولغان باغلىنىشىنى قويۇپ تۇرۇپ، شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىگىلا قاراش «يېگانىلىق» بولىدۇ.

«تۇرغۇنلۇق» ھەرىكەت نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. شەيئىلەر ئەسلىدە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ، «تۇرغۇنلۇق» دېگىنىمىز ھەرىكەت ئامىلىنى قويۇپ تۇرۇپ، شەيئىنىڭ رېئاللىق تەرىپىنى نەزەردە تۇتۇپ كۆزىتىشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بىزنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال دىققەت قىلىدىغىنىمىز بايىقى ئانار گۈلىنىڭ يېتىلىش، ئۆسۈش، ئاخىرىدا تۆكۈلۈش جەريانى ئەمەس، ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى. شەيئىنىڭ رېئال خۇسۇسىيىتىنى

ئۇنىڭ ھەرىكىتى جەريانىدىن، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن چىقىپ كېلىپ «تۇرغۇنلۇق» بولىدۇ.

ئەمدى شەيئىلەرنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» نى چۈشەندۈرۈپ بېرەيلى. دۇنيادىكى «ئومۇمىي باغلىنىش» رېئال، «تۇرغۇن»، «توغرا لىنىيىلىك باغلىنىش» ۋە تارىخىي، ھەرىكەتچان «تىك لىنىيىلىك باغلىنىش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، پەلسەپە دەرسلىكلىرىدە، ھەرىكەت «خىلمۇ خىل بولىدۇ»، مەسىلەن، ئىچكى باغلىنىش ۋە تاشقى باغلىنىش، ماھىيەتلىك باغلىنىش ۋە ماھىيەتلىك بولمىغان باغلىنىش، مۇقەررەر باغلىنىش ۋە تاسادىپى باغلىنىش، ئاساسىي باغلىنىش ۋە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان باغلىنىش ۋەھاكازا دېيىلىدۇ. «ئومۇمىي باغلىنىش» نى بۇنداق بۆلۈش، بىئولوگىيىنى گۈل، دەرەخ، قۇش، ھايۋان دەپ بۆلگەندەك، ئىلمىي ئەمەس. يۇقىرىقى باغلىنىشلار ئىككى چوڭ مۇناسىۋەتتىكى ئاتالغۇلاردىنلا ئىبارەت.

«توغرا لىنىيىلىك باغلىنىش» شەيئىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ۋە شەيئى بىلەن شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئانار گۈلگە قاراڭلار، ئۇنىڭ شېخى، يوپۇرمىقى، گۈلى بىر پۈتۈن گەۋدىگە باغلانغان ئەمەسمۇ؟ بىر تۈپ ئانار گۈلىنىڭ ئىككىنچى بىر تۈپ ئانار گۈل بىلەن، بىر تەشتەك تاشگۈلنىڭ ئىككىنچى بىر تەشتەك تاشگۈل بىلەن، كۈن نۇرى، ھاۋا، ھارارەت، سۇ، تەشتەك، بالكون قاتارلىقلار بىلەن بولغان باغلىنىشى توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشتۇر. بۇنداق باغلىنىش زامان ۋە ھەرىكەتتىن مۇستەسنا بولۇپ، ئۆزئىنىڭ خىلمۇ خىللىقى ۋە مۇرەككەپلىكىنى ماكان جەھەتتە نامايەن قىلىدۇ. بايىقى ئانار دەرىخىنىڭ توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشىنى دىئالېكتىكىنىڭ مۇنۇ جۈپلۈك «تۇرغۇن كاتېگورىيە» سى بىلەن، يەنى قارىمۇ قارشىلىق بىلەن بىرلىك، ئايرىملىق بىلەن ئومۇمىيلىق، ئالاھىدىلىك بىلەن ئومومىيلىق، خاسلىق بىلەن ئورتاقلىق، پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىك، ئىچكى ئامىل بىلەن تاشقى ئامىل، ھادىسە بىلەن ماھىيەت، شەكىل بىلەن مەزمۇن، سۈپەت بىلەن سان، پىلوس بىلەن مىنوس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

«تىك لىنىيىلىك باغلىنىش» شەيئىلەرنىڭ «تۇرغۇن ھالەت» تىكى كاتېگورىيەسى ۋە توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشنىڭ تارىختىكى، ھەرىكەت جەريانىدىكى باغلىنىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق باغلىنىش ئۆزئىنىڭ موللىقى ۋە مۇرەككەپلىكىنى ھەرىكەت جەريانىدا نامايەن قىلىدۇ. بايىقى ئانار دەرىخى مۇئەييەن زاماندا تۇرۇپلا قالماستىن، خىلمۇ خىل رېئال، توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، خېلى كۆپ

ۋاقىتتىمۇ ئىگە بولغان. ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ ھەربىرىكەت جەريانىدىكى، تارىخ جەريانىدىكى، «تۇرغۇن ھالەت» تىكى كاتېگورىيىسى ۋە توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشى قانداق بولىدۇ؟ ئۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، يېڭى ئەھۋال، يېڭى تەكشۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش چىقىپ تۇرىدۇ، شاخ، يوپۇرماق، چېچەك، كۈن نۇرى، ھاۋا، ھارارەت، سۇ، تاشقۇل قاتارلىقلار ئۆزگىرىدۇ. بۇ ئىلگىرى - كېيىن ئۆزگىرىشلەر، باغلىنىشلار تىك لىنىيىلىك باغلىنىشلاردۇر. بۇ باغلىنىشلارنى (زۆرۈرىيەت) ئىمكانىيەت بىلەن رېئاللىق، سەۋەب بىلەن نەتىجە، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، سان ئۆزگىرىشى بىلەن سۈپەت ئۆزگىرىشى، قارارلاشتۇرۇش بىلەن ئىنكار قىلىش، قارىمۇ قارشىلىق بىلەن بىرلىك دېگەنگە ئوخشاش جۈبلۈك، دىئالېكتىكىلىق «ھەربىرىكەت قىلىۋاتقان كاتېگورىيە» ئارقىلىق بايان قىلىش مۇمكىن. يەنىپ ئېيتقاندا، تىك لىنىيىلىك باغلىنىش ھەربىرىكەت جەريانى، يەنى ھەربىرىكەت دىمەكتۇر.

ئوبىيېكتىپ چىنلىق ئىككى قەۋەت مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكەن، ئىنسانلارنىڭ بىلىشىمۇ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنۈشى كېرەك: ئۇنىڭ بىرى — «شەيئى» نىڭ «نېمە» ئىكەنلىكىنى بىلىش، ئىككىنچىسى — «باغلىنىش ۋە ھەربىرىكەت» جەريانىدىكى «نېمە ئۈچۈن» لەرنى بىلىش. «نېمە» ۋە «نېمە ئۈچۈن» دىن كېلىپ چىققان باقى مەسىلەرنى تۆۋەندە ئۆز نۆۋىتىدە بىر - بىردىن بايان قىلىمىز.

2

«بىلىشنىڭ يىگانىلىقتىن باغلىنىشلىققا، تۇرغۇن ھالەتتىن ھەربىرىكەتلىك ھالەتكە تەرەققىي قىلىشى» دېگەن تېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساس نېمە؟

ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ يەردە مېتافىزىكىچە يىگانىلىق ۋە تۇرغۇنلۇقنى تەشەببۇس قىلماقچى ئەمەس، فېيىبر باخ، بىكونلارنىڭ قارىشىغا قايتىش ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، «يىگانىلىق» نى تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت «باغلىنىشلىق» نى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش، «تۇرغۇنلۇق» نى تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت ھەربىرىكەت جەريانىنى تېخىمۇ ياخشى تەتقىق قىلىش.

گۈزەل، رەڭگارەڭ، پايانسىز دۇنيا ئالدىدا، بىزنىڭ بىلىش ئىقتىدارىمىز ۋە بىلىش ئۇسۇلىمىز تولىمۇ چەكلىك، ئېنگېلسنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، «بىز ئۈچۈن ئۇلارنى تەبىئىي، تارىخىي باغلىنىشتىن ئاجرىتىپ ئېلىپ، ئۆز تەبىئىتى، ئالاھىدە سەۋەب ۋە نەتىجىلىرى بويىچە ئايرىم - ئايرىم تەتقىق قىلماستىن، ... تەبىئەتنى ئايرىم

ردىم - ئايرىدىم بۆلەكلەرگە ئاجرىتىپ، تۈرلۈك تەبىئەت جەريانلىرىنى ۋە تەبىئي شەيئىلەرنى مۇئەييەن تۈرلەرگە بۆلۈپ، جانلىق ئورگانىزملارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى ئۆلارنىڭ خىلمۇ خىل ئوپىراتسىيە هالىتى بويىچە تەتقىق قىلماقتىن باشقا ئامال يوق ...» ۋ ئېنگېلىسنىڭ مۇشۇ قارىشىغا ئاساسەن، بىلىش ئوبيېكتىنىڭ (يىگانە، تۈرغۇن) «شەيئى» قىسمىنى، «باغلىنىش ۋە هەرىكەت» قىسمىنى ئاجرىتىپ ئالدۇق. مۇشۇنداق ئوپىراتسىيە هالىتى بويىچە ئايرىدىم - ئايرىدىم تەتقىق قىلىمىز.

بۇنداق «ئاجرىتىپ ئېلىش» ۋە «ئايرىدىم - ئايرىدىم تەتقىق قىلىش» تولىمۇ مۇهىم. ئالدى بىلەن «شەيئى» نى تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇهىم. ئېنگېلىسنىڭ كۆرسەتكىنىدەك، «ئاۋۋال شەيئىنى تەتقىق قىلغاندا، ئاندىن جەريانىنى تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ. ئاۋۋال شەيئىنىڭ نېمىلىكىنى بىلگەندە، ئاندىن بۇ شەيئىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشنى سەزگىلى بولىدۇ.» بۇ يەردە ئېنگېلس «شەيئى» نى ئاۋۋال تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ هەم «شەيئى» نى ئاۋۋال تەتقىق قىلىشنىڭ جەريانىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇهىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئېنگېلس نۇر چاقناپ تۇرغان بۇ شەيئىنى تولۇق بايان قىلمىغان، ئىزاهلىمىغان ۋە يەشمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ بۇئىدىيىنى تاسادىپىي ئوتتۇرىغا قويغان ئەمەس. ئۇ فېيېبېر باخنىڭ (جۇملىدىن بىكون، لوكلارنىڭ) كونا ماتېرىيالىزمىنى «ئابستراكت ئالەمدىن جۇشقۇن رېئال دۇنياغا ئۆتۈشنىڭ يولىنى «تاپالمىدى» دەپ تەنقىد قىلغان بولسىمۇ، ئۆلارنىڭ «ئابسراكت ئالىمى» — «شەيئى» نى يەنىلا مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ، ئۆلارنىڭ ئۇسۇلى «ئۇلۇغ تارىخىي ئاساسقا ئىگە»، بۇ ئۇسۇل ئۆز ۋاقتىدا «چوڭ قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەشنىڭ ئاساسى بولغانىدى» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، ئېنگېلس بىلىشنى يەنە باغلىنىش ۋە هەرىكەتكە يۆتكەيدۇ، ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «فېيېبېر باختىن ئېشىپ كەتكەن ۋە فېيېبېر باخنىڭ نۇقتىئىنەزەرىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرغان بۇ خىزمەتنى ماركس 1845 - يىلى «مۇقەددەس ئىتتىپاق» تىن باشلىغان ئىدى». ② «فېيېبېر باخ توغرىسىدا تېزىس» تا ئۇ فېيېبېر باخنى «تارىخنىڭ مۇساپىسىدىن چەتلەپ، دىنىي هېسسىياتنى يىگانە هالەتتە كۆزەتتى» دەپ تەنقىد قىلغاندىن كېيىن، «دىنىي هېسسىيات» بولسا «جەمئىيەتنىڭ مەهسۇلى» دەپ كۆرسىتىدۇ. «دىنىي هېسسىيات» توغرىسىدىكى چۈشەنچە «ئادەم» گە باغلىنىدۇ، فېيېبېر باخ «ئادەم» نى «يالغۇز ئادەمگە خاس ئابستراك نەرسە» دەپ قارايدۇ. مارکس بىلەن ئېنگېلس «ئۇ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ يىغىندىسى»، «ئادەم»نى تارىختا هەرىكەت قىلغان ئادەم دەپ تەتقىق قىلىش كېرەك» دەيدۇ. ئېنگېلس «دە-

يۇرىڭغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدە: «بىز ھەربىرىمىز، ئۆتۈش ۋەباغلىنىشقا «نىسبەتەن ھەربىر كىشى قىلىۋاتىدۇ، ئۆتۈۋاتىدۇ ياكى باغلىنىۋاتىدۇ» دېگەنلەردىن كۆپرەك دىققەت قىلىمىز» ③ دېگەن ئىدى. بۇ سۆزدىمۇ «ھەربىرىمىز، ئۆتۈش ۋە باغلىنىش» نى «قانداق نېمە» دىن ئايرىپ تەتقىق قىلىش لازىملىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ماركسىزمنىڭ پەلسەپە كىلاسسىكلىرىدا بۇنداق ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان سۆز كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا پەرۋاسىزلىق قىلىشقا بولمايدۇ، بۇ قىممەتلىك ئىدىيىگە ۋارىسلىق قىلىش، بۇ ئىدىيىنى مىراسىنى ئېچىپ،شەرھىلەپ،ماركسىزملىق بىلىش نەزەرىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم.

كىشىلەر فىيىبر باخ پەلسەپىسىنىڭ «ئاساسىي يادروسى» نى دائىم تىلغا ئالىدۇ، لېكىن تولىسى تەپەككۇر بىلەن مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ئۆتەلمەيدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس نېمىسلارنىڭ كىلاسسىك پەلسەپىسىنى ئۆزگەرتىپ،ئىنسانىيەتنىڭ ماتېرىيالىزملىق پەلسەپىنى بەرپا قىلىشتىمۇ ماتېرىيالىزم ۋە ئىدىيالېكتىكىدىن باشلىغان،بىلىش نەزەرىيىسىنى، بىلىشنىڭ ئىدىيالېكتىك جەريانىنى ئىلمىي بايان قىلىش، ئىلمىي تەرەققىي قىلدۇرۇش كېيىنكى ئىش، ماركس بىلەن ئېنگېلس بىزگە ھېچنېمە قالدۇرۇپ كەتمىگەن دەپ قاراش توغرا ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە، ئۇلار فىيىبر باخنىڭ «ھېسسىياتىي» بىلەن گېگېلنىڭ «ئەقلىيەتچى» (شەيئىي لەرنىڭ ھەربىرى، جەريانى، ئۆزگىرىشى ۋە باغلىنىشىغا ئوخشاشلارنى ئېچىپ بېرىشى) نى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، «شەيئىي» دىن «باغلىنىش ۋە ھەربىرى» كىچە دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ماركسىزملىق ماتېرىيالىزم، ئىدىيالېكتىكا ۋە بىلىش نەزەرىيىسى بىر پۈتۈن ئىلمىي گەۋدە، ئۇلارنى پارچىلاشقا، چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ماتېرىيالىستىك ئىدىيالېكتىكا ئالدى بىلەن «نەرسە»نى،«شەيئىي»نى ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسى قىلىدۇ، «شەيئىي»نى مەركەز قىلىپ يېزىلغان«ماقالە»ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلغان بولىدۇ، ماتېرىيالىستىك بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەربىرى» ئىدىيالېكتىكىنىڭ تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتىدۇر. شەيئىلەرنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەربىرى» نى تەتقىق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر بىزنىڭ «ئەڭ ياخشى ئەمگەك سايمانلىرىمىز ۋە ئۆتكۈر قوراللىرىمىز» ① بولغان ئىدىيالېكتىكا (جۈملىدىن ئىدىيالېكتىكا باشچىلىقىدىكى كاتېگورىيىلەر) نىڭ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتەلمەسلىكىنى نەتىجىسىدۇر. شەيئىلەرنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەربىرى» نى تەتقىق قىلىش خىزمىتى ھەققەتەن تەلەپ قىلىدۇ، ئىدىيالېكتىكىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش بىلەن ھەققەتنى تەلەپ قى-

لىش قوشۇلسا، «ئەمەلىيەتتىن ھەقمەتنى ئىزدەش»، يەنى ئىنسانلارنىڭ «شەيئى» لەرنى بىلىشى ۋە «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» نى بىلىشى بولىدۇ. بۇ ئىككىسى بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ئاساس قىلىدۇ. «شەيئى» نى بىلىش بىلىشنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ۋەزىپىسى، «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت»نى بىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. «شەيئى» نىڭ «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەسلى زات بىلەن بېقىنىدىنىڭ مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. «باغلىنىش» «شەيئى» نىڭ باغلىنىشى، «ھەرىكەت» مۇ «شەيئى» نىڭ ھەرىكىتى، «شەيئى بولمىسا، باغلىنىشمۇ، ھەرىكەتمۇ بولمايدۇ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس كاپىتالىزمنى ئوپىراتسىيە قىلىشتا، كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئايرىم كارخانىلارنى، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر نەچچە دەۋرنى «ئاجرىتىپ ئېلىپ» تەھلىل قىلىشقا، بىر نەچچە كارخانىنى، بىر نەچچە دەۋرنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن لوگىكىلىق ئىلمىي ھۆكۈم، ئەقلىي ھۆكۈم چىقىرىش ئارقىلىق كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە بۇ تۈزۈمنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتى توغرىسىدا خۇلاسە چىقىرىشقىلا مۇۋاپىق بولالىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر بىر كاپىتالىستىك ئەلدىكى ھەر بىر كارخانىنى، ھەر بىر زاۋۇتتىكى ھەر بىر سېخنى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ھەر بىر يىل، ھەر بىر كۈن، ھەر بىر مىنۇتنى تەھلىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوق ئىدى. بۇ ئۇسۇل ماركس «كاپىتال» دا قوللانغان ئۇسۇلدۇر. ماركس كاپىتالىزمنىڭ «تاۋار» دىن ئىبارەت ھۈجەيرىسىنى «ئاجرىتىپ ئېلىپ»، تەھلىلنىڭ مۇقەددىمىسى قىلدى، تەھلىلنى «يگانە» «تاۋار» دىن باشلاپ، ئاندىن پۇل، كاپىتال، قىممەت، قوشۇمچە قىممەت، ئىش ھەققىنىڭ ئوخشاش ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلارنى تەھلىل قىلىشقا ئۆتۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كىشى بىلەن كىشىنىڭ مۇناسىۋىتىنى (سىنىپىي مۇناسىۋەتنى) تەھلىل قىلىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى تەھلىلنى تاماملىدى. «تاۋار» دېگەن بۇ ھۈجەيرە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ «ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشاش» لىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدى، بۇ ھۈجەيرە «بارلىق بۇرژۇئازىيە شەكلىنىڭ پۈتۈن سىرىنى ئېچىپ بېرىدى»⑤. «ئۇنىڭدىن كېيىنكى بايانلار بىزگە بۇ زىددىيەتلەرنى ۋە بۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى، بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي جەمئىيەتنى، بۇ جەمئىيەتنىڭ بېشىدىن ئايىغىمىچە بولغان تەرەققىياتىنى (ھەم ئۇسۇشىنى، ھەم ھەرىكىتىنى) بىلدۈردى»⑥.

ئادەمنىڭ بىلىشى «يىگانە»، «تۇرغۇن ھالەتتىكى» شەيئىدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن شەيئىنىڭ باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتىگە ئۆتىدۇ. بۇنداق بىلىش نەزەرىيىسىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشەنچىلىك ماركسزملىق نەزەرىيە ئاساس بولۇپ قالماستىن، ئۇنى ئىسپاتلىغىلى تەجرىبىمۇ ئىسپاتلىدى. شۇڭا تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، بالىلارنىڭ ئاۋۋال «نېمە» دېگەن سۇئاللارنى قويىدىغانلىقىنى، يېشىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ تۇرلۇك «نېمە ئۈچۈن» لەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «‹نېمە› ۋە ‹قاچان› دېگەن شەكىلدىكى ‹نېمە ئۈچۈن› دېگەن سۇئالدىن خېلى بۇرۇن مەيدانغا چىققان»⑦.

3

بىز يەنە بىلىش «شەيئى» دىن «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» كە ئۆتىدۇ دېگەن قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئىنسانلار بىلىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولغان دىئالېكتىكا كاتېگورىيىسىدىن ئىلگىرىلەۋاتقان بايان قىلىشىمىز مۇمكىن. كىشىلەر ھەمىشە ئېنگېلىسنىڭ: «تارىخ قەيەردىن باشلانغان بولسا، ئىدىيىنىڭ تەرەققىياتىمۇ شۇ يەردىن باشلانغان» ⑧ دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. بىزمۇ لېنىننىڭ: «ئەڭ ئاددىي، ئەڭ ئادەتتىكى، ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان، ئەڭ ئەھمىيەتلىك» ⑨ نەرسىدىن باشلانغان دېگەن سۆزىنى بەك ياقتۇرىمىز. «تاۋار» «كاپىتال» تەتقىقاتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھەم «كاپىتال» نى ئۆگىنىشىمىزنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بىلىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى، شۇڭا «كاپىتال» دا ئەكس ئېتىلگەن دىئالېكتىكا كاتېگورىيىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. چۈنكى «تاۋار» دېگەن شەيئى «ئەڭ ئاددىي، ئەڭ ئادەتتىكى، ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان، ئەڭ ئەھمىيەتلىي» نەرسە. بىراق، پەيلاسوپلار بۇنىڭغا قىزىقمىدى، خۇددى XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «مالىمانچىلىق» چىققاندەك، قۇرۇق كاتېگورىيىنىڭ ئىچىدىن چىقالمايلا تۇگىمەس بەس-مۇنازىرىگە چۈشۈپ كەتتى. ئىقتىساد شۇناسلار بىلەن تەبىئىي پەن ئالىملىرى «باشلىنىش» نۇقتىسى مەسىلىسىگە كەلگەندە ناھايىتى ئۇستا، لېكىن پەيلاسوپلارغا ئېسىت. نۇرغۇن خېلى نوپۇزلۇق، كۆپلىگەن ئالىي مەكتەبلەردە پەلسەپە دەرسلىكى قىلىنىۋاتقان ئەسەرلەردە، كىشىكە «ھەممىدىن ئاۋۋال ئايان بولغىنى» «سەۋەب بىلەن نەتىجە» دىن ئىبارەت بىر جۈپ كاتېگورىيە، دېيىلگەن. «سەۋەب»، «نەتىجە» بولغان يەردە، ئەلۋەتتە، «كاتېگورىيە» بولىدۇ، بۇ «كاتېگورىيە» لەر كىشىگە «ھەممىدىن ئاۋۋال ئايان بولغان» بولىدۇ: بۇ يەردە سەۋەب

ۋەب ـ نەتىجە «مۇناسىۋەتى»، «ھەممىدىن ئاۋۋال ئايان بولغان» دېمەكچىمۇ بولسۇن، لېكىن «مۇناسىۋەت» شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتى، شەيئى ئۆزى ئايان بولماي تۇرۇپ، «مۇناسىۋىتى» قانداق ئايان بولىدۇ؟ ھەممىدىن ئاۋۋال يا سەۋەب، يا نەتىجە، بىر تەرەپ ئايان بولىدۇ، ئاندىن مۇناسىۋەت ئارقىلىق يەنە بىر تەرەپ تېپىلدۇ، مەسىلەن، ئەنزە پاش قىلىنىشتا نەتىجە ئارقىلىق سەۋەب تېپىلدۇ.

«سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىنىڭ سىرلىقلىقى» لا كىشىلەرنىڭ بېشىنى قاتۇرىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، «سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى» ۋە نۇرغۇن «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» لەر ھەرگىز «ئەڭ ئاددىي، ئەڭ ئادەتتىكى، ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان، ئەڭ ئەقەللىي» نەرسىلەر ئەمەس، ھەرگىز بىلىشىمىزنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالمايدۇ. پياگې ئوتتۇرىغا قويغان بىلىش نەزەريىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئادەمنىڭ سەزگۈ ئەزاسىدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئەكس ئېتىدىغان نەرسە، ئەلۋەتتە، ئەڭ بىۋاستە، ئەڭ ئاددىي «شەيئى»، ئادەمنىڭ كۆزىنىڭ پەردىسىگە ھەممىدىن ئاۋۋال چۈشىدىغىنى شەيئىنىڭ ھادىسىسى ۋە شەكلى، «كۆرۈنۈشى» بولۇشى كېرەك. بىۋاستە كۆزىتىش ئاساسىدىكى بۇنداق ھېسسىي تۇيغۇ ـــ فېيىبر باخ ماتېرىيالىستىك بىلىش نەزەريىسىنىڭ «ئاساسىي يادروسى». بۇنداق ئەڭ ئاددىي سىزىش، ئەكس ئېتىش پائالىيىتى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى بىلىش پائالىيىتىدۇر. بۇنداق بىلىش ئىقتىدارى ئادەمدىلا بولۇپ قالماستىن، نۇرغۇن ھايۋانلار دېمۇبار. ھايۋانلارمۇ بىۋاستە سەزگۈ، تۇيغۇ ۋە تەسەۋۋۇ ئارقىلىق ماۋۇئوت، ئاۋۇسۇ، ماۋۇ پانالىنىدىغان دالدا، ئاۋۇ دۇشمەن دېگەنىنى بىلىدۇ. ئۇلار ئابستراكتلاشتۇرالمىسىمۇ، شەيئىلەرنىڭ ئىچىدىن تېشىغا، تېشىدىن ئىچىگە ئۆتۈپ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى، باغلىنىشىنى، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىپ ئالالمىسىمۇ، لېكىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان نەرسىنىڭ «نىمە» لىكىنى، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ھەر ھالدا بىلىدۇ. ھايۋانلارنىڭ بىلىش پائالىيىتى ئادەمنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچىدىكى بىلىش پائالىيىتىگە ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ئادەمنىڭ مايمۇندىن ئادەمگە ئۆزگىرىش جەريانى، بۇ ئاقلىقتىن چۈشىنىشكە ئالالمىسىمۇ، لېكىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان نەرسىنىڭ «نىمە» لىكىنى، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ھەر ھالدا بىلىدۇ. ھايۋانلارنىڭ بىلىش پائالىيىتى ئادەمنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچىدىكى بىلىش پائالىيىتىگە ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ئادەمنىڭ مايمۇندىن ئادەمگە ئۆزگىرىش جەريانى، بۇ ئاقلىقتىن چۈشىنىش

مۇ مۇمكىن ئەمەس): ئۇنىڭ رەڭگى، سىلىقلىقى، جۇغى، ئېغىرلىقى، قاتتىقلىقى، خىمىيە تەركىبىگە قاراپ، مېتىئورت تاش ئىكەن دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپتۇ. بۇلار — دەسلەپكى «يىگانە»، «تۇرغۇن ھالەتتىكى» كۆزىتىش ۋە تەھلىل. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تاشنىڭ يەرگە قانچىلىك پاتقانلىقى، شامالداش دەرىجىسى قاتارلىقلارنى تەھلىل - تەتقىق قىلىپ، بۇ تاشنىڭ ئاسماندىن غۇلاپ چۈشكەن ۋاقتى، ئاستىرونومىيە ۋە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممىتى قاتارلىقلار ئۈستىدە خۇلاسە چىقىرىپتۇ. بۇ — مەزكۇر تاشنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» ئۈستىدە يۇرگۈزۈلگەن تەھلىل ۋە تەتقىق. پەن تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كىشىلەر شەيئىلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتىنىڭ جەريانىنى پۈتۈنلەي چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. «بۇنداق باغلىنىشنى، ئەينەن ئېقىتماي - تېمىتماي بايان قىلىپ بېرىش، بىز تۇرغان دۇنيا سىستېمىسىنى ئىدىيە جەھەتتە دەل ئەكس ئەتتۈرۈش بىز ئۈچۈن ۋە ھەممە دەۋرلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش» [1]. ماركسنىڭ «كاپىتال» دىكى تەتقىقاتى شۇنداق بولغان، بىزنىڭ نۇرغۇن تەتقىقاتلىرىمىزمۇ شۇنداق بولدى. جەرجانىنىڭ يەزى ئالاھىدىكلىرىنى «ئاجرىتىۋېلىپ» تەكشۈرۈپ، ئاندىن بۇ نۇقتىلارنى بىرلەشتۈرۈپ، پۈتۈن جەريانىنى خۇلاسىلاپ چىقىشلا مۇمكىن. بۇ نۇقتىلار شەيئىلەرنىڭ كەسمە يۈزى، بىز ئۇنى «تۇرغۇن ھالەتتىكى» نەرسە دەپ بىلمىز. بۇ نۇقتىلار گويا سۈرەتكە تارتقان ۋە رېنتگېنگە چۈشۈرگەندىن كېيىن ئۇلانغان بىر پۈتۈن جەريانغا، كىنو كۆپىيىلىرىدىكى مونتاژغا ئوخشاپ كېتىدۇ. سۈرەت تارتىش تېخنىكىسىنىڭ كىنو تېخنىكىسىدىن بۇرۇن كەشىپ قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. بىر ھەرىكەتنىڭ جەريانى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ نۇقتا بىلەن لىنىيىنىڭ تۈز سىزىق بويىچە بىرلىشىشىدۇر.

سان - سانا قسىز شەيئىلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى نۇقتا بىلەن ئۇمۇمىي دائىرىنىڭ توغرا لىنىيە بويىچە بىرلىشىشى بولىدۇ، بۇ نۇقتىلارنى شاخماتنىڭ ئۇرۇقى دېسەك، بۇ نۇقتىلارنىڭ بىرىكىشى بىر تاختا شاخماتتۇر. تۈمەن مىڭلىغان رەڭنىڭ بەدىئىي ئۇسۇلدا بىرلەشتۈرۈلۈشى بىلەن گۈزەل سۈرەت ھاسىل بولۇشى مۇمكىن.

«شەيئى» دىن باشلاپ، شەيئىنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» گە ئۆتۈش — بىلىشنىڭ ئاساسىي يولى. بۇ — مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، لېكىن مەسىلىنىڭ ئاساسىي تەرىپى. ئىككىنچى تەرەپتىن ئېيتقاندا، شەيئىنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» ئارقىلىق شەيئىنى چۈشىنىش ياكى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك ئۇسۇل. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «شەيئىنى شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە تەرەققىيا-

تىدىن چۈشىنىش كېرەك» ، «دىئالېكتىكىلىق نەرسە رقارىمۇ قارشى تەرەپلەرنىڭ بىر-لىكىدە قارىمۇ قارشى تەرەپنى ئىگىلەش، دېمەكتۇر» [11]. بەزى شەيئىلەردە بىلگە-لىك باغلىنىش ئىچىدە تۇرغاندا ئاندىن مۇئەييەنلىك بولىدۇ، ياكى ھەرىكەت قىلىپ تۇرغاندا ئاندىن ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ. «نېگىر دېگەن نېگىر، ئۇ مۇئەي-يەن مۇناسىۋەت ئىچىدە ئاندىن قۇلغا ئايلىنىدۇ. يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى — پاخ-تىنى يىپ قىلىپ ئىگىرىدىغان ماشىنا، ئۇ مۇئەييەن مۇناسىۋەت ئىچىدە ئاندىن كاپى-تالغا ئايلىنىدۇ» [12].

پىكىر بىلىشنىڭ تەرتىپى توغرىسىدىكى يۇزە مۇھاكىمىدە ھېسسىيلىق ۋە ئەقى-لىيلىق، ئايرىملىق ۋە ئومۇمىيلىق، كونكرېت ۋە ئابستراكت دېگەنلەرنى ئىنكار قىلماقچى ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا بىر نەرسىنى دەسسەتمەكچى ئەمەس. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ بىلىش جەريانىنى تۇرلۇك نۇقتىلاردىن ئېچىپ بەردى، ئۇلار ھەممىسى ئوبيېكتىپ شەيئىگە قارىتىلغان تۇرلۇك تەھلىل ئۇسۇلى ۋە ئوپىراتسىيە شەكىللىدۇر.

4

تۆۋەندە بۇ ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇسۇلنى ئەمەلىي خىزمەتتە ئىشلىتىش مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىمەن.

خىزمەتسىزدە «بوخەي 2 -» ناملىق پاراخوت ۋەقەسى، تىيەنجىن نېفىت تالا-سى زاۋۇتى قۇرۇلۇشى، داگاڭ ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى، بېيجىڭ سىجىچىڭ پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلۇشى، غەربتىن شەرققە سۇ باشلاش ۋە شەرق-تىن غەربكە سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى (بۇ قۇرۇلۇشلار ئۈستىدە ماقالىمىزنىڭ ئاخىرىدا يەنە توختىلىمىز) ۋەقەسىگە ئوخشاش چوڭ - چوڭ سەۋەنلىكلەر يۈز بەردى. بۇنچە كۆپ ساۋاقلار ئىچىدە ئورتاق نەرسە بارمۇ؟ بۇنداق ئىشلارنىڭ قايتا كۆرۈلۈشىدىن ساقلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئىش ئۈستىدىكى رەھبەرلەرگە، قۇرۇلۇش لايىھە-لىگۈچى، قۇرۇلۇشقا قوماندانلىق قىلغۇچىلارغا خىزمەت قائىدىسى بەلگىلەپ بېرىشكە بولامدۇ - يوق ؟

بىزنىڭ خىزمەتىمىز زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش-تىكى سەۋەب، تەجرىبىلەر ئىچىدە ھەممىگە مۇۋاپىق كەلگۈدەك، خىزمەتلىرىمىزنى كۆزلىگەن نەتىجىگە ئېرىشتۇرىدىغان يۇرۇشلەشكەن خىزمەت تەرتىبىنى تۈزۈپ چىققىدەك نەرسە بارمۇ - يوق؟

مىنىڭ جاۋابىم: بار. بۇنداق نەرسىنى تۇزۇشنىڭ ئۇمۇمىي پرىنسىپى مۇنداق: بىرىنچى، بۇ «شەيئى» نى يەنى «نېمە» ئىكەنلىكىنى بىلىش، ئېنىق بىلىش؛ ئىككىنچى، بۇ شەيئىنىڭ «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» لىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، يەنى ھەر خىل «نېمە ئۈچۈن» لەرنى ھەل قىلىش؛ ئۈچىنچى، مۇئەييەن لايىھە بويىچە «قانداق» ئىشلەش.

«نېمە، نېمە ئۈچۈن، قانداق»، بۇ ئۈسۈل ئۈچلا سۆزگە يىغىنچاقلانغان، ناھايىتى ئاددىي، ئۆگىنىشكە ئاسان، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئۆگىنەلەيدۇ ۋە ئىشلىتەلەيدۇ. پەن - تېخنىكا خادىملىرى، كاتىپلار، ئوقۇتقۇچىلار، رەھبىرىي خىزمەت ئۆتەيدىغانلار ـــ ھەممىسى ئىشلىتەلەيدۇ، زېرىكمەيدۇ.

ھەر قايسى پەنلەر بويىچە دەرسلىك كىتابلارنىڭ «مۇقەددىمە» سى ياكى «خاتىمە» سى ئۇمۇمەن: بۇ دەرستە نېمە سۆزلىنىدۇ، ئەھمىيىتى نېمە، بۇ دەرسنى قانداق قىلغاندا ياخشى ئۆگەنگىلى بولىدۇ دېگەن شەكىلدە يېزىلىدۇ.

كاتىپلار يازغان خىزمەت دوكلاتلىرىدىمۇ: قانداق نەتىجىلەر قازىنىلدى، قانداق مەسىلىلەر مەۋجۇت، بۇ نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشى ياكى بۇ مەسىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب نېمە، بۇندىن كېيىن قانداق قىلماقچى، قانداق تەدبىرلەرنى قوللانماقچى، قانداق پىلان بار، دېگەن ئۇچ قەۋەت مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دوكلات يازغاندا، دوكلات ئاڭلىغاندا، ھۆججەت كۆرگەندە، باشقالاردىن ئۆگەنگەندە، بۇ ئۇسۇلنى سىناپ كۆرۈپ بېقىڭ، خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشىڭىزگە ۋە ئەسته قالدۇرۇشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ. ماقالە يېزىش، ئوخشاش تېمىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كاپىيەنلىرىنى ساقلاشتىمۇ بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

بىر ئوتتۇرا مەكتەبنىڭ سىياسىي ئوقۇتقۇچىسى ئوقۇتۇش خىزمىتىدە 1984 - يىلدىن باشلاپ مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ، خېلى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇ ھەر قېتىم دەرسكە كىرگەندە يېڭى دەرس سۆزلەيدىغان بۇرۇنقى ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىپ، ئۈچ قېتىملىق دەرسنى بىر قىلىپ يۇغۇرغانۇ، يەنىلا ئۈچ قېتىملىق دەرس ۋاقتىدا ئۆتۈپ بولغان. 1 - دەرستە، بىۋاستە كۆزىتىش ئاساسىدىكى ھېسسىياتىي ماتېرىياللارنى كۆچەيتىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ ئوقۇش، پىششىق يادلىشىنى تەكىتلەپ، ئۇلارغا «نېمە» دېگەننى بىلدۈرگەن؛ 2 - دەرستە، سوئالغان سوئاللارغا جاۋاب بېرىپ، «نېمە ئۈچۈن» دېگەننى ئاز ۋە ساز قىلىپ چۈشەندۈرگەن؛ 3 - دەرستە، تۇرلۇك ئوقۇتۇش ۋاستىلىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنى، «ئىشلەش» ئىقتىدارىنى

ئۆستۈرگەن، «ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ھالقىسى» نى كۆچەيتكەن. ئۇچ قېتىملىق دەرسىنىڭ ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولغان. بۇ — بىلىشنىڭ مۇكەممەل جەريانى، ئالدىنقى ئىككى دەرس — «دۇنيانى بىلىش»، كېيىنكى بىر دەرس — «دۇنيانى قانداق ئۆزگەرتىش» نى ئۆگىنىش ۋە تەتقىققىلىش. بۇنداق ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ يارايدىغانلىقىنى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدى.

5

ئەگەر ماقالىمىزنىڭ تېمىسى بولغان «ئاجرىتىپ ئېلىش» ئۇسۇلى يارايدىغان ھەم «شەيئىلەر» ئىچىدىن ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى تاپقان دەپ قارالسا ۋە بۇ پىكرىمىز ئوروئلۇق بولسا، بۇنىڭدىن يېڭى نەزەريىۋى ئېلھام ھاسىل بولۇشى مۇمكىن.

بىرىنچىدىن، بىز بۇنىڭغا ئاساسەن يېڭى بىر كاتېگورىيە بەرپا قىلىشىمىز مۇمكىن. بۇ كاتېگورىيە ئىككى گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى — «شەيئىلەر»دە كۆرۈلىدىغان «تۇغۇن»، «تۇرغۇن ھالەتتىكى» «تۇغۇن»، ئۇچ ئۆلچەملىك بوشلۇقتىكى توغرا لىنىيىلىك باغلىنىشنى تەشكىل قىلىدىغان «تۇغۇن»، بۇ «تۇغۇن» لەر «تەبىئەت ھادىسىلىرى تورى» نىڭ پارالىل «كېچىك باسقۇچى» نىڭ ئۇلىنىش نۇقتىسى. يەنە بىرى — شەيئىنىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» دىن ئىپادىلەنگەن «تۇغۇن»، ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان «تۇغۇن»، تۆت ئۆلچەملىك بوشلۇقنىڭ تىك لىنىيىلىك باغلىنىشىنىڭ «تۇغۇنى»، بۇ «تۇغۇن» لەر «تەبىئەت ھادىسىلىرى تورى» نىڭ تىك سىزىقلىق «كېچىك باسقۇچى» نىڭ ئۇلىنىش نۇقتىسى.

ئىككىنچىدىن، ئىككى گۇرۇپپا كاتېگورىيىنى ئايرىشتا، «تۇرغۇن ھالەت» بىلەن «ھەرىكەتلىك ھالەت» ئاساس قىلىندۇ. دېمەك، «توغرا لىنىيىلىك باغلىنىش» بىلەن «تىك لىنىيىلىك باغلىنىش» نىڭ تەشكىلىي پرىنسىپى ئۆز ئۆزىدىن چىقىدۇ. بىزنىڭچە، «كاتېگورىيە» — تەبىئەت ھادىسىلىرى تورىنى بىلىشنىڭ تۇغۇنى، «ئومۇمىي باغلىنىش» بولسا مۇشۇ «تۇغۇن» لەر ئوتتۇرىسىدىكى تىك، توغرا سىزىقلاردۇر. مۇھىم بولغىنى — بۇ ئۇقۇملارنى جاي - جايىغا كەلتۈرۈش. ئۇلارنى ئالماشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. «ئومۇمىي باغلىنىش» ۋە «كاتېگورىيە» نەزەريىسى بويىچە تەتقىقات خىزمىتىدىكى كىچىككىنە بىر ئىلگىرىلەشمۇ دىئالېكتىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خېمىرتۇرۇچ بولىدۇ. «توغرا لىنىيىلىك باغلىنىش»، «تىك لىنىيىلىك

باغلىنىش» دېگەنلەر يېڭى گەپ ئەمەس. ماركسىزملىق پەلسەپە توغرىسىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەردە بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە، ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئەمەلىيىتىدە ئاللا بۇرۇن قوللىنىلغان ۋە دىققەت قىلىنغان، پەقەت پەلسەپە نەزەرىيىسىلا تېخى ئۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا تولۇقلىمىدى.

ئۇچىنچىدىن، بىز «يىگانىلىق» ئىبارىسىنى باغلىنىشلىققا، «تۇرغۇن ھالەت» ئىبارىسىنى ھەرىكەتلىك ھالەتكە، «نېمە» دىن «نېمىشقا ئۇچۇن» گە ئۆتۈش دېدۇق، بۇلاردىن قورمال لوگىكا بىلەن دىئالېكتىك لوگىكىغا زېمىن تاپقىلى بولامدۇ؟ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بىلىش نەزەرىيىسى، دىئالېكتىكا ۋە لوگىكا ئوتتۇرىسىغا كۆۋرۈك سېلىپ بېرەلەيمىزمۇ؟ ئەگەر بىلىش نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرىنى مۇشۇ كۆۋرۈكنى ياسايدىغان خىزمەتچىلەر ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىيالى دېسەك، دىئالېكتىكا ۋە ئۇنىڭ ئارمىيىسى ــ كاتېگورىيە بۇ قۇرۇلۇش ئورنىدىكى تۇرلۇك ماشىنىلار، قورال ـ سايمانلار ۋە ھاۋۇزىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لوگىكا بولسا بۇ كۆۋرۈكنىڭ ئۇسكۇنىسى، قۇرۇلمىسى بولىدۇ.

ئاخىرىدا، پەلسەپىدىكى بىلىش نەزەرىيىسى بىلەن «ئۇچ باسقۇچلۇق يەكۈن چىقىرىش نەزەرىيىسى» نى تۇغقان قىلىپ چېتىپ قويساق قانداق؟ ئەگەر شۇنداق قىلىشقا بولسا، تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان ئىش بولاتتى. ئىلىم ـ پەن ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ باغلىنىشىنى غەلىتە ـ غەلىتە ئۇسۇللار بىلەن ئېچىپ بەرگەن ئىدى. «ئۇچۇر نەزەرىيىسى» دىكى «ئۇچۇر» ئەمەلىيەتتە شەيئىلەر ۋە شەيئىلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى خەۋەرنى كۆرسىتىدۇ، «ئۇچۇر» ئىگىلىگەنلىك ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئومۇمىي ئىشنى بىر تۇتاش پىلانلاش، «سىستېما» نى ئىگىلەش ئۇچۇن ئەھۋال ئىگىلەپ، كۆڭۈلدە سان پەيدا قىلغانلىق بولىدۇ. «سىستېما نەزەرىيىسى» دىكى «سىستېما» شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەت قىلىۋاتقان، مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە ئۇيۇشقان بىر پۈتۈن گەۋدىسى دېگەنلا گەپ. ھەممە شەيئى مۇئەييەن سىستېمىغا ئۇيۇشقان بولىدۇ. «سىستېما» نى ئىگىلەش دېگىنىمىز، ۋاقتى كەلگەندە ھۆكۈم قىلىپ، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىپ، توغرا ھەرىكەتنى ئاساس بىلەن تەمىنلەش ئۇچۇن، ھەرىكەت قىلىپ، ئۆزگىرىپ تۇرغان دۇنيا (شەيئى) گە كۆز يەتكۈزۈپ، كۆڭۈلدە سان ھاسىل قىلىش دېمەكتۇر. «ئۇچۇر نەزەرىيىسى» ۋە «سىستېما نەزەرىيىسى» ــ «دۇنيانى بىلىش» يولىدىكى خىزمەت، ماھارەت ۋە ئىگە بولغان ئاخباراتنى ھازىرقى زامان تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىدىغان، رەتلەيدىغان ۋە ساقلايدىغان يېڭى تېخنىكا نەزەرىيىسى.

«فىيىسىر باخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» دېگەن شانلىق كىلاسسىك ئەسەرنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە يۈز يىل بولغان پەيتتە، بىز بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى ئۇلۇغلىغان، ماقالە يېزىپ خاتىرىلىگەندىن باشقا، بۇ ئۇلۇغ ئىلىم ئىگىسىنىڭ بىزگە توغرا يول كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىگە رەخمەت ئېيتمىمىز. ئېنگېلس گەرچە «ئۇچۇر نەزەرىيىسى»، «سىستېما نەزەرىيىسى» دۇنياغا كېلىشتىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى نەزەرىيىدىكى ئاساسىي ئىدىيىنى ئۇ يۈز يىل بۇرۇن، يەنى 1886 - يىللا ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ مۇنداق دېگەن: «تەبىئىي پەن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئاساسەن ماتېرىيال توپلايدىغان، ئۆزگەرمەس شەيئىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولغان بولسا، ھازىرقى دۇنيادا، ماھىيەتتە ماتېرىيال رەتلەيدىغان پەنگە، ھەر خىل جەريانلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەنگە، بۇ شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەنگە، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ جەريانلارنى ئۇلۇغ بىر گەۋدە قىلىپ بىرلەشتۈرىدىغان باغلىنىشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەنگە ئايلاندى» ⑱.

«كونترول نەزەرىيىسى» بولسا زامانىۋى تېخنىكا - ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىپ «ئۇچۇر»، «سىستېما» نىڭ ئاخباراتلىرىنى ئىلمىي يول بىلەن بىر تەرەپ قىلىدىغان، ئىلمىي يول بىلەن ئىش يۈرۈشتۈرىدىغان، ئىلمىي ئاساستىكى ھەرىكەت لايىھىلىرىنى تۈزىدىغان، ئۇلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش جەريانىنى ئىلمىي يوسۇندا كونترول قىلىپ، ئۇلارنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلدۇرىدىغان تېخنىكا نەزەرىيىسى. تەبىئىي پەن «ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە»، «ماتېرىيال توپلايدىغان» پەن بولغان، «ھازىرقى دۇنيادا» «ماتېرىيال رەتلەيدىغان» پەن بولغان بولسا، XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى بۈگۈنكى كۈندە، ماتېرىياللارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان، تەبىئەتنى يۈگەنلەيدىغان، كونترول قىلىدىغان، ئۆزگەرتىدىغان پەنگە، يەنى «كونترول نەزەرىيىسى» ئىلمىغا ئايلاندى بولغاي.

6

ئەمدى يەنە «نېمە» دېگەن مەسىلىگە قايتىمىز. تۆۋەندە، «يىگا»، «تۇرغۇن» ھالەتتىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى «نېمە» دەپ ئاتايمىز.

«نېمە» بىر شەيئىنى، بىر ھۆكۈمنى ياكى بىر تەشەببۇسنى كۆرسىتىشى مۇمكىن، بىر خىزمەت، بىر قۇرۇلۇشنى، يەنى بىز بىلەن مەلۇم ئالاقىدا بولغان «ئۇقۇم»نى كۆرسىتىشىمۇ مۇمكىن.

ئوبيېكتنىڭ «نېمە» ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىش ـــ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى؛ ئېنىق بىلمەسلىك خىزمەتنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدىغان ئەڭ چوڭ كاشىلا. شۇڭا بۇ ـــ سىستېمىلاشقان خىزمەت تەرتىپىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئاساسى. يۇڭ دەييىڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئۇنداق بىلىمىم بار، بۇنداق ئىستىكىم بار، دېمە، ھازىرقى دۇنيانىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىسەڭ، ئۇنىڭ مىلىرىڭنىڭ ھەممىسى جۆيلۇشتىنلا ئىبارەت، خالاس» [14]. بىر زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشىنى باشلاش ئالدىدا، بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلغۇچى، زاۋۇتنى لايىھىلىگۈچىلەرنىڭ كاللىسىدا بۇ زاۋۇت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر بۇ زاۋۇتنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش، ئوبروت توغرىسىدىكى خەرىتىسى شەكىللەنگەن بولسا، بۇ زاۋۇتنىڭ ئىش باشلىشى قارىغۇلارچە ئىش باشلاش بولىدۇ، چاتاق چىقمىدۇ. دوختۇر بىمارنىڭ كېسىلىنى ئۇزاققىچە ئېنىقلىيالمىسا، كۆپ ھاللاردا چوڭ قازايىقە دەرگە ئېلىپ بارىدۇ. يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۆزى بىلگەن توشقاننى ئوۋلىسا ياكى كەڭ دۇنياغا نەزەر سالماي، ھادىسىنى ماھىيەت دەپ، ئايرىم ئەھۋالنى ئادەتتىكى ئەھۋال دەپ، ئالاھىدە ئەھۋالنى ئومۇمىي ئەھۋال دەپ، قۇدۇقنىڭ ئېغىزىنى كەڭ ئاسمان دەپ، «شىئەن» نى «يەنئەن» دەپ، بىر بارماقنى توققۇز بارماق دەپ قارىغان ھەم شۇنداق تونۇشقا ئاساسلىنىپ ئىش قىلغاندا، مەسىلە چىقماي، ئوكۇششىزلىق يۈز بەرمەي قالمايدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئوبىيېكتنىڭ «نېمە» ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك ؟

بىرىنچى، ئوبىيېكت توغرىسىدىكى ئۇقۇم ۋە تەبىرنى ئېنىقلاش ۋە ئىگىلەش كېرەك. ئۇقۇم بىلەن تەبىر كىشىگە ماھىيەتلىك ئومۇمىي يۈزلۈك چۈشەنچە بېرىدۇ. كىشىنى «نېمە» دېگەننى چۈشىنىپ، شەيئىنى ئەقلىي جەھەتتە ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار ئاساسىي ئۇقۇمنى چۈشەندۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىدۇ. لۇغەتنىڭ ھەر بىر تارماق پەن توغرىسىدىكى تۈرىنى چۈشەندۈرگەندە، ئاۋۋال شۇ تۈر توغرىسىدىكى ئۇقۇم ياكى تەبىر كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا ئوچۇق قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى، زامان، ماكان ۋە شەخسنى ئېنىقلاشنى كېرەك. زامان، ماكان، شەخس ـــ مۇئەييەن شەيئىنى تەشكىل قىلىدىغان زۆرۈر ئۇچ شەرت. ھەر قانداق شەيئىي زامان، ماكان، شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ. دوسكىدىكى ئۇقتۇرۇشتا، يېڭى خەۋەر، ئۇچۇر يەتكۈزۈش قاتارلىقلاردا زامان، ماكان، شەخس بولمىسا بولمايدۇ.

ئۇچىنچى، مەزكۇر شەيئىنىڭ بارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى (جۇملىدىن تۇرلۇك-كاتېگورىيىلىرىنى)، ئۇنىڭغا دائىر تۇرلۇك سانلىق ئاساسلارنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىك-لىرىنى ئېنىقلاش ۋە ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. مەسىلەن، ئالىملار بىرەر سەيياردىنى تاپسا، ئۇنىڭ ئورنى، جۇغى، سۇپىتى، زىچلىقى، خىمىيە تەركىبى، رەڭگى، ھارارىتى، گاز مىقدارى، ھاۋا بېسىمى، سۇيىي، ئۇنىڭدا ھاياتلىق بار - يوقلىقى قاتارلىق تەھۋالى-لارنى تەتقىق قىلىدۇ.

تۆتىنچىسى، جانلىق ماددىي نەرسىلەر، ئەۋرىشكا ياكى ئەمەلىي مىسالىلارنى كىشىنىڭ ئالدىغا ئوچۇق قويۇش ياكى ئوبرازلىق تىل بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىش ۋە ياكى جانلىق، قايىل قىلارلىق سۆزەتلەر بىلەن كۆرسىتىش كېرەككى، كىشىلەر ئاڭلاپ، كۆرۈپلا چۈشەنسۇن. دەرس ئۆتۈشتە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەجرىبىلەر، قوللىنىل-مىغان ۋاستىلەر، كۆرسىتىلمىغان ئىنتايىن مۇشۇنى مەقسەت قىلىدۇ. ھېسسىي بىلىمگە ئىگە بولماي تۇرۇپ، ئەقلىي بىلىمنى ئۆزلەشتۈرۈش تەس.

بەشىنچى، «نېمە» ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، ئەھۋالنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئەمەلىيەت ئۆتكۈزۈشنى، تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنى، ئۆز ئاغزى بىلەن «نەشپۈت يېيىش» نى تەكىتلەش لازىم.

ئالتىنچى، سۆز قىلغاندا، ماقالە يازغاندا بىرلىك قانۇنىغا ئەمەل قىلىش لازىم. زۆرۈر تېپىلغاندا، قاراشنى تولۇق يېشىپ، ئېنىق چۈشەندۈرۈش كېرەك، چۈشىنىكسىز قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ. بىر تاغدىن، بىر باغدىن سۆزلەشكە، ئۇتتۇرا بولدا تېمە-نى يۆتكەشكە ياكى يېرىم بولدا تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ.

يەتتىنچى، گەپنى ئېنىق قىلىش كېرەك. مەسىلەن، «سوتسىيالىستىك قانۇنچە-لىق كۆز قارىشىنى كۆچەيتىشنىڭ ئەھمىيىتى نېمە؟»، «پۇقرالار قانۇن ئالدىدا بارا-ۋەر دېگەننى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟»، «كوممۇنىزمنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟» بۇلار مۇجمەل، چۈشىنىكسىز، ئېنىقسىز سۆزلەردۇر.

سەككىزىنچى، «نېمە» ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، سەۋرچانلىق بىلەن تولۇق ئاڭلاش، تولۇق كۆرۈش لازىم.

7

بىلىش «شەيئى» دىيارىغا قىلغان سەپىرىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، شەيئى-نىڭ «باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتى» دىن ئىبارەت كىنەزلىكگە ⑮ ئۆتۈپ، ئۇزاق ۋە جاپالىق تەكشۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇپ كۆزىتىش خىزمىتىگە كىرىشىدۇ.

بىرنىلا بىلمەي، ئىككىنىمۇ بىل، نەتىجىسىنىلا بىلمەي، سەۋەبىنىمۇ بىل، ئېقىنىلا بىلمەي، مەنبەسىنىمۇ بىل دېگەن گەپ بار. قەدىمكى زاماندا بەزىلەر شەيئىلەرنى ۋە شەيئىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى «名» (ئىسىم) ياكى «类» (تۈر) دېگەن خەت بىلەن بىلدۈرگەن. «موزى تەلىملىرى» دېگەن كىتابتا «سەۋەبىيەت» تەشەببۇس قىلىنغان، يەنى شەيئىلەرنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاش تەشەببۇس قىلىنغان. لۇشۇن: «ماددىلارنىڭ ھەممىسى سەۋەب بىلەن نەتىجىدىن ھاسىل بولغان» [16] دەپ يازىدۇ. بالزاك مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىلىم - پەن دەۋازىسىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ، شۇبھىسىزكى، سوئال بەلگىسىدۇر، بىزنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى رقانداق، دېگەن سوئالغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، ھاياتنىڭ ئەقلى ھەر بىر ئىشقا يولۇققاندا رنېمە ئۈچۈن، دەپ سوراشتا بولسا كېرەك» [17]. ماۋزېدۇڭ بىزدىن ھەر قانداق ئىشتا «نېمە ئۈچۈن دەپ سوراش» [18] نى تەلەپ قىلغان ئىدى.

يۇقىرىقى پىكىرگە ئاساسەن، «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» كە «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئالنى قويۇپ، مۇشۇ سوئال ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە ھەرىكىتىنى، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى، زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى سەۋەبنى، شەيئىلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى، ھەرىكەت قىلىشىدىكى، مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشى ياكى ئىنكار قىلىنىشىدىكى سەۋەبنى، نۇقتىئىنەزەر، ھۆكۈم ياكى تەشەببۇسنىڭ توغرا - خاتالىقىنى، بىر ئىشنى قىلىش ياكى قىلماسلىق كېرەكلىكىنى، قىلغىلى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنىڭ بارلىق ئاساسى ۋە شەرت - شارائىتىنى ئۆز ئارا باغلىشىمىز مۇمكىن.

تەكرالايمەن، باغلىنىش توغرالىنىپلىك باغلىنىش بىلەن تىك لىنىپلىك باغلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ «نېمە ئۈچۈن» گە جاۋاب بېرىش، ئومۇمەن ئېيتقاندا، شەيئىلەرنىڭ مەلۇم باغلىنىشنىڭ سىرىنى، جۇملىدىن بۇ باغلىنىشقا دائىر مۇرەككەپ ئەھۋالنى، باغلىنىشنىڭ خاراكتېرىنى، ئۆز ئارا قانداق رول ئويناىدىغان، قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى، قارىمۇ قارشىلىق - بىرلىكنىڭ قانداق قانات يايغان ۋە قانداق راۋاجلانغانلىقىنى ئېچىپ بېرىش، ئاندىن لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە ئارقىلىق ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن يەكۈن چىقىرىش دېمەكتۇر. «نېمە ئۈچۈن» بولسا «نېمە» توغرىسىدىكى بىلىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، بىز بىلەن مەلۇم ئالاقىسى بولغان «ئۇقۇم» توغرىسىدىكى بىلىشىمىزنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى.

«تۇرغۇن ھالەتتىكى» توغرالىنىپلىك باغلىنىشقا ياتىدىغان بۇنداق «نېمە ئۈچۈن» بىر قەدەر ئاددىي، ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەك ئاسان. مەسىلەن، «نېگىرلار نېمە ئۈچۈن قۇل دېيىلىدۇ؟»، «رەخت توقۇش ماشىنىسى نېمە ئۈچۈن كاپىتال دېيى-

لىدۇ؟» بۇ توم جىسىمنىڭ ئۇ يېشى نېمە ئۈچۈن توم بولىدۇ؟ ۋە باشقىلار. بۇنداق «نېمە ئۈچۈن» لەر «توغرا لىنىيىلىك باغلىنىش» قا قارىتىپ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە شۇنداق مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆزىگە جاۋاب تاپىدۇ.

تۆۋەندە ھەرىكەتنىڭ جەريانىنى، يەنى «تىك لىنىيىلىك باغلىنىش» تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «نېمە ئۈچۈن» نى تەپسىلىي تەكشۈرىمىز. دەرۋەقە، بۇ يەردە «تىك لىنىيىلىك باغلىنىش» قا دائىر جۈپ - جۈپ كاتېگورىيىلەرنى بىر - بىرلەپ مەخسۇس تەتقىق قىلىپ كېتەلمەيمىز، ھەرىكەت جەريانىدىكى «نېمە ئۈچۈن،» ئۈستىدە بىر قۇر ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىمىزلا مۇمكىن.

بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈش جۈپلۈك تىك لىنىيىلىك كاتېگورىيىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ رولى كاتېگورىيىنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئاددىي بىر مىسال ئالايلى: ئالمانېمە ئۈچۈن سېسىدى؟ ئۆزۈن تۇرۇپ قالغانلىقتىن.

«ئالتۇن زەنجىر» دەپ تەرىپلەنگەن سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى: ئۆزۈن تۇرۇپ قالغانلىقى سەۋەب، سېسىغانلىقى نەتىجە، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «ئالتۇن زەنجىر» نىڭ ۋەزىپىسى ئورۇنلىنىدۇ. بۇنى بەلكىم باشقىچە گەپ، باشقىچە كاتېگورىيە بىلەن، يەنى ئالما — ئاسان سېسىيدىغان نەرسە، بۇ — ئاساس، ئېھتىماللىق، ئۆزۈن تۇرۇپ قېلىشى — شەرت، مۇشۇنداق شەرت ئاستىدا ئېھتىماللىق رېئاللىققا ئايلانغان دەپ چۈشەندۈرۈشىمىز مۇمكىن. شۇنىڭدەك تەسادىپىيلىق بىلەن مۇقەررەرلىك دېگەنگە ئوخشاش ھەرىكەت ھالىتىدىكى كاتېگورىيىلەر بىلەن چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ.

لېكىن ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈش بۇنداق ئاددىي بولمايدۇ. زۆرۈر تېپىلغانلىقىدا، ئالمىنىڭ بۈزۈلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت ۋە بۇ جەريانىدىكى ھەر بىر ھالقا، ھەر بىر تەرەپ ۋە ھەر بىر ئامىل ئىنچىكە، تەپسىلىي تەھلىل - تەتقىق قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئالمىنىڭ ساقلانغان ۋاقتى، ئالمىنىڭ سۈلۈق، ئاسان سېسىيدىغان نەرسە ئىكەنلىكى، قەيەرگە قويۇلغان؟ سۇغا تېكە قاچىلانغانمۇ، سۈلياۋ خالتىغىمۇ؟ ئەتراپىنىڭ ھارارىتى قانداق؟ شامال ئۆتۈشەمدۇ؟ چاشقان غاجىلاپ قويغاندىن كېيىن بۈزۈلغانمۇ - يە؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالمىنىڭ سېسىشىدىكى ئاساس، ئامىل ۋە سەۋەبلەر، ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈشنىڭ ئوبېيكتى ۋە «نېمە ئۈچۈن» دەپ سورىلىدىغان ئەھۋاللار بولۇشى مۇمكىن.

دۇنيادىكى شەيئىلەر مۇرەككەپ، بىزنىڭ بىلىش قورالىمىزمۇ ئۇنۇملۇكرەك بولمىسا بولمايدۇ. يالغۇز مەلۇم بىر جۈپ كاتېگورىيىنىلا قوللانساق ئامالسىز قالىمىز.

دېتسىگېن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئانىسى سەۋەب بولسا، قىزى نەتىجە بولىدۇ. ھەر بىر قىزنىڭ بىر ئانىسى، مومىسى، مومىسىنىڭ ئانىسى بولۇپ قالماستىن، يەنە دادىسى، بوۋىسى، بوۋىسىنىڭ دادىسىمۇ بولىدۇ. قىزنىڭ ئەجداد ۋە جەمەت مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپلىمە بولماستىن، كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. شۇنىڭدەك شەيئىلەرنىڭمۇ بىرلا سەۋەبى بولماستىن، نۇرغۇن سەۋەبى بولىدۇ، سان - ساناقسىز سەۋەبلەر قوشۇلۇپ باش سەۋەبنى ھاسىل قىلىدۇ» ⑲. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئەمەلىيەت «باش سەۋەب» تىن جىق مۇرەككەپ بولىدۇ. مەسىلەن، بىر تال ئۇرۇقنىڭ بىخ سۈرۈپ يېتىلىشى ئاتىلىق بىلەن ئانىلىققا باغلىق بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئەتراپتىكى نۇرغۇن ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، بۇ ئامىللارنىڭ ھەممىسى تارىخ جەريانىدا رول ئويناپدۇ. شۇڭا مۇرەككەپ بىر جەريانىنى بىلىش، تەكشۈرۈش ۋاقتىدا چوقۇم مۇشۇ ئامىللارنى ھېسابقا ئېلىش، «نېمە ئۈچۈن» دېگەن ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈشنى قوللىنىش لازىم.

بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنى بىرىنسى تېمىمىغا ئۇرۇپ تاپقان ئەمەس، ئۇ خىزمەت ئەمەلىيىتىدە ۋە يېزىقچىلىقتا بۇرۇندىن بار ئىدى. يەكۈنلىمىگەن ۋەئومۇملاشتۇرۇلمىغانلا گەپ.

8

تۆۋەندە ئومۇملاشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ئۈستىدە توختىلىمەن. «نېمە ئۈچۈن» توغرىسىدىكى ئومۇملاشتۇرۇلغان تەكشۈرۈش ئىككى تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلىدۇ: بىرى ـــ نەزەرىيە ئارقىلىق ئىسپاتلاش، بىرى ـــ ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلاش.

نەزەرىيە ئارقىلىق ئىسپاتلاش (ياكى لوگىكىلىق ئىسپاتلاش). بۇ بىرەر ئىشنىڭ توغرىلىقى ۋە مۇمكىنلىكىنى ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن نەزەرىيىلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا قارىتىلىدۇ. بۇنداق ئىسپاتلاش ئۇسۇلىنىڭ كۆچمۇ، زۆرۈرىيىتىمۇ بار. چۈنكى نەزەرىيە دېگەن ئەمەلىي تەجرىبىنىڭ يەكۈنى، ناھايىتى كۆپ قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلاش (تارىخ ئارقىلىق ئىسپاتلاش) مەلۇم بىر شارائىتتىكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، مۇمكىنلىكى ۋە توغرىلىقىنى ئەمەلىيەتتىن چىقىرىلغان خۇلاسە ۋە رېئال پاكىت ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا قارىتىلىدۇ. بۇنداق ئىسپاتلاش ئۇسۇلى تېخىمۇ زۆرۈر ۋە كۈچلۈك.

ئاخىرىدا زۆرۈرىيەت بىلەن ئىمكانىيەت مەسىلىسىگە ئۆتىمىز. زۆرۈرىيەت بىرەر شەيئىنىڭ پەيدا بولۇشى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە رېئاللىققا ئايلىنىشىنىڭ سۇبېيېكتىپ ۋە ئوبېيېكتىپقا نىسبەتەن پايدىسى، رولى، ئۇنۇمى ۋە ئەھمىيىتىنى كۆر-

سىتىدۇ. زۆرۈرىيەت سۇبىيېكتىپ زۆرۈرىيەت ۋە ئوبىيېكتىپ زۆرۈرىيەت دەپ ئايرىلىدۇ. «زۆرۈرىيەت» دېگەن سۆز ماركسىزملىق كىلاسسىك ئەسەرلەردە ئون مىڭ قېتىملاپ ئۇچرايدۇ. تۇرمۇشتىمۇ مەلۇم بىر شەيئىنىڭ زۆرۈرلۈكىنىڭ باشقا بىر شەيئى بىلەن بولغان ئايرىلماس مۇناسىۋىتى يۈزمىڭ قېتىملاپ ئۇچرايدۇ.

جاۋزىياڭ زۇڭلى 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - يىغىنىدا بەرگەن دوكلاتىدا، ئىسلاھاتتىكى مەسىلەرنى «تولۇق تونۇش» نىڭ «زۆرۈرلۈكى» نى تەكىتلىدى. تولۇق تونۇش لازىم ئىكەن، ئۇ ھالدا زۆرۈرىيەت چوقۇم ئوبىيېكتىپ جەريانىنىڭ مۇھىم قىسمى، ياكى مۇھىم تەرىپى ۋە ياكى مۇھىم قاتلىمى بولغان بولىدۇ. زۆرۈرىيەت ئازدېگەندىمۇ بىر «تۇغۇن» بولار. خىزمەتتىمىزدە، كۆپ ھاللاردا شۇ خىزمەتنىڭ زۆرۈرلۈكى تولۇق تەكىتلەنمىگەنلىكتىن، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى تولۇق جارى بولمايۋاتىدۇ. جېنىدىن كەچكەن قەھرىمانلارنىڭ قۇربان بېرىش روھى قەيەردىن كېلىدۇ؟ ئۇلار ئۆز ئىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىدۇ، بۇ ئەھمىيەت زۆرۈرىيەتتۇر.

شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىڭچىڭ ناھىيىسىدىكى ئوكسىگىن زاۋۇتى ⑳ نىڭ ساۋاقلىرى قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك. ئۇ رايوندا شۇخىل مەسئۇلات ئىنتىياجىدىن ئېشىپ قېلىۋاتقان ئەھۋالدا ئۇنى يەنە ھەدەپ تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق (قىسمەنلىكتىن قارىغاندا ئىمكانىيەتمۇ يوق)، ئۇنداق قىلىش زاۋۇتنى تۈيۈق يولغا ئېلىپ بارىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان «سۈپۈرگە زىيانكەش قۇرۇلۇش»، «قۇرۇق سۆلەت قۇرۇلۇش»، «ئائىلە باشلىقىنچە قۇرۇلۇش»، «ئۆكتەم قۇرۇلۇش»، «ساقالدۇمان قۇرۇلۇش» لار بونىڭدىن ئىبرەت ئېلىشى لازىم.

نۇرغۇن خىزمەتنىڭ، ئالايلى، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش، ئىسلاھات، سىرتقا ئىشكنى ئېچىۋېتىش، پىلانلىق توغۇت، زىيالىيلار سىياسىتىنى ئەملىيلەشتۈرۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە ئوخشاشلارنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈش نەزەرىيە خىزمەتچىلىرى، تەشۋىقات خىزمەتچىلىرى دائىم دىققەت قىلىدىغان چوڭ تېما بولۇشى كېرەك.

ئىمكانىيەت ـــ مەلۇم ئىشنىڭ پەيدا بولۇشى ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ياكى ئەملىگە ئىشىشنىڭ ئاساسى ۋە شەرتلىرى. ئىمكانىيەت ھازىرلانسا، ئىش ۋۇجۇتقا چىقىدۇ، بولمىسا ۋۇجۇتقا چىقمايدۇ. زۆرۈرىيەتكە ئوخشاش، ئىمكانىيەتمۇ سۇبىيېكتىپ ئىمكانىيەت ۋە ئوبىيېكتىپ ئىمكانىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زۆرۈرىيەت ـــ لازىمۇ، لازىم ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلە، ئىمكانىيەت ـــ مۇمكىنمۇ، مۇمكىن ئەمەسمۇ

دېگەن مەسىلە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ ئاندا، ئىمكانىيەت تېخىمۇ مۇھىم، تېخىمۇ مۇرەككەپ، تېخىمۇ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك.

كونكرېت خىزمەتتە، ئىمكانىيەت مەسىلىسى تولۇق مۇھاكىمە قىلىنماي، خاتا-لىققا ئېلىپ بارغان ئەھۋال بەك كۆپ. داگاك ئېلېكتر ئىستانسىسى ①، تېيەنجەن خىمىيە تالا زاۋۇتى ②، بېيجىڭدىكى سىجىچىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ③ نىڭ مۇدۇرۇپ چۈشۈشى مانا شۇنىڭدىن بولغان. ساۋاق ناھايىتى كۆپ، كۆپىنچىسى ئىمكانىيەت (زۆرۈرىيەتمۇ بار) نى نەزەردە تۇتمىغان ياكى ياخشى ھەل قىلمىغان-لىقتا. بۇ يەردە بېيجىڭدىكى سىجىچىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ ساۋىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتەيلى: بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئومۇمىي شەھەر قۇرۇلۇشى پىلانىغا ئۇيغۇن ئەمەس، بۇ — ئىمكانىيەت يوقلىقىنىڭ بىرى؛ مەركەزنىڭ پايتەخت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى يولىيورۇقىنىڭ روھىغا ئۇيغۇن ئەمەس، بۇ — ئىمكانىيەت يوقلىقىنىڭ ئىككىنچىسى؛ بېيجىڭ شەھىرىنىڭ سۇ مەنبەئەسىنى بۇلغىغان، بۇ — ئىمكانىيەت يوقلىقىنىڭ ئۈچىنچىسى؛ ھېچقانداق تەستىق رەسمىيىتىدىن ئۆتكۈز-مەيلا قارىغۇلارچە قۇرۇلۇش قىلغان، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىمكانىيەت تېخىمۇ يوقالغان. داگاك ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن تېيەنجەن نېفىت خىمىيە تالا زاۋۇتى بىرى 500 مىليون مەبلەغ سېلىنغان، بىرى بىر مىليارد 300 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ زاۋۇتلار، بۇ زاۋۇتلار پۈتكەندىن كېيىن، خام ئەشيا ۋە يېقىلغۇ مەسىلىسى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىش ۋە يېرىم توختىتىش ھالى-تىگە چۈشۈپ قالغان! بولار ھەممىسى ئىمكانىيەت مەسىلىسى، «شارائىت بولمىسىمۇ ئاتلىنىش» نىڭ يامان ئاقىۋىتى.

بۇنىڭغا ئوخشاش «ئەخمىقانە قۇرۇلۇش»، «مۇتەھەم قۇرۇلۇش» لار ھەممە يەردە بار. بۇ مەسىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى — مۇشۇنداق قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىش ھەم شۇ نەرسىلەر ئارقىلىق خىزمەتسىزگە يېتەكچىلىك قىلىش.

«شەيئى» لەرنىڭ «نېمە» ئىكەنلىكىنى، «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» تىكى تۈرلۈك «نېمە ئۈچۈن» لەرنى بىلگەندىن كېيىن، بىلىشنىڭ ۋەزىپىسى تېخى ئاخىرقى ھېسابتا تاماملانمايدۇ، يەنە دۇنيا (نېمە) نى ئۆزگەرتىش ئەمەلىيەتتە داۋاملىشىدۇ.

ئىزاھلار:

① «دېيورىگىغا قارشى». 1957 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 19 - بەت.

② يۇقىرىدىكى بىر نەچچە نەقىل «فېيېير باخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسى

نىڭ ئاخىرى» دىن ئېلىندى، «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 204 ـ، 236 ـ ۋە 237 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

③ 1 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 18 ـ بەت.

④ 2 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 239 ـ بەت.

⑤ ماركس ـ ئېنگېلس: «‹كاپىتال›نىڭ توغرىسىدا خەتلەر». خەنزۇچە نەشرى، 216 ـ بەت.

⑥ لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 409 ـ بەت.

⑦ مەدەنىيەت ـ مائارىپ نەشرىياتى نەشىر قىلغان «بالىلارنىڭ تىلى ۋە تەپەككۇرى»، 260 ـ بەت.

⑧ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 122 ـ بەت.

⑨ 6 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 409 ـ بەت.

⑩ 1 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 36 ـ بەت.

⑪ 6 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 238 ـ، 97 ـ بەتلەر.

⑫ 8 ـ ئىزاھلىغا ئوخشاش، 1 ـ توم، 362 ـ بەت.

⑬ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 387 ـ بەت.

⑭ سەنشى خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلغان «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئىنبوەتلىك سۆزلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 113 ـ بەت.

⑮ ياۋروپا تارىخىدىكى كىنەزلىك بولۇپ، نۇرغۇن بەگلىكلەرنى سوردىغان، كىنەزنىڭ تەختى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدۇ. بۇ يەردە «باغلىنىش ۋە ھەرىكەت» نىڭ ئومۇمىيلىقىغا ۋە سىجىللىقىغا تەقلىت قىلىنىدۇ.

⑯ «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، 1973 ـ يىلى شاڭخەي نەشرى، 1 ـ توم، 23 ـ بەت.

⑰ «مەشھۇر چەت ئەل يازغۇچىلىرىنىڭ تەرجىمھالىسى»، بىرىنچى قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 96 ـ بەت.

⑱ «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 829 ـ بەت.

⑲ «دېتسىكېن پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەنزۇچە نەشرى، 169 ـ 170 ـ بەتلەر.

⑳ ㉑ ㉒ ㉓ «خەلق گېزىتى» نىڭ 1980 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى، 8 ـ ئاينىڭ 4، ـ 11 ـ كۈنلىرىدىكى سانىغا قارالسۇن.

جۇمەخۇن تەرجىمىسى

يۇسۇپ خاس هاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن، پۈتۈن بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەلسەپە ۋە دىن، ئىلىم-پەن ۋە مائارىپ، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بىر قامۇس؛ ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىدا شۇ زامانىنچە مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ ھەجىملىك داستان ياكى نەزىم بىلەن يېزىلغان يىرىك دراما ۋە XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام دىنى قاراخانىلار زېمىنىدا ئاللىقاچان ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە ئەرەب-پارس تىللىرى ئىلىم-ھېكمەت ساھەسىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلىشقا باشلىغان شارائىتتا، مۇئەللىپنىڭ شۇ دەۋر رېئاللىقىدىكى تۈرلۈك-تۈمەن چىگىش تېمىلارنى ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل ۋە يېنىك ئۇسلۇب بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققانلىقى ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ جەھەتلەردىن قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرلىق تالانتى ۋە پەيلاسوپلارغا خاس دانىشمەنلىك ئەمگىكى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا بۈيۈك بىر دەۋر ياراتقان ئۇلۇغ شەخسدۇر.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدىكى خەلقلەردە يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، مەيلى ئورخۇن-يېنىسەي (توغرىسى ئىنەسای) ۋادىسىدىكى كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى بۇددا‌چى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا بولسۇن ۋە ھەتتا ئىسلام دىنىنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان غەربتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا بولسۇن، «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىگىچە ھېچكىم بۇنداق نادىر ئەسەرنى يارىتىشقا قادىر بولالمىغان. «قۇتادغۇبىلىك» كە كېيىنكىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «چىن-ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكمىلىرىنىڭ

ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركى تىلدىكى خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە، بۇغرا خان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق» دەپ تەرىپلىگەنلىكىمۇ ھېچبىر تاسادىپىي ھال ئەمەس.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ھېسابقا ئالمىغان يەنە بىر قاتار قويۇشقاقلىرىمۇ بار. ھالبۇكى، «بۇ ئۇچ ئەسەر ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىدە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن نادىر «سىياسەتنامە» لەر بولسىمۇ، مەزمۇنەن پەقەت پەند ـ نەسىھەت بىلەن چەكلەنگەنلىكى تۈپەيلى، مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇكسەكلىكى جەھەتتىدىن ئۇلاردىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولغان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن بىر قاتاردا تۇرالمايدۇ.

چۈنكى، يۇقىرىدىكى ئۇچ ئەسەرگە مەزمۇن بولغان پەند ـ نەسىھەت تېمىسى «قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇنىنىڭ پەقەت بىرلا تەركىبىي قىسمىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قۇتادغۇبىلىك» تىكى پەند ـ نەسىھەتلەر يۇقىرىدىكى ئەسەرلەردىكىگە ئوخشاش نەسىھەتنۇي ناتىقنىڭ نۇتۇقى بىلەن ئەمەس، بەلكى سىيۇژىت، جانلىق ئوبراز، بەدىئىي تەسەۋۋۇر ياكى شېئىرىي تىل بىلەن، باشقىچە ئېيتقاندا، بەدىئىي سىيۇژىتلىق داستان ياكى نەزىم بىلەن يېزىلغان دراما شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «قۇتادغۇبىلىك» نى ئوقۇر ئىكەنمىز، مۇئەللىپنىڭ دەبدەبىلىك ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنى ئەمەس، مىجەز ـ خۇلقى، ئىجتىمائىي ئورنى، ھاياتقا بولغان كۆز قاراشلىرى، ياشاش ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قىياپەت (پورتىرېت) ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرىگىچە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىنىدۇدۇئال شەخسلەر (تىپلىك پېرسۇناژلار) ئارىسىدىكى جانلىق ۋە كەسكىن دىئالوگلارنى، ياكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىك مۇنولوگلارنى ئاڭلايمىز. شۇنداقلا ۋەقەلىكلەر جەريانىدا يۈز بەرگەن دراماتىك توقۇنۇشلارنى كۆرىمىز. شائىرنىڭ فۇنتاندەك ئېتىلىپ چىققانلىرىنى تەسىرىدە ئۆزىمىزنى ئۇنتۇپ، گۈزەل تەبىئەت تەسۋىرلىرىنىڭ ئاجايىپ جازىبەدار مەنزىرلىرىگە غەرق بولىمىز. شېئىرىيەتنىڭ ئەۋرىشىمدەك يۇمشاق، تاڭ سەلكىندەك يېنىك ۋەزنىلىرى، تىللادەك جارانگلاپ تۇرىدىغان قاپىيىلەر، ئاجايىپ مەجاز (مېتافورا) لار بىلەن چوڭقۇر

پەلسەپىلىك تەپەككۇر دۇردانىلىرىغا تولغان ھېكمەتلەر دەريياسىغا چۆمۈلۈپ، قانچە-قانچە مىسرا ۋە بابلارنىڭ ئوقۇلۇپبولغانلىقىنى تۇيۇماي قالمىز. نەتىجىدە، دۆلەت، جەمئىيەت، سىياسەت ئىقتىساد، قانۇن (ھوقۇق)، ئەخلاق، بىلىم ۋە ئەقىل توغرىسىدا، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتى ھەم ۋەزىپە - بۇرچى توغرىسىدا، ئادالەت ۋە زۇلۇم، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ئالىجانابلىق ۋە پەسكەشلىك، باتۇرلۇق ۋە قورقاقلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، شاتلىق ۋە ھەسرەت، قىسقىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەممە جەھەتلىرى توغرىسىدا قىيۇلغان مەسىلە ۋە مۇلاھىزىلەردىن قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى كۆرەلەيمىز: شائىرنىڭ شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىغا بولغان نارازىلىقى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىپ، راتسىئونال (ئەقىلگە مۇۋاپىق) بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى ئالىيجانابغايە ۋە ئىزدىنىشلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز. مانا شۇنداق باي مەزمۇننى مۇئەييەن بەدىئىي سىيۇژېتقا تىزىپ، بۇيۇك بىر داستان ياكى نەزمىي دراما يېزىش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىن باشلاندى. بۇ پەقەت شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالىغان ۋە شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىدىكى نۇقسانلارنى ئېچىپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلالىغان مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلەتتى.

(2)

XI ئەسىردە قاراخانىلار پايتەختى بولغان قەشقەر دىيارىدا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇيۇك پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ پېتىشىپ چىقىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس ئىدى.

تارىختا «غەربىي رايون» دەپ ئاتالغان بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، كونا تاش قورالالار دەۋرىدىن باشلاپلا ئادەملەر ياشىغان قەدىمىي ماكان بولۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپ مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە، قول ھۈنەر ۋە سودا - سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن قەدىمكى «يىپەك يولى» ئاشۇ رايوندا شەكىللەندى. سودا - سېتىق ۋە دىن مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ ۋاستىسى بولغاچقا، تۆت بۇيۇك قەدىمىي مەدەنىيەت، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى ھەمدە خرىستىيان، مانى، زەردەشت، بۇددا ۋە ئىسلام قاتارلىق بىر

قانچە مەشھۇر دىنلارمۇ شۇ رايوندا گىرەلىشىپ، نەتىجىدە بۇ رايون دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «تۆت كوچا ئاغزى» غا ئايلاندى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ رايون ئاھالىسى ھىندى-ياۋروپا ۋە خەنزۇ-تىبەت تىللىرى بىلەنمۇ تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايون ئۇچ يۈيۈك تىل سىستېمىسى (ئالتاي، ھىندى-ياۋروپا ۋە خەنزۇ-تىبەت تىللىرى) گىرەلىشىپ كەتكەن جاي بولۇپ قالدى. مىلادى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇرا-يوننىڭ غەربىي قىسمىغا ئەرەبلەرنىڭ قەدىمى يېتىش بىلەن ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىشقا باشلىدى. ئەسلىدە مىلادى IV—V ئەسىرلەردىن باشلاپ، گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇپ، ياۋروپا كىرىزىس ئىچىدە قالغاندا، قەدىمكى رىمنىڭ ئىلىم-پەن ۋە سەنئىتىگە ئەرەب تەرجىمانلىرى (جۈملىدىن غەيرى ئەرەب ئالىملىرى، مەسىلەن: ئەبۇنەسىر فارابى) ئارقىلىق ئەرەب ئىمپېرىيىسى ۋارىسلىق قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بىر مۇنچە غەيرى ئەرەب ئەللىرى (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى) دىن تەشكىل تاپقاچقا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن. بۇ مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ خەلقلىرى مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ خەلقلەر ئارىسىدىن چىققان مۇسا خارەزمى، ئەجمەت ئىبلى پەرغانى، ئەبۇنەسىر فارابى، ئەبۇئىلى ئىبن سىنا، ئەبۇرەيھان بىرۇنى، مەھمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىملار ئۆزىنىڭ ئاجايىپ تالانت ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنياۋىي سەۋىيىگە يەتكۈزدى. بولۇپمۇ مەھمۇت قەشقىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەر دىيارىدىن بالقېپ چىققان ئىلىم-پەن ۋە سەنئەت قۇياشىغا ئوخشاش، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھەتتا ئەرەب-پارس ئەللىرىگىمۇ ئۆز شۆھرىتىنى يايدى ۋە غەربتە بۇخارا، سەمەرقەنت، باغدات ئىلىم-پەن، سەنئەتنىڭ مەركىزى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەر دىيارىنى ئەنە شۇنداق مەركەزگە ئايلاندۇردى.

يەنە بىر تەرەپتىن، قوچو (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان سىڭ قۇسەلى تۇتۇق، ئارغۇن سەلى، بۇيان بۇغا تېكىن، ئاپرىنچۇر تېكىن، سلىخ تېكىن قاتارلىق ئالىم، تەرجىمان ۋە شائىرلار ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن تۈرپان رايونىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە

ئايلاندۇرغان ئىدى. قارا خانىلار بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئايرىمچىلىقلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تىل ۋە مەدەنىيەت بىرلىكى ساقلىنىپ تۇراتتى. قەشقەر دىيارىدا يېزىلغان « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » ۋە « قۇتادغۇبلىك » تىلى بىلەن تۇرپان (بەشبالىق) دا مەيدانغا كەلگەن تەرجىمە ۋە ئىجادىي ئەسەرلەر تىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىك بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى ئالىملارنىڭ: يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇرپان مەنبەلىرىدىن خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى، دېگەن پىكرى دەققەتكە سازاۋەردۇر.

يۇقىرقى ئېيتقاندا، بۇ دەۋر شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت شۇ چاغدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق دەۋردە ياشىدى ۋە ئىجاد قىلدى. ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى « قۇتادغۇبلىك » ئەنە شۇنداق دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

(3)

ھازىرقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيىسى بويىچە ئېيتقاندا، شېئىرىيەت، پروزا، نەسىر ۋە دراما تۈرگىيە يازما ئەدەبىياتنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئاساسىي ئامىل ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شېئىرىيەت بىلەن دراما تۈرگىيە بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قەدىمكى يۇنان ۋە ھىندى داستانلىرى بىلەن تىياتىرلىرى ھەمدە جۇڭگو چاڭچىلىسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئىدىقۇتتا سانسكرىت تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1964 - يىلى قۇمۇلنىڭ تومۇرتى دېگەن تېپىلغان « مائىترى سىمىت » نامىلىق 20 نەچچە پەردىلىك دراما سىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلاردا مىڭ يىللار بۇرۇنلا دراما سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. « قۇتادغۇبلىك » نىڭ شەكىل جەھەتتىن داستان بولۇش بىلەن بىللە دراما سىمۇ مەنسۇپلۇقى مەسىلىسىنى تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىدۇ. مەشھۇر تۈركولوگ گابايىن خانىمنىڭ قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر ئوقۇش ئۇچۇنلا ئەمەس، سەھنىدە ئويناش ئۈچۈنمۇ يېزىلاتتىمىكەن دېگەن نۇقتىسىنى زەرىسىمۇ شۇنىڭغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. شېئىرىيەتكە كەلسەك، باشقا مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردىمۇ ھەممىدىن بۇرۇن مەيدانغا كېلىپ، ھەممىدىن كۆپرەك راۋاجلانغان ژانىر شېئىرىيەتتۇر، ئورخۇن - يېنىسەي ئابىدىلىرىنىڭ شېئىرىي تىل

بىلەن يېزىلغانلىقى، تۇرپاندىن تېپىلغان بىرمۇنچە بۇددا‌چى ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئاجايىپ ياخشى شېئىرلىرى، «تۇركى تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن بىرمۇنچە بېيىتلار بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ (خەلق قوشاقلىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

ئەمما، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پەقەت يۇسۇپ خاس هاجىپ دەۋرىدىلا ئىلمىي سىستېمىغا چۈشۈپ، يۇكسەك تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى. «قۇتادغۇبىلىك» هەم ئىلمىي هەم ئەدەبىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نامايەندىسىدۇر. بۇ ماقالىمىزدە پەقەت ئۇنىڭ ئەدەبىي قىممىتى (ئاساسەن شېئىرىيەت ماهىرلىقى) هەققىدىلا بەزى مۇلاهىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ: شېئىر ۋە شائىر توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، قىلدىنمۇ نازۇكراق تەپەككۇر قىلالايدىغان؛ دېڭىزنىڭ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، ئۇنچە-مەرۋايىتلار تېپىپ چىقىدىغان غەۋۋاسقا ئوخشاش رېئال تۇرمۇشتىن سۆز ئىنجۇلىرىنى تېپىپ، قىلىچتىن ئىتتىكرەك تىل بىلەن بەزىلەرنى ماختاپ، بەزىلەرنى سۆكىدىغان، ماختىغان كىشىسىنىڭ شۆهرىتىنى جاهانغا يېيىپ، سۆككەن كىشىنىڭ نامىنى سېسىتىپ تاشلايدىغان ئادەم شائىردۇر ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياكى يازغانلىرى شېئىردۇر («قۇتادغۇبىلىك»، 56-بابقا قاراڭ). دېمەك، شائىرنىڭ تەپەككۇرى قىلدىنمۇ نازۇكراق بولۇشى، شېئىر ئىنجۇ-ياقۇتتەك سۆز دۇردانىلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر سەنئىتى بولۇشى، شائىر ئۆز تىلىنىڭ قىلچىتەك ئۆتكۈرلۈكى بىلەن ماختاشقا تېگىشلىك كىشىلەرنى ماختاپ، سۆكۈشكە تېگىشلىكلەرنى سۆكۈشى لازىم.

كىمنى ياكى نېمىنى ماختاپ، كىمنى ياكى نېمىنى سۆكۈش مەسىلىسىگە كەلسەك، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى ئەنە شۇ مەسىلىگە قارىتىلغان، يەنى ئۇنىڭدا ئادالەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئادىل قانۇن، ئەخلاق-پەزىلەت، ئەقىل-ئىدراك، ئاڭ ۋە بىلىم، يۇرت ۋە ئەلگە ساداقەت هەم خىزمەت، دوستقا ۋاپا ۋە مۇهەببەت، دۈشمەنگە غەزەپ ۋە نەپرەت؛ تۇرمۇشتا راستچىل ۋە پاكلىق، جەڭدە باتۇرلۇق ۋە شىجائىيەت، جاپادا چىدام ۋە غەيرەت، يوقسۇللارغا شەپقەت، زوراۋانلارغا لەنەت قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىيجاناب پەزىلەتلەر (ياكى شۇ پەزىلەت ئىگىلىرى) ماختىلىپ، ئۇنىڭ ئەكسى بولغانلارنىڭ هەممىسى سۆكۈلگەن.

نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئەدەبىياتنىڭ مەۋجۇت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغار مەيداندا تۇرۇپ، قالاقلىق ۋە قاراڭغۇلۇققا قارشى كۈرەش قىلىش بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈش ئۇنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ ناھايىتى زور خاھىشچانلىققا ئىگە ئىدىئولوگىيە قورالى ئىكەنلىكى، شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغارلىق رولىنى ئويناپ ئۇنى تەربىيىلىگۈچى بولۇشى لازىملىقى قەيت قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ئانا تىل توغرىسىدا

«كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز.»

شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي پەزىلىتىنىڭ بىرى تىل ئىكەنلىكىنى ئەنە شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، يازغۇچى ۋە شائىرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا قانتىق ھۆرمەت قىلىشى ۋە ئۇنى سۆيۈشى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى بىلىشى، ئۆز تىلىدا سۆز بار تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن سۆز ئۆتنە ئېلىپ يۈرمەسلىكنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

مانا قولنى سۇندۇم ئىلىمنى تىلەپ،
قېتىپ سۆزنى سۆزگە تىزىپ مەن ئۇدا.
بۇ تۈركىي سۆزنى كۆردۇم ياۋايى كىيىك،
ئۇنى ئاستا تۇتتۇم ـ ئۆگەتتىم ئارا.
سىلاپ ئەكىلەتتىم، كۆڭۈل بەردى تېز،
تېخى بەزى قورقۇپ، ھۆركۈپلا تۇرا.
سۆز ئالدىم قولۇمغا چىققىنىچە مەن،
كېلىشەردى خۇش ھىد ئىپارەك پۇرا.

دېمەك، كەڭ تەبىئەتنىڭ ئەركىسى بولغان ياۋا كىيىكتەك گۈزەل، ئوماق، شوق ۋە ئويناق تۈركىي تىل شۇنچە باي تىلدۇركى، ئۇنىڭدىن قانچە سۆز ئالىمەن دېسە، شۇنچىسى قولغا چىقىدۇ ۋە ئۇ سۆزلەر ئىپارەك خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ؛ ئۇنى سىلاپ، ئەكىلىتىپ، ئۆزىنگە ئۆگىتىشلىشقا تىرىشسا، ئۇ ئىگىسىگە تېزلا كۆڭۈل بېرىپ، ھەممە ھاجەتىدىن چىقالايدۇ.

13 مىلادىيە 290 مىسرالىق « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا ئەرەب ـ پارس سۆزـ لىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز ئىشلىتىلگەنلىكى (ئىشلەتكەندىمۇ پەقەت تەبابەت، ئىسلام ئىلمىكاملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەردىكى خاس ئاتالغۇلار بىلەنلا چەكلەنگەنـ لىكى) بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرـ لىك پەزىلىتى ئەلىشىر ناۋائىينىڭ « چاغاتاي ئەدەبىياتى » دەۋرىدە ئۆز ئانا تىلىنى ياراتقاي، ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئەرەب تىلىنى « ئەسۇلەست » (ھەسەلدەك شېرىن)، پارس تىلىنى « شېكەرەست » (شېكەردەك تاتلىق) دەپ داۋا قىلغۇچىلارغا قارشى « تۈركىي ھۇن رەست » (تۈركىي تىل ئىلىم ـ سەنئەت تىلىدۇر) دەپ جاۋاب بەرگەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ئانا تىل جەھەتتىكى بۇ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىيەتتىكى ماھارىتى

پىكىر (يەنى مەنا) ـــ شېئىرنىڭ جېنى. بىراق، يالىڭاچ بېرىلگەن پىكىر شېئىر بولۇۋەرمەيدۇ. پىكىر (مەنا) بەدىئىي تۈسكە كىرگەندىلا شېئىر بولالايدۇ. بەدىئىي تۈس پەقەت مەجاز (مېتافورا) لەر يارىدىمى بىلەنلا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇڭا، مەجاز ـــ شېئىرنىڭ قېنى، ۋەزىن ۋە قافىيىلەر ئۇنىڭ ھۆسنى ۋە پۇرىقى دېيىلىدۇ. زەلىلىنىڭ تۆۋەندىكى بەيىتى دەل شۇ مەنادا ئېيتىلغان:

ئەي زەلىلى، بۇ نەسۆزدۇر دەپ مېنى ئەيىب ئەتمىگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ مەجازى بولمىسا.

شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ « قۇتادغۇبىلىك » نى ئۇقۇغان كىشى شائىرنىڭ ماـ ھارىتىگە قايىل قىلىپ، ئاپىرىن دەيدۇ ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ XI ئەسىردىلا نەقەدەر يۇكسەلگەنلىكىنى چۈشىنىپ ئالالايدۇ. مەسىلەن:

« كۆكۈل تۈپۈز دېگىزگە ئوخشايدۇ، بىلىم ـــ شۇ دېگىزنىڭ تېگىدە كۆمۈلۈپ ياتقان ئىنجۇ ـ مەرۋايىتتۇر، ئۇنى دېگىزنىڭ تېگىدىن چىقىرىپ (ئىشلەتمەسە)، ئۇنىڭ سايىدىكى تاش بىلەن نېمە پەرقى بولسۇن؟ ئالتۇنمۇ قارا يەر تېگىدە ياتقاندا، بىر خىل تاش ياكى مېتال ئىدى. ئۇنى قېزىپ چىقارغاندىلا، شاھلارنىڭ بېشىغا تاج

بولىدۇ ، شۇنىڭغا ئوخشاشلا ، ئالىملار قورساقتىكى ئىلمىنى ئەل - يۇرت ئۈچۈن ئىشلەتـ مەي ، يىل - يىللار ساقلىغان بىلەنمۇ ، ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ .... » .

« ئادەم ۋۇجۇدى قاراڭغۇ ئۆيگە ئوخشايدۇ ، پەقەت ئەقىل - پاراسەت بىلەنلا بۇ ئۆي يورۇيدۇ » .

« كۆڭۈل دېگەن شىشە (ئەينەك) تەك نازۇك نېمە ، ئاۋايلىمىساڭ سۇنۇپ كېتىدۇ ، ياكى ئىسسىقتا ئېرىپ ، سوغۇقتا مۇزلاپ قالىدۇ » .

« ئادىل قانۇن كۆكنى تىرەپ تۇرغان تۇۋرۇكتۇر ، ئۇ بۇزۇلسا ، ئاسمان يىقىلىپ چۈشىدۇ » .

« قارا يەر بىلەن سۇ يارىشىپ ئۆتكەچكە ، شۇ ئىناقلىق خاسىيىتىدىن تۇمەن مىڭ چېچەكلەر ئېچىلىپ يايرايدۇ ، شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەر دوست ۋە قېرىنداش بولۇشۇپ ، ئوبدان ئۆتسە ، ھايات ھەمىشە خۇشاللىق بىلەن ئۆتكەن بولاتتى » .

مۇنداق ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى يۇز - يۇزلەپ مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن ، بۇ پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى مەلۇم مەجازلار بىلەن ئىپادىلىنىپ ، ۋەزىن ۋە قافىيىلەرسىز (نەسىر ھالدا) نەقىل قىلىساقمۇ ، يەنىلا شېئىرىيەت جاراڭلاپ تۇرىدۇ ، مۇنداق پىكىرلەرنى نەزىم ھالدا ئوقۇساق ، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ كۆپ ئىستېتىك زوق ئالىمىز .

مەسىلەن :

6529 : قەزىل ئىدى مەكزىم تامام ئەرغىۋانەك ،
بۇگۈن ئاڭا زەئىپەر ئۇرۇغىن سۈرتتۈم .

6530 : ئىپارەك قارا باشقا مەن كاپۇر پۈركىدىم ،
تۆلۈندەك تولۇق يۈزنى نەگە ئەۋەتتىم .

6531 : يورۇق يازەك ئىدىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك ،
خازان بولدىمىكىن ، ھەممىنى قۇرۇتتۇم .

بۇ مىسرالاردا ئادەملەر ئۈچۈن ياشلىقنىڭ نە قاتارلىق گۈزەل بىر چاغ ئىكەنلىكى ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ نە قەدەر ئېغىر ھەسرەت ئەكەلتۈرىدىغانلىقى ئەنە شۇنداق نەپىس مەجازلار بىلەن ئىپادىلەنگەن .

تۆۋەندىكى ئىككى مىسرادا بولسا ، پەقەت « بوي (قەددى قامەت) ، كۆڭۈل ، ئوق ۋە ياي (يا) » دېگەن تۆتلا سۆزنىڭ يارىشى بىلەن شۇنداق بىر پىكىر ئوتـ

تۇرغا قويۇلغانكى، بۇنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى شېئىرىي ماھارەت ئىكەنلىكىگە ھەر قانداق كىشى قايىل قالىدۇ:

:310 بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

يەنى بويۇم ئوقيانىڭ ئوقىدەك تۇز چاغدا (يىگىتلىك چېغىمدا)، كۆڭلۈم يادەك ئەگرى (ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن) ئىدى؛ كۆڭلۈمنى ئوقتەك تۇزەپ (مەنىۋى كامالەتكە ئېرىشىپ) بولغىچە بويۇم يادەك ئىگىلىپ كەتتى.

تۆۋەندىكى مىسالالارمۇ شائىر ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇكسەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

چىن ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ياخشى پەزىلەت يەنى تىل بىلەن دىلنىڭ ئوخشاش بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا:

:863 تېشىدەك ئېچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ يەڭلىغ بولۇرچىن ۋە توغرا كىشى.

:864 چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇيالماي يۈرەلمىسە ئەلنى كۆرۈپ.

بىلىم توغرىسىدا:

:6605 بىلىم بىل، ئۆزۈڭ بول تۆردە ئولتۇرا،
بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

:6608 بىلۈرمەن دېسەڭ سەن بىلىمدىن يىراق،
بىلىمسىز ئاتالدىڭ بىلىملىك ئارا.

:6609 بىلىم بىر دېڭىزدۇر ئۇچى يوق تۇۋى،
نەچەلىك سۈمۈرگەي سۇ سۈندۈك شورا.

قوماندانلىق بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا:

:2310 ئىشقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
ئوتئوشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

:2311 ئوڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېچىمقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312: ئۇ بولسۇن ھېلىگەر قىزىل تۇلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك،

2313: سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قېيا قۇزغىنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314: ھىسسەتتە ئۇ بولسۇن گويا ئارسلان،
كېچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

تەبىئەت تەسۋىرى — باھار توغرىسىدا:

63: ئىسسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64: قوڭۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتىپ،
بىرەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

67: قۇرغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى قېنىق ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

70: تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۇلۇپ،
ئىپار، كافۇر ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

72: غاز ئۆدەك، قىل، ئاققۇ خۇشاللىق بىلەن،
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

73: ئەنە كۆر، بىرى قونسا، ئۇچار ئۇبىرى،
بىرى ئۇزسە ئويناپ، ئىچەرسۇ بىرى.

75: ئۇلاي قۇش سايرىدى ئۇندەپ يولدىشىن،
گۇزەل قىز قېچىرغان كەبى سۆيىشىن.

76: قاقىلدادى كەكلىك، كۇلۇپ قاتقارا،
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

تاڭ مەنزىرىسى توغرىسىدا:

5677: سەھەر قۇشى قوپتى ئەگىپ ئۇچۇپ،
ناۋا قىلدى سايراپ مىزاھىر ئوقۇپ.

:5679 نۇر نەيزە چېچىلدى يەردىن پۇتاقلاپ،
پەلەك مەڭزى ئوتتەك بولدى يېلىنجاپ.

:5680 جانان كۆلگەن كەبى يوردى جاھان،
تاراپ قايغۇ، شاتلىق بولدى نامايان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەجنىس، تۇيۇق، رۇبائى ۋە غەزەل (قەسىدە) گە ئوخشاش گۈزەل ژانىرلىرىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساس سالغان. بۇنىڭ ئۈچۈن 564، 1993، 1994، 2221، 3421، 2422، 4246، بېيىتلارغا قاراش كۆپايە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئارزۇ ۋەزنى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ باشتىن - ئاياق ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھىرىدە (مۇتەلەق كۆپ قىسمى مۇتاقارىبى مۇسەلمەنى مەقسۇر ياكى مەھزۇپ ۋەزنىدە؛ پەقەت 3800 - 3801 - بېيىتلار بىلەن ئاخىرىدىكى ئۈچ قەسىدىنىڭ ئىككىسى مۇتاقارىبى مۇسەلمەنى سالىم ۋەزنىدە) يېزىلغانلىقى ئاروز ۋەزنىنىڭ ئەرەب ياكى پارسىلارغىلا ئەمەس، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەرگىمۇ ئورتاق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا بىر قانچە مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئەدىكى بىلەن شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئاروز ۋەزنىدە يېزىش جەھەتتىكى يۇكسەك ماھارىتى بەزى كىشىلەرنىڭ تىلدا ئاروز بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ، ياكى ئاروز ۋەزنى پىكىرنى بوغۇپ قويىدۇ دېگەن قاراشلىرىنىڭ نە قاتارلىق ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى، ئەكسىچە، ئاروز ۋەزنىنىڭ (ئايرىم بەھرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) تۈركىي تىلغا ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئاروز ۋەزنى بىلەن تۈركىي تىل ئوتتۇرىسىدا گارمۇنىك باغلىنىش بارلىقىنى، گەپ شائىرلارنىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بەردى. يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن كېيىن، لۇتفى، ساككاكى، ناۋايى ۋەكىللىكىدىكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نامايەندىلىرىنىڭ ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇنىڭ تېخىمۇ يارقىن مىسالىدۇر.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تولۇق بىر نەشرى تېخى مەيدانغا كېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغان شارائىتتا، بەزى ئالىملار «قۇتادغۇبىلىك» ۋەزنى جەھەتتىن «شاھنامە» گە تەقلىت قىلىنغان، دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلگەن. ھالبۇكى، «شاھنامە» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان ۋاقىتنى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئاروز سەنئىتىنىڭ يۇكسەكلىكى بىلەن ئۆزىگە

خاس ئورگىناللىقنى نەزەرگە ئالغاندا، « قۇتادغۇبىلىك » نى شائىرنىڭ ئاروز ۋەزنىدە يازغان تۇنجى ئەسىرى دەپ ھېسابلاش خاتا. ئۇندىن بۇرۇنمۇ، شائىرنىڭ بۇ ۋەزنىدە ئاللىقاچان ئەسەر يازغانلىقى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدۇ، شۇنىڭدەك، بۇ ئەسەردىكى 170 نەچچە تۆتلىكلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنىڭ بىرى بولغان قىتئەلەرنىڭ داۋامىدىن ئىبارەت بولۇپ، پارس مەسنەۋىلىرىدە، جۈملىدىن « شاھنامە» دە مۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

دېمەك، « قۇتادغۇبىلىك » ئەمدىلا ئايىغى چىقىپ تاياقلاپ مېڭىشقا باشلىغان مەدەنىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ سەمەرىسى بولغىنىدەك، ئۇنىڭ شېئىرىي ۋەزنىمۇ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىياتنىڭ داۋامى ياكى راۋاجىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىي مېتودى

مەلۇمكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە رېئاللىزم ۋە رومانتىزمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئاساسىي ئىجادىيەت مېتودى مەۋجۇت، بۇ ئىككى ئاساسىي مېتود ئىككى چوڭ ئىدىيىۋى ئېقىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رېئال تۇرمۇشنى ئوبيېكتىپ ھالدا كۆزىتىپ، ئۇنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈش يولى بىلەن تىپىك شارائىتتا تىپىك قەھرىمانيارىتىش ـــ رېئاللىزم مېتودىدۇر. جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن « كىتابى مەنزۇم » (شىجىڭ) مەجمۇئەسىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر، دۇفۇ (مىلادى 770 ـ 712) شېئىرلىرى ۋە « باھادىر شاھ لىزىچېك » بىلەن « قىزىل راۋاقتىكى چۈش » ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىېقىم XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن ياۋروپادا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەپ، « تەنقىدىي رېئاللىزم » دەپ ئاتالدى. بالزاك، دىكىنس، ل. تولستوي، چېخوف قاتارلىقلار شۇ ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدۇر. رېئاللىقنى غايىۋى ئىستەك ـ ئارزۇلار ۋە قاينام تاشقىنلىق لىرىك تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش ـ رومانتىزم مېتودى بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە غايىۋىلىكنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئىپادىسىدۇر، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان « كىتابى مەنزۇم » دىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر بىلەن چۈيۈەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى II ـــ III ئەسىر) ۋە لى بەي (VIII ئەسىر) شېئىرلىرى شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. ياۋروپادا بولسا، رومانتىزم ئېقىمى XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۆرزۇئا ئىپتىقلابى دەۋرىدە پەيدا بولدى.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئىجادىيەت مېتودىدا مۇشۇ ئىككىسى مەۋجۇتتۇر. «قۇتادغۇبىلىك» ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى مەلۇم ۋاستىلار ئارقىلىق چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى جەھەتتىن رېئالىزم ئېقىمىغا مەنسۇپ بولسا، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ غايىۋىلەشتۈرۈلگەنلىكى، مۇئەللىپنىڭ ئۆزى‌شاللىغان تۆت مەجازى شەخس ئارقىلىق «غايىۋى جەمئىيەت» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر رومانتىزم ئېقىمىغا مەنسۇپتۇر، يەنى «قۇتادغۇبىلىك» رېئالىزم بىلەن رومانتىزم چەمبەرچاس باغلىنىپ ھەم ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى زىددىيەتلەر ئېچىپ تاشلانغان ھەم غايىۋىلىك يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن ئەسەر. ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئۇدغۇرمىشلارنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىككە تەكلىپ ياكى نەسىھەت تەرۇزىدە ئېيتقان گەپلىرى ئەمەلىيەتتە بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقنىڭ يېغىنچاقلىنىپ ئەپلىك سىزىلغان بىر سۈرىتىنى ياكى سىنىپىي زىددىيەتلەردىن يېزىلغان دراما‌نىڭ بىر قاتار كۆرۈنۈشلىرىنى ئەسلىتىدۇ. شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئاغزىدىن مۇنداق كەسكىن پىكىرلەرنى بايان قىلىدۇ:

... ئەي خان، خەلقە نەزەر سال: ئۇلارنىڭ بىرى ئاچ، بىرى يالىڭاچ، بىرى زۇلۇم دەستىدىن بەختى قارا، بىرى يوقسۇللۇق دەردىدىن بىئاۋادۇر، ئۇلار غەم-قايغۇدىن پىغان چەكمەكتە. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىمارلارغا ئوخشايدۇ. ئۇ بىمارلارنى داۋالايدىغان دورا سەندە. چۈنكى‌سەن تېۋىپقا ئوخشايسەن، ئۇلار ساڭا مۇھتاج. ئەگەر سەن ئۇلارنىڭ دەردىگە يەتمىسەڭ، قىيامەت كۈنى جاۋابكارلىققا تارتىلىسەن.

... سەن ئۆزەڭگە بىر قارىغىنا! خەلق شۇنچە ئېغىر ئەھۋالدا تۇرغاندا، سەن ھەدەپ ئۆزەڭگە بايلىق يىغىۋاتىسەن، دېگىز ئاستىدىكى ئۇنچە-مەرۋايىتلار، يەر ئاستىدىكى ئالتۇن-كۈمۈشلەر، تاغ قېتىدىكى جاۋاھىر-گۆھەرلەر ساڭا يېتىشمەيۋاتىدۇ. ئېتىزدىكى دانلاردىن ئامبارلىرىڭنى تولدۇرىسەن، ھاۋادىكى ئۇچار قۇشلار، سۇدىكى بېلىقلار، جاڭگالدىكى ياۋايى ھايۋانلار، قىرلاردىكى پادا-پادا مالىلار، ھەتتا جەرەن-كىيىك، بۇغا-مارالىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزەڭنىڭ قىلۋېلىپمۇ، يەنە نەپسىڭ قانمايۋاتىدۇ، سېنىڭ ئاچكۆزلۈكىڭدىن ئاتلىقلار ئاتسىز، ئانىلىقلار ئانىسىز قېلىۋاتىدۇ، بۇ نېمە دېگەن تويماسلىق! (71-بابقا قارىڭ)

مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، شۇنداق قىلىپ، رومانتىزم پۈرىقى قويۇق بولغان تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنىڭ ئاجايىپ ئۈستىسى — شىجائەتلىك، رېئالىست بىر مۇتەپەككۇر شائىر ئوبرازى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. فېئودال خانلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىدىكى ۋەكىلى بولغان ھۆكۈمدارغا شۇنداق خىتاپ

قىلىش پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ دېموكرات مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئىدى.

X X X X X X X

يۇقىرىقى ئىپتىقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ـ مائارىپ ئەھۋاللىرى، دۆلەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەخلاق ۋە دىنىي قاراشلىرى ھەققىدە ئېنسىكلوپېدىك مەلۇمات بەرگەنلىكىدىن تاشقىرى، XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسىنى يارىتىش بىلەن بىللە، قەدىمكى مىللىي ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق ۋە غەرب ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن تامامەن يېڭى بىر ئەدەبىي ئېقىم ياراتتى ھەم شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى بولۇپ قالدى؛ ھەتتا ئۆزىدىن كېيىن، ئەخمەت يەسەۋى، ئەخمەت يۈكنەكى ۋە ناسىر رابغوزى ئىجادىغا، شۇنداقلا ئەلىشىر ناۋايى ۋەكىللىكىدىكى چاغاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

(1) ئەبۇنەسىر فارابى: «شېئىر سەنئىتى»، 1979 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
(2) فۇئاد كوپرولۇ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1980 ـ يىل، ئىستانبۇل.
(3) ئا. دىلاچار: «قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتى»، 1972 ـ يىل، ئەنقەرە.
(4) گابايېن: «مائىترى سىمىت ھەققىدە تەتقىقات» ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى.
(5) ئا. ن. كونونوۋ: «يۇسۇپ بالاساغۇننىڭ «قۇتادغۇبىلىك» پوئېمىسى»، 1983 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.
(6) س. ن. ئىۋانوۋ: «يۇسۇپ بالاساغۇننىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ى تەرجىمىدا»، 1983 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.
(7) ئى. كافەسئوغلۇ: «قۇتادغۇبىلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 1980 ـ يىل، ئىستانبۇل.
(8) ر. رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك» گە كىرىش»، 79 ـ يىل، ئەنقەرە.
(9) غ. سەدۋاقاسوۋ: (تەھرىرلىگەن) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1983 ـ يىل، ئالمۇتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيەسى توغرىسىدا

مەھمۇت يۈسۈپ

ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس «ئىجتىمائىي ئاڭنى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت بەلگىلەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىمۇ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىلغار ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ نەمۇنىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقى جەمئىيىتىنى دانالىق بىلەن كۆزىتىشى، تەكشۈرۈشى، مۇلاھىزە قىلىشى، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىشى ئاساسىدا يېزىپ چىققان ئۇلۇغ ئەسەر.

يولداش ماۋزېدۇڭ «زىددىيەت توغرىسىدا» دېگەن پەلسەپە ئەسىرىدە: «مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا نۇرغۇن زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلاردىن بىرى چوقۇم ئاساسىي زىددىيەت بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭمۇ ئاساسىي ئىدىيىسى بار، بۇ ئاساسىي ئىدىيە نېمە ؟

بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە ئۇستقۇرۇلمىنى مۇلاھىزە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم فېئودالىق تۈزۈمىدى، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى ـــ يەرگە فېئودالىلار ئىگە دارچىلىق قىلىپ، يالانما دېھقانلارنى، ئىجارىكەشلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن فېئودالىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ۋە بىناكارلىق، ئىلىم ـ پەن ھەپلى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئىجتىمائىي تۈزۈم فېئودالىق تۈزۈم بولغانلىقتىن، ھۆكۈمران سىنىپ بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنـ

غۇچى سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە قىلىنىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى فېئودالىزىم تۈزۈمىنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىل شەكىلدىن ئىبارەت ئىدى:

(1) ئوردا ئىگىدارچىلىقىدىكى خانلىق يەر؛
(2) مەسچىت، مەدرىس، مازارلار ئىگىدارچىلىقىدىكى ۋەخپە يەر؛
(3) فېئودال ئاق سۆڭەكلەر ئىگىدارچىلىقى؛
(4) كەمبەغەل دېھقانلار ۋە ئورتا دېھقانلار ئىگىدارچىلىقى؛
(5) ئىكتا ئىگىدارچىلىقى.

بۇ بەش خىل ئىگىدارچىلىق شەكلى ئىچىدە 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ خىل ئىگىدارچىلىق شەكلىدىكى يەرلەر پۈتۈن خاندانلىق دائىرىسىدىكى يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇ خىل يەرلەردە ئىشلىگەن دېھقانلار قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشى، خاندانلىقنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشى ھەم شاھزادىلەرنىڭ تەخت تالىشىشى بىلەن ئۇزۇن ۋاقىت ئۇرۇش بولغان، نەتىجىدە ئىگىلىك ۋەيران بولۇپ، خەلقنىڭ سىلىقى ئېغىرلاشقان، ئېغىر سىلىق ۋە ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن خەلق تېخىمۇ گادايلاشقان.

ئۇلۇغ ئالىم بۇ خىل ھالەتنى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 85 ـ بابىدا تۆۋەندىكىچە پاش قىلىدۇ:

6457: ھالال بىتتى پۇتكۈل ھارام غولدىسى،
ھارام يەر كۆڭلىنى قارا قاپلىدى،

6458: ھالالنىڭ ئېتىلا قالىدى ئۆزى يوق،
ھارام بولدى قاراقچى تويغۇچى يوق.

6459: قېنى بۇ ھارامنى ھارام دېگۈچى،
ھارامنى قويۇپ بىر ھالال يېگۈچى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋرنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، خەلقپەرۋەرى بولغانلىقتىن، يۇقىرىقى زىددىيەتلەرنى ئۆتكۈر، ھەققانىي، تەپەككۇر كۆزى بىلەن كۆرەلىدى ھەمدە بۇ خىل فېئودالىزىم ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن ئۇنىڭ ئۈستۇرۇلمىسى

بولغان فېئودال پادىشاھلىق دۆلەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش يولىغا ماڭدى. شۇ دەۋردە بوندىق ئىسلاھات يولىغا مېڭىشمۇ باتۇرانە جۈرئەتتىك، فېئودال ئاق سۆڭەكلەرنى ۋە پادىشاھنى ئۇستىلىق بىلەن قايىل قىلالىغىدەك ئەقىل ـ پاراسەتتىك بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋرنىڭ خەلقپەرۋەرى، ئۇلۇغ ئالىمى بولغانلىقتىن، ئۇ باتۇرلارچە مەيدانغا چىقتى ھەم ئالىملىق پاراسەت بىلەن قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرىنى قايىل قىلالىدى. ئالىم ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن تۆت پەرسونا ژانىڭ سۆھبىتىنى ئاساس قىلىپ، دراماتىچىلىق ئۇسلۇبى بىلەن مەسنەۋى شېئىرىي شەكىل ئارقىلىق بۇ چوڭ ھەجىملىك داستانىنى يېزىپ چىقىپ، قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى.

دېمەك، بۇ ئۇلۇغ داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى پەندى ـ نەسىھەتلا ئەمەس، بەلكى ئىسلاھات ئىدىيىسىدۇر، شۇڭا، بۇ ئۇلۇغ ئەسەر مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىسلاھات لايىھىسى خاراكتېرىدىكى ئەسەر، ئالىم بولسا شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار ئىسلاھاتچىسىدۇر. ئالىم ئۆزىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلارنى قايىل قىلىشتا دىداكتىكا ئۇسۇلىنى قوللانغان. دىداكتىكا ئالىمنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئەمەس، ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ـــ ئىسلاھات ئارقىلىق خانلىقنى مۇستەھكەملەشتۈر.

ئىسلاھات ئۆزى ئىسلاھ قىلماقچى بولغان ئوبيېكتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىمايدۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات شۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلمايدۇ، مەلۇم ھالقىلارنى، مەلۇم تەرەپلەرنى يېڭىلايدۇ. تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ئۇلۇغ ئۇستازلىنىڭ XI ئەسىردە ياشىغان ۋاكالەتەنىنى «جۇڭگونىڭ XI ئەسىردىكى ئىسلاھاتچىسى» دېگەن ئىدى[1]. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن، مالىيە، ئىقتىساد، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىكى قاراشلىرى ۋاكالەتەنىنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلۇغ ئۇستازلىنىنىڭ بۇ باھاسى ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپقىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئالىمنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئادالەتلىك قانۇن ئورنىتىپ، دۆلەتنى تۈزەش، ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت. ئالىم بۇ مۇھىم نۇقتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، يەنە خادىملار قۇرۇلمىسىنى، ئىنتىزامنى، ئىستىلنى، مائارىپنى، ئارمىيىنى ۋە باشقىلارنى ئىسلاھ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم ئۆزىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنى داستانىنىڭ 16 ـ بابىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

687: پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688: يېڭى نەرسە بولسا، كونا نەكبىرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نەكبىرەك.

689: پۇتۇن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينالۇر.

690: تۇراقسىز دەپ ئېيتار بۇ قىلىقىم ئۈچۈن،
ماڭا ئەيىپ قويۇلۇر شۇ ئاتىم ئۈچۈن.

ئۇلۇغ ئالىم بۇ مىسرالاردا ئىسلاھات ئارزۇسىنى ۋە ئىسلاھات ئىدىيىسىدىن يانمايدىغان جەسۇر ئىرادىسىنى ئىپادىلەش بىلەن جايىل كۈچلەرنى ئادالەت ئۇقمىغا تۇتىدۇ ۋە ئىسلاھاتچىلار بىلەن ئىسلاھاتقا قارشى جاھىل كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىمۇ مانا مۇشۇ يەردە، ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلغانلىقىدا، ياكى ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمدارلارنى قايىل قىلىپ، خەلقنى گادايلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىسلاھات يولىدا ماڭغانلىقىدا. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغلۇقىمۇ ئۇنىڭ قاراخانىلار جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش لايىھىسى خاراكتېرىدىكى ئەسەرنى يېزىپ چىققانلىقىدا.

تۇۋەندە «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى بولغان ئىسلاھات ئىدىيىسىنى شەرھلەپ ئۆتىمەن:

1. ئالىمنىڭ قانۇننى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى بايانى: ئادالەتنىڭ ئاساسىي — باراۋەرلىك، باراۋەرلىكنىڭ كاپالىتى — ئادالەتلىك قانۇن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز زامانىسىنىڭ ئادالەتچىسى، ئادالەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ تەشۋىقاتچىسى ۋە ئادالەتسىز قانۇننى ئىسلاھ قىلغۇچى.

ئالىم بۇ داستاننىڭ 18 - بابىدا ئادالەتلىك قانۇن ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

817: كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونمىقىم.

818: ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالىدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن هۆكۈم ۋاقتىدا.

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ ئادالەت مىسرالىرىدا قارا خانىلار خاندانلىقى زېمىنىدىكى ئەمگەكچان خەلقنىڭ دۆلەتنىڭ ئۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، «قانۇن ئالدىدا هەممە باراۋەر» دېگەن ئادالەتنىڭ هەققانىي ئۇلۇچمىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مانا بۇ ــ ئۇستقۇرۇلمىنىڭ جېنى هېسابلىنىدىغان قانۇننى ئىسلاه قىلىش لايىهىسى خاراكتېرىدىكى نۇقتىنىزەر. ئىسلاهات ئالدى بىلەن ئىدىئولوگىيە جەهەتتە باشلىنىپ، ئاندىن رېئاللىشىدۇ، شۇڭا ئالىمنىڭ بۇ نۇقتىنىزىرىنى هېچبولمىغاندا ئىدىئولوگىيە جەهەتتىكى ئىسلاهات دېيىشكە هەقلىقمىز. XI ئەسىردە، بولۇپمۇ فېئودال پادىشاهلىق دەۋرىدە، بۇنداق ئادىل قانۇننى تەشەببۇس قىلىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، ئادالەت توغرىسىدىكى بۇنداق ئۆتكۈر تەپەككۇر ۋە روشەن بايراق ــ شۇ زامانداشلىرىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكىنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسى، ئۇلۇغ جۇڭخۇا ئېلىمىزنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيە تارىخىدىكى نۇرچاقناپ تۇرغۇچى گەۋهەر.

قانۇن ئادىل بولسىمۇ، قانۇننى ئىجرا قىلغۇچىمۇ ئادىل بولمىسا، ئادالەتنى رېئاللاشتۇرغىلى بولمايدۇ، شۇڭا، ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 18 ـ بابىدا يوقىرىقىدەك ئادىل قانۇننى ئورنىتىش ۋە يۇرگۈزۈش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىقنىڭ خادىملىرىدە ساقلىنىۋاتقان يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، خانلىقنىڭ خادىملىرى قۇرۇلمىسىنى ئىسلاه قىلىشنى ۋە ئادىل قانۇننى يۇرگۈزىدىغان خادىملاردا بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەرنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

848: ئۆزۈم خالىماسلىقىڭ بىرى يالغان ئول،
ئۇنىڭدىن كېيىنكى زۇلۇم قىلغان ئول.

849: بىرى ئاچكۆز تاماخور ۋە تويماس ئۆزى،
بىرى ئالدىراڭغۇ، ئۇياتسىز كۆزى.

850: هەر ئىشتا غەزەپكار، ئاچچىقى يامان،
ئول ئەگرى، هاراققا بېرىلسە هەر ئان.

851: بۇ ياڭلىغ كىشىلەر يارىماس ماڭا،
بۇنى ئېيتتىم ئەمدى ئوچۇقلا ساڭا.

.....

893: نە ياخشى نىزام قويىدى بەگلەر بېگى،
ياماننغا جازا بەردى زىندان تېگى.

894: ئەگەر ياخشى بولسا خەلق باشچىسى،
پۈتۈن ياخشى بولۇر ئۇنىڭ ئىشچىسى.

895: ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلق، جاھان تۇزلەر.

مانا بۇ مىسرالاردا ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى خادىملاردا مەۋجۇت ياماق ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، خادىملار قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش زۆرۈرلۈكىنى ۋە خادىملار قۇرۇلمىسى ئىسلاھ قىلىنسا ئادىل قانۇن رېئاللىشىپ، جاھانىنىڭ تۇزۇلىدىغانلىقىنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسەتكەن. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتمەكچى، ئالىم ئالدى بىلەن قانۇننى ئىسلاھ قىلماقاندا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى ئېلىپ بارغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن، شۇڭا قانۇننى ئىسلاھ قىلىشنى ئىقتىسادنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ ئالدىغا قويغان.

2. ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەقسىمات تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى بايانلىرى:

تەقسىمات مەسىلىسى ـــ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي تۇزۇمنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلارنىڭ بىرى. ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدە: «ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ھەر قانداق بىر خىل تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئۆزىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت؛ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئالىم ياشىغان جەمئىيەت مۇلۇككە ئېگىدارچىلىق قىلىدىغان ئېگۇدالىق جەمئىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەقسىمات تۇزۇمى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئاساسىدىكى تۇزۇم ئىدى. ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى مۇنداق تەڭسىز تەقسىمات تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلماقاندا، قارا خانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملىگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن.

قۇللۇق جەمئىيىتىدىن كاپىتالىزمغىچە بولغان ئىجتىمائىي تۇزۇملەرنىڭ ھەممىسىدە مۇلۇككە ئېگىدارچىلىق قىلىش ئېزىش ـ ئېزىلىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بولۇپ

كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئالدى بىلەن تەقسىمات تۈزۈمىدە رېئاللىشىپ كەلدى، شۇڭا يۇقىرىقى ئىجتىمائىي تۈزۈملەردە يۇز بەرگەن ئېزىلىشكە قارشى كۈرەشلەرنىڭ كۈچىيىشىدى بىلەن تەقسىمات تۈزۈمىدىكى تەڭسىزلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن باشلاندى. ئىنسانىيەت تارىخىدا تاھازىرغىچە ئىجتىمائىي تۈزۈم مەسىلىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتلارنىڭ كۆپىدە، ئىسلاھات تەقسىمات تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشتىن باشلاندى، مۇشۇنداق كۆرەش ۋە ئىسلاھاتلار خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى ياكى غەلبە قىلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بۇ ھەقىقەتنى XI ئەسىردە تونۇپ يېتىپ، ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئىسلاھات پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، تەقسىمات مەسىلىسىنى ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

:2960 تەنۇ ـ جان پىدالاپ ئىشلەيدۇ خادىم،
تىلەپ بەگ سۈيۈنچى قىلۇر قۇللۇق ھەم.

...

:2965 شۇ خىزمەت ئۈچۈن بەگ ھەققىنى بەرگۈلۈك،
بولۇپ مېھرىبان ھەم ئوبدان كۆرگۈلۈك.

...

:2974 يارىملىقلىقچە ئېھسانلار كېرەك،
بېجىرگەن ئىشكە تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك.

بۇ مىسرالاردا، «ئەمگىكىگەقاراپ ھەق بېرىش» دېگەن ئىدىيە ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئالىم يەنە بۇ مىسرالاردا ئەمگىكىگە قاراپ ھەق بېرىشنى يولغا قويسا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەش قىزغىنلىقى ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن:

بۇ خىزمەت مۇشەققەت قاتتىق ئىش ئىدۇر،
بۇنى بىلسە بەگ ئىشچى غەيرەتلىنۇر.

دېمەك، ئالىم تەقسىمات تۈزۈمى ئىلغار بولسا، ئىشلىگەن چىشلىسە، ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ئىشلەش قىزغىنلىقى ئۆرلەپ، ئىگىلىك راۋاجلىنىپ، ھاكىمىيەت مۇستەھكەملىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ خىل تەقسىمات تۈزۈمىنىڭ توغرىلىقىنى سوتسىيالىزمنىڭ تەقسىمات پرىنسىپى بولغان ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش ئەھمىيىتى ئارقىلىق

ئىسپاتلىدى. دېمەك، ئالىمنىڭ تەقسىمات توغرىسىدىكى بۇ نۇقتىسىنەزىرى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تەكشاشسىز ئىلغارلىقتۇر.

3. ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئىسلاھات بايانلىرى:

بايلىق — ھاكىمىيەتنىڭ ئۇلى، تاربىختىكى ئەڭ گۈچى سىنىپلار ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى — خەلقنىڭ گادايلىقتىن قۇتۇلۇش كۈرىشىنىڭ نەتىجىسى. ئالىم ئىنسانىيەت تارىخى ئىسپاتلىغان بۇ ھەقىقەتنى بايقىيالىغان. ئالىم مۇشۇ ھەقىقەتكە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى تەبىقىلەرنى تەھلىل قىلىپ، خەلقنىڭ سىلىقىنى ئازايتىپ، خەلقنى بېيىتىش، بولۇپمۇ يوقسۇل تەبىقىنى بېيىتىپ، ئەلنى تۈزەشنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھات لايىھىسىنى بايان قىلغان.

ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 72 - بابىدا مۇنداق يازىدۇ:

:5560 بۇلار ئۇچ گۇرۇھتۇر، پەرق ئەتسەك بولۇر،
زۇلۇم قىلما، قىلساڭ پالاكەت كېلۇر.

:5561 بۇ ئۇچنىڭ بىرى كىم ئۇ بايلار ئىرۇر،
خەلقنىڭ كۈچلۈكى شۇلار، ئەي جاسۇر.

:5562 كېلىدۇ ئۇلاردىن كېيىن ئورتا كىشى،
بۇلار قىلالمايدۇ ئۇ بايلار ئىشى.

:5563 كېلۇر ئۇندىن كېيىن خەلق يوقسۇللىرى،
كۈزەتكىن ئۇلارنى سەن ئەڭ ئىلگىرى.

:5564 يۇتكۈزمە بۇ بايلار يۈكىن ئورتىغا،
چۈشەر بۇلار بۇزۇلۇپ خاراپ ھالىغا.

:5565 پېقىرگە يۇتكۈزمە ئورتىلار يۈكىن،
ئۆلەر ئاچتىن، بۇ ھال قېرىپ.

:5566 كۆزەتسەڭ پېقىرنى ئۇ ئورتا بولۇر،
بىر ئازتىنسا ئورتا، ئۇ بايلىق تاپۇر.

:5567 پېقىر ئورتا بولسا، بولسۇر ئورتا باي،
باي بولسا ئورتا، بۇ ئەل بېيىغاي.

5568: تۆزۈلۈپ بۇ ئەل خەلقىۋ تاپقاي ھۆزۈر،
ساڭا شۇ چاغدا كۆپ دۇئالار قىلۇر.

بۇ مىسرالارنىڭ ئالدىنقى سەككىز مىسراسىدا، قاراخانىلار خانىدانلىقىدىكى پۇقرالارنى باي، ئوتتۇرا، يوقسۇلدىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىگە بۆلىدۇ، ماھىيەتتە قاراخانىلار خانىدانلىقىدىكى پۇقرالارنى ئەز گۇچلەر ۋە ئېزىلگۇچىلەردىن ئىبارەت سىنىپلارغا ئايرىيدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت مىسرادا سىنىپىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئەزگۇچى سىنىپنىڭ ئېزىلگۇچى سىنىپلارنى ئېزىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ۋەيران قىلىۋاتقانلىقىنى سىلىق، لېكىن چوڭقۇر مەنىلىك تەنە بىلەن پاش قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى مىسرادا بۇ سىنىپلارغا قارىتا قانداق سىياسەت بەلگىلەش لازىملىقىنى، يەنى ئەزگۇچىلەرنىڭ ئېزىلگۇچىلەرنى ئېزىشىگە يول قويماسلىقنى، ئېزىلگۇچىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، ئۇلارنىڭمۇ بېيىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئاخىرقى تۆت مىسرادا ئەگەر مۇشۇنداق سىياسەت قوللىنىلسا، خەلق بېيىپ، قاراخانىلار ئېلىنىڭ تۆزۈلىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ خانىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىنىمنەزەرلەرنى ئالىم XI ئەسىردە تەپەككۇر قىلالىغان ۋە ئېزىلگۇچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى مەيدانىدا تۇرالىغان، مانا بۇلار ئالىمنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ ئالىملا بولۇپ قالماي، بەلكى ئادالەتچى، خەلقپەرۋەر ۋە ئىلغار ئىسلاھاتچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

4. ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە ئىگىلىك ھېساباتى جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى بايانلىرى: ئۇلۇغ ئالىم بۇ جەھەتتىكى بايانىدا، ئالدى بىلەن خەزىنىنىڭ ماھىيىتى بولغان پۇل، ئالتۇن، كۈمۈشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

2746: شىرىن جان ۋە لېكىن ئۇنىڭدىن شىرىن،
بۇ ئالتۇن كۈمۈشتۇركى جاندىن شىرىن.

2747: ئېچىلماس كۆڭۈلنى ئاچار بۇ كۈمۈش.
ئىگىلمەس كۆڭۈلنى ئىگەر بۇ كۈمۈش،

2749: كىشى كۆرسە ئالتۇن ئۆزى يۇمشىدى،
يىرىك سۆزلۈك ئەرنىڭ سۆزى يۇمشىدى.

ئۇلۇغ ئالىم بۇ مىسرالاردا فېئودالىق جەمئىيەتتە ئالتۇن كۈمۈشنىڭ ۋىجدانسىزلىقنى، ھەتتا ئۆلۈم ئالدىدا قىلىچقا باش ئەگمەيدىغان باتۇرلارنىڭ، ئادالەت مەيدانىدا ئادىل سۆزلەيدىغان، سوراقخانىدا ئۆزىگە قەستەكچى قاتتىق - قاتتىق سۆزلەر بىلەن قارشى تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئالتۇن - كۈمۈش ئالدىدا سىناپتەك ئېرىپ كېتىدىغانلىقىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكىنى پاش قىلىدۇ.

ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس «كاپىتال» دا «ئالتۇن ئاجايىپ نەرسە، كىمنىڭ ئالتۇنى بولسا، ئۇ ئىزدىگەن نەرسىگە خوجىدۇر» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇلۇغ ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سەككىز ئەسىر كېيىن ئۆتكەن XIX ئەسىرنىڭ ئاتاقلىق شائىرى شېكسپىر «ئافىنالىق تىمۇن» دېگەن دراممىسىدا:

ئالتۇن! مېتال
يالتىراق، قىممەت باھا، گۈزەل ...
ئالتۇن بولسا ھەممە نەرسە راۋا.
قارىنى ئاق قىلۇر، ئاقنى قارا،
ئېپلاسنى گۈزەل قىلۇر، گۇناھنى ھەق - ئادالەت.
رەزىللەرنى كۆتۈرەر، قورقاقلا بېرەر جاسارەت،
كونىلىقنى بېزىتەر، ياش چوكان قىلىپ كۆرسىتەر.
ھەممىگە مالامەت، زىننەت لاتاپەت بېرەر ...

دەپ ئاجايىپ بەدىئىي ماھارەت، غەيرەت ۋە جاسارەت بىلەن كاپىتالىزمنىڭ پاش قىلغان. يۇقىرىقى پۈل — ئالتۇن - كۈمۈش توغرىسىدىكى قاراشلارنىڭ ئالدىنقىسى XI ئەسىردە، كېيىنكىسى XIX ئەسىردە يېزىلغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرىمىزكى ئۇلۇغ ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىقتىساد ئىلمىنىڭ كاتېگورىيىسى بولغان ئالتۇن - كۈمۈش، پۈل توغرىسىدا خېلى مۇكەممەل نۇقتىئىنەزەرنى بايان قىلالىغان.

ئالىم ئالتۇن - كۈمۈش، پۇلنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى پاش قىلغاندىن كېيىن، خەزىنىدارنىڭ شەرتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 2750 - بېيىتىدە:

«بېيىتىپ بەخت، كۆپەيسۇن دېسە مال - تاۋار،
كۆزى تىوق پەيلى ئۇز بولسۇن غەزىنىدار» دەيدۇ.

بۇ مەسىرالارمۇ ئىگىلىك باشقۇرغۇچى خادىملار قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش خاراكتېرىدىكى بايانلىرىدۇر.

ئالىم يەنە خەزىنىدارخشى باشقۇرۇش ئۇچۇن، بوغالتىرىيە تۇزۇمىنى تۇرغۇزۇش ۋە ئۇنىڭمۇكەممەللەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىسلاھات لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان

ئىقتىسادىي ھېسابات تۇزۇمى مۇرەككەپ ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بولۇپ، بوغالتىرىيە ئەنە شۇ ئىقتىسادىي ھېسابات تۇزۇمىنىڭ تەركىبىي قىسمى ۋە تەپسىلىي قوللىنىلىشىدۇر. بوغالتىرىيە تۇزۇمى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن كېلىپ چىققان ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلغان. رەسمىي بوغالتىرىيە تۇزۇمى جۇڭگودا مىلادىدىن ئاۋۋالقى X، XI ئەسىرلەردە قوللىنىلغان، لېكىن باشقۇرۇش بوغالتىرىيە نەزەريىسى مىلادى XV ئەسىردىن باشلاپ پەيدا بولغان، بۇ خىل باشقۇرۇش بوغالتىرىيىسى ـــ ھېسابات، تەھلىل، نازارەت قىلىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئالىم داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

2774: بىتىكچى كۆزەتسۇن كىرىش ھەم چىقىش.

بوغالتىرىيە تۇزۇمىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يۈز بېرىدىغان كىرىم ـ چىقىمنى ھېسابلاشتىن ئىبارەت بولۇپ، يىل ئاخىرلاشقاندا بوغالتىر كىرىم، چىقىمنى بوغىدۇ. ئالىم مانا مۇشۇنداق ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى بوغالتىرىيە تۇزۇمىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئالىم يەنە بوغالتىرىيە تۇزۇمىنىڭ ھېسابات قىلىشتىكى ئىنتايىن نازۇك نۇقتىلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ:

---

775 2«يىل، ئاي، كۈن يېزىلسا، ۋاقىت ھەم ئېنىق،
بىلىنگەي رەقەم ـ سان ئايرىم ۋە ئۇچۇق» دەپ يازىدۇ.

بوغالتىرىيىلىك ھېسابات، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى باشلانغۇچ ھېساب ئاساسلىرى ئاي بىرلىك قىلىنىپ؛ كۈنلەر تەرتىپ قاتارى بويىچە خاتىرىلىنىپ، يىل ئاخىرىدا بوغۇلىدۇ. شۇڭا، بوغالتىرىيىلىك ھېسابات ۋاقىت مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى ھېسابات مەزمۇن ۋە سان ھېسابات ئاساسى بولسا، ۋاقىت ھېسابات ئىسپاتلىغۇچىسىدۇر.

ئالىم يەنە باشقۇرۇش بوغالتىرىيىسىگە ئائىت مەزمۇنلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

2774: يېزىپ ھەم كۆزەتسۇن پۇتۇن تۇرلۇك ئىش.

بۇ مىسرادىكى «يېزىپ» دېگىنى ھېسابات‌نى يېزىشقا، خاتىرىلەشكە قارىتىلغان، «كۆزەتسۇن پۇتۇن تۇرلۇك ئىش» دېگىنى ـــ تەھلىل قىلىش، نازارەت قىلىش، دېگەنلىكتۇر. دېمەك، ئالىم باشقۇرۇش بوغالتىرىيىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى XI ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدا بوغالتىرىيە تۈزۈمىدە مەسىلە بارلىقىنى بايقاپ، يۇقىرىقىدەك ئىسلاھ قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئالىم يۇقىرىقىدەك ئىسلاھات تەكلىپلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يېزىپ بولۇپ ئاندىن ئوتتۇرىغا قويغان بولماستىن، داستان يېزىلىپ بولۇشتىن بۇرۇنمۇ نەچچە نۆۋەت ئوتتۇرىغا قويغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەنە شۇنداق ئىسلاھات تەكلىپلىرىنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارلىرى قوبۇل قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قانۇن ۋە ئىگىلىكىدە بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارغان، دەپ قارايمەن. بۇنىڭ پاكىتى سۆپىتىدە، داستاننىڭ 38ـ بابىدىكى مۇنۇ مىسرالارنى كۆرسىتىمەن:

3093: تۈزەپ كۆڭلىن ئېلىگشۈندىن بۇيان،
يورۇتتى ئەلگە ياخشى قانۇن ھامان.

...

3104: بېيىپ ئەل ئاسايىش بىلەن تېچ ياتۇر،
شەھەر، كەنت بىزەندى كۆڭۈل شاتلىنۇر.

...

3107: قانۇن ـــ سۆكەبىدۇر، زۇلۇم ـــ ئوت بەلا،
ئېقىمتىڭ سۈزۈك سۇ، ئۆچتى ئوت ھانا.

بۇ مىسرالاردىن ئالىمنىڭ ئىسلاھات تەكلىپى بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ ئىگىلىكنىڭ قايتا راۋاجلىنىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قايتا مۇستەھكەملىنىشكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئالىم قانداق قىلىپ يۇقىرىقىدەك ئىسلاھ ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ مېنىڭچە، ئالىمنىڭ بۇ ئىسلاھ ئىدىيىلىرى باشقا ئەلىلەر ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان ئىسلاھ ئىدىيىلەرنىڭ كۆچۈرمىسى ئەمەس.

ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدە: «ھازىرقى سوتسىيالىزم ئۆزىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتىن ئەڭ ئاۋۋال كۆزىتىش نەتىجىسىدۇر» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. كۆرۈمىزكى، ماركس، ئېنگېلسلەر ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمىي سوتسىيالىزم تۈزۈمى تېخى ئەمەلگە ئاشمىغان شارائىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى داھىيانە كۆزىتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ، بىلىش دىئالېكتىكىسىنىڭ ھەقىقىتىدۇر.

بۇنىڭدىن شۇنداق نەتىجە چىقىرىمىزكى، ئوخشاش مەزمۇندىكى بىر مۇنچە ئىلغار ئىدىيىلەر بىر نەچچە ئالىم تەرىپىدىن بىرلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تامامەن مۇمكىن. مۇنداق ئوخشاشلىقلارنى، ئىلغار ئىدىيىلەرنى بۇ ئالىملار بىر-بىرىدىن كۆچۈرۈپ ئالغان دېيىش بىلىش دىئالېكتىكىسىغا ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى بىر نەچچە ئالىم ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنى كۆزىتىش ئارقىلىق، ئوخشاش مەزمۇندىكى ئىلغار ئىدىيىلەرنى، لايىھىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇشى تامامەن مۇمكىن. شۇڭا، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار ئىدىيىلىرى باشقا ئالىملار ئىدىيىسىنىڭ كۆچۈرمىسى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار جەمئىيىتىنى ئالىملىق تەپەككۇرى بىلەن كۆزىتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

يۇقىرىقى نۇقتىنىزەرلەردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىمىزكى، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى قانۇننى ئادالەتلەشتۈرۈپ دۆلەتنى تۈزەش، خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئىسلاھات ئىدىيىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ ئالىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىلغار ئىسلاھاتچىدۇر. شۇڭا، « قۇتادغۇبىلىك» داستانى زامانىمىز ئۈچۈنمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە دەستۇردۇر.

ئەمدى مۇلاھىزىلىرىمنى ئاخىرلاشتۇرىمەن:

ئەي بوۋا — ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ! سىزنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىڭىز بۇگۈنكى كۈندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەمەلگە ئاشتى، روھىڭىز خۇشال بولۇۋاتقاندۇر؟! قەبرىڭىزدە تىنچ يېتىڭ، سىزنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىڭىز — توق - پاراۋان ئۇيغۇر خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرەك ئىتتىپاقلىشىپ، سىزنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىزنى يەنىمۇ تەلتۆكۈس ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن باتۇرانە كۈرەش قىلىۋاتىمىز.

① 1957 - يىل، ئۇيغۇرچە تاشكەنت نەشرى، 22 - بەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش

يۇسۇپجان ئەلى

ئىسلامىزنىڭ ۋە دۇنيانىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخى سەھىپىسىدىن مۇھىم ئورۇن ئىگىلىشىغا مۇناسىپ بولغان مەشھۇر ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك» ئىسلامىزدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىدا X ، XI ئەسىرلەردە تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇچ سۇلالە ئىچىدىكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تىپىك ئىدىئولوگىيەسىنى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى قانۇنىي شۇنا‌سلىقىغا كۇچلۇك ئاساس سالغان قانۇن ـ مىزانلىرىنىڭ توپلىمىدۇر. ئۇنىڭ مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ — ئۇتتۇرا ئەسىردە ئىسلامىزدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن چىققان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋرنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىكىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئۇلۇغ قانۇنشۇناسدۇر. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇتتۇرىغا قويۇلغان قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى ئىسلامىز ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىقىنىڭ ئۇتتۇرا ئەسىردىكى پارلاق نامايەندىسى، شۇنداقلا ئىسلامىز ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇڭگو قانۇنشۇناسلىقى ۋە دۇنيا قانۇنشۇناسلىقىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنىڭ بىرى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەينى زاماندىلا دۇنيا جامائەچىلىكى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقى ۋە XIX ئەسىرنىڭ 1 ـ چارىكىدىن باشلاپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن دۇنيا ئالىملىرى تەرىپىدىن يۇكسەك دەرىجىدە باھا بېرىلگەنلىكى، بۇگۇنكى كۇندە ئىسلامىزدىكى ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھەر مىللەت ئالىملىرى تەرىپىدىنمۇ تەتقىق قىلىنىۋاتقانلىقى ئۇنىڭ جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنىڭ ئېتىراپ قىلىنغانلىقىدۇر، ئۇنىڭ جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنىڭ ئېتىراپ قىلىنغانلىقى — ئۇيغۇر مىللىتى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ غايەت زور شان ـ شەرىپى ۋە پەخرى.

«قۇتادغۇبىلىك» — پارتىيەمىزنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا بەلگىلەنگەن ئىدىيە‌ىنى ئازاد قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى ۋە سوتسىيالىزم دەۋ‌ـ

زىدە ھەر مىللەت مەدەنىيىتىنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش فاكىجىننىڭ يېتەكچىلىكىدە، پىشقەدەم ئالىم، مۇتەخەسسىس، ئەدىب ۋە تىل تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەجىر سىڭدۈرۈشلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشىمسى نەسىردىن چىقتى. يەنە ئۇنىڭ نەسرىي يەشىمسى نەسىردىن چىقىش ئالدىدا تۇرىدۇ. بۇ خۇددى تەپرىقچىلىق تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن قاچ - قاچا بىر - بىرىنى يوقىتىپ قويۇشقان ئانا بىلەن بالىنىڭ جاھان تىنچىپ ئەل جامائەت بىسىقىقاندا قايتا تېپىشىپ، بىر - بىرىنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئېتىپ كۆرۈشكىنىدەك ۋەقە، ئېلىمىز ئۇيغۇر-لىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ زور ئىش، شۇنداقلا قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدە، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە زور خۇشاللىق ئىش.

ئىشىنىمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنشۇناسلىقىمىز ئۆزىگە ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىنى يېتەكچى قىلىپ ئىلگىرىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۆۋەتتىدە يەنە قانۇنشۇناس ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنىن ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ۋە « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئۇلۇغ ئىدىيىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭ جەۋ-ھىرىدىن تېخىمۇ ئوبدان بەھرە ئېلىپ، ئۇلۇغ جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا يېڭىچە قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلەيدۇ. شۇڭلاشقا، ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۈيۈك ئەسىرىدە ئەكس ئېتىلگەن قانۇنشۇناسلىققا دائىر شانلىق ئىدىيىلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇپ، ئۇنى ئىلمىي ئاساستا تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانۇنچىلىق جەھەتتىكى پايدىلىق نەتىجىلىرىنى ھازىرقى قانۇنچىلىقىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇ-رۇشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن بۇ ئاددىي ماقالەمدە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنىي ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى رېئال ھاياتتا ئوينىغان رولى ئۈستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يولداشلار بىلەن ئورتاق-لاشماقچىمەن. يولداشلارنىڭ ۋە پىشقەدەم ئۇستازلارنىڭ تەنقىد ۋە تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(1)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنىي ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئىدىيىسى ئۇنىڭ گۈمانىزم (ئىنسانپەرۋەرلىك) نۇقتىسىنەزىرى ئاساسىدا تىكلىنىپ تەدرى-

جىي تەرەققىي قىلىپ، شۇ دەۋر ۋە شۇ جايدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تاقالغان. «قۇتادغۇبىلىك» دىكى قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى ـــ ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش بولۇپ، ئۇنىڭ جېنى ـ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن جاراڭلىق خىتابتۇر. ئالىم داستانىدا «قانۇن» دېگەن ئاتالغۇ (ئەسلى تېكىستىگە بېرىلگەن ترانسكرىپسىيىسىدە «تۆرۈ») نى ئىپتىخارلىق بىلەن 101 جايدا تىلغا ئالغان. «قانۇن» غا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇن، ئاتالغۇلار بولسا داستاننىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرغىچە سانالماپ تۇگەتكۈسىز دەرىجىدە كۆزىمىزگە چېلىقمىدۇ ۋە بىزگە ئۇنى بىر «قانۇن دەستۇرى» دەپ ئېتىراپ قىلىشىمىزغا تولۇق ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، «قانۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قانۇننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ۋە كونكرېت قانۇن بەلگىلىمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كەڭ ۋە تار ئىككى مەنىسى بار، ئۇنىڭ كەڭ مەنىسى قانۇننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى يەنى دۆلەت تەرىپىدىن تۇزۇلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە دۆلەت زورلۇق كۈچىنىڭ كاپالىتى بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ھەر خىل ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ تار مەنىسى مەخسۇس قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ئورگىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش تەرتىپى بويىچە تۈزۈپ ئېلان قىلغان قائىدە خاراكتېرلىك ھۆججەتنى يەنى ماددىلىق يازما قانۇننى كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار قانۇن مەسىلىلىرى ئەنە شۇ «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئىبارەت، يەنى ئۇ، قاراخانىلار خانادانلىقىنىڭ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش توغرىسىدا يول كۆرسەتكەن ئومۇمىي پروگراممىا خاراكتېرىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ «شەرئى مەھكىمە» (قازىخانا) دە تۈزۈلگەن پەتىۋا ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئۇ بىزگە جىنايەتنىڭ تۈرلىرى ۋە جىنايەتكە قوللىنىلىدىغان جازانىڭ خىللىرى، شۇنىڭدەك سوت قىلىش تەرتىپى قاتارلىق كونكرېت مەسىلىلەر ھەققىدە ئېنىقراق كۆرسەتمە قالدۇرۇپ كېتەلمىگەن. بۇنداق بولۇشىدا يەنە مۇنداق ئىككى سەۋەبمۇ بار: بىرىنچىدىن، قەدىمدە ۋەقەتۇرا ئەسىرە ئەخلاق مىزانى بىلەن قانۇن ۋە دىن مىزانلىرىنى بىر ـ بىرىدىن ئاجرىتىپ چىقىش ناھايىتى تەس ئىدى. شۇڭا «قۇتادغۇبىلىك» تە قانۇن كۆز قارىشى ئەخلاق ۋە دىن كۆز قاراشلىرى بىلەن، قانۇن ـ مىزانلار ئەخلاق ۋە دىنىي مىزانلار بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن. ئىككىنچىدىن، جىنايى ئىشلار قانۇنىـــ ئىسلام قانۇنىدىكى ئەڭ ئارقىدا قالغان بىر تارماق بولۇپ، ئۇنىڭدا «جىنايەت»

دېگەن ئۇقۇم ئېنىق شەكىللەنمىگەن. «قۇرئان» دا، جىنايەت جازاسى ھەققىدىكى مەزمۇنلار ئاندا - ساندا تىلغا ئېلىنغان، ئاساسلىقى «دوزاقتىكى ئازاب» بىلەن «جەننەتتىكى راھەت» كۆپرەك تەكىتلەنگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، ئىسلام قانۇنىدا باشقا قانۇن سىستېمىلىرىگە ئوخشاش، سوت قىلىشنىڭ شەكلى ۋە تەرتىپى مۇرەككەپ ۋە قاتتىق بولۇش تەلەپ قىلىنمىغان، يازما ئاساسلارنىمۇ كۆپ تەكىتلەپ كەتمىگەن. شۇڭلاشقا، ھازىرغا قەدەر ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە ياشاپ كېلىۋاتقان ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن دەستۇرى» بولۇشقا مۇناسىپ ئۆلمەس داستانى — «قۇتادغۇبىلىك» تىن باشقا، قانۇن مەسىلىلىرىنى شەرھىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان قانۇن كىتابى ياكى يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىقى ھازىرچە بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس.

ناۋادا، ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ:

پۈتۈپ قويمىغان بولسا ئالىم ھېكىم،
بۇرۇنقىنى بىزدىن ئېيتار ئىدى كىم.
يازۇ بولمىسا ئەردى ئىنسان ئارا،
دېيىلگەن سۆزگە كىم پۈتەتتى قارا.

دېگىنىدەك، قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنشۇناسلىق ئەھۋالىدىن ئالىم «قۇتادغۇ بىلىك» نى پۈتۈپ قويمىغان بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا مىڭ يىل بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئەھۋالىدىن بىزگە كىممۇ مەلۇمات بەرگەن بولاتتى؟ ئەگەر بۇ داستان يېزىلىپ كىشىلىك دۇنياسىدا قالدۇرۇلمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىراۋ ئوتتۇرىغا چىقىپ: بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن قەشقەرلىك يۇسۇپ ئاتلىق بىر ئۇيغۇر ئالىم، جاھانغا «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دەپ جاكالىغان، دېيەلەرمىدى؟ ناۋادا، دېگەندىمۇ، كىشىلەر: قېنى ئۇ ئۇلۇغ ھېكمەت ئىگىسىنىڭ شۇنداق دەپ يازغان بىرەر پارچە ھۆججىتىنى كۆرەيلىچۇ! دېگەن سوراقنى قويماي تۇرۇپلا، ھەئە شۇنداق، دەپ ئىشىنەرمىدى؟ ۋەھالەنكى، قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرنى يېزىش ئۈسلۇبى ئاسان بولغان ماددىلىق قانۇن تەرتىپىدە ئەمەس، بەلكى ئىپادىلەش ئۇسۇلى قىيىن، مەپتۇن قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولغان شېئىرىيەت ئۇسلۇبىدا يازغان.

«قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇنى جەھەتتىن (مەزمۇننىڭ خاراكتېرى جەھەتتىن گەپ ئاچمىدۇق) ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى قانۇنشۇناسلىقىغا ئاساس سالغان «جۇئەدەپ - يوسۇنـ

لىرى»، لى كۈينىڭ «ئالتە پارچە قانۇن دەستۇرى»، خەن سۇلالىسىنىڭ چىن شىخۇاڭنىڭ قانۇنىئاساسىدا تۈزۈپ چىققان «توققۇزبابلىق قانۇن»ۋە قوشۇمچە قانۇنى، 60 بۆلۈم 359 بابلىق ئوردا قانۇنى، ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن تارتىپ سۇي سۇلالىسىغىچە دەۋرىگىچە بولغان سۇلالىلەرنىڭ قانۇنلىرى، ئاتاقلىق «يۈكخۇي قانۇنى» ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن شەرھلىرى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۇڭ،لياۋ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىغا ئوخشاش ماددىلىق يازما قانۇن بولماستىن، بەلكى گۇەنجۇڭنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئىدىيىسى تولۇق شەرھلەنگەن، قانۇن ـ تۈزۈملەرنىي مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى تەكىتلەنگەن «گۇەنزى» دېگەن كىتابى، خەن فېينىڭ بۇرۇن ئۆتكەن قانۇنشۇناسلارنىڭ كۆز قارىشلىرىنى يەكۈنلەپ، شېڭ داۋېينىڭ «ۋەزىيەت»، شېڭ بۇ خەينىڭ «سەنئەت»، لى كۇي ۋە شياڭ ياڭنىڭ قانۇن ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن ۋە ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان قانۇنشۇناسلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن «خەن فېيزى» دېگەن كىتابى، ئارىستوتېلنىڭ دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ سىياسىي پەن سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان، سىياسىي پەن بىلەن قانۇنشۇناسلىق بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن «سىياسىي پەن» دېگەن كىتابى، شۇنداقلا سىياسىشۇناسلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان لۇڭ نىڭ «ھۆكۈمەت ھەققىدە»، مۇنتېسكيۇنىڭ «قانۇنلار روھى ھەققىدە» ۋە روسسونىڭ «ئىجتىمائىي پۈتۈم ھەققىدە»، دېگەن كىتابلىرىغا ئوخشاش قانۇن، ھوقۇق، دۆلەت پەلسەپىسىنى شەرھىلىگەن ئالەمشۇمۇل ئېنسىكلوپېدىيىلىك قامۇستۇر. ئەگەر ئۇ ئۇنداق بولماي، شۇ چاغدىكى قاراخانىلارنىڭ دۆلەت سارىيىدا شەيخۇل ئىسلام، مۇپتى (تەتقىق قىلىپ پەتىۋا چىقارغۇچى) ۋە قازى (سوتچى) لار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ ئەلگە جاكالانغان ئەمىر ـ پەرمان، بەلگىلىمە ۋە قانۇن ـ ياساقلىرىنىڭ پۈتۈكچىلەر تەرىپىدىن پۈتۈلگەن يازما پۈتۈكلىرى بولۇپ، خۇددى مىلادىدىن 501 يىل بۇرۇنقى دېڭ شىنىڭ «بامبۇكقا يازغان جازا ماددىسى» ۋە مىلادىدىن 513 يىل بۇرۇنقى جىن بەگلىكىدىكى جاۋياڭ قاتارلىقلارنىڭ قۇيدۇرغان «جازا داڭقىنى» نىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنگە ئوخشاش، زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا بۇنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنىپ تەتقىق قىلىشىمىزغا ناھايىتى زور ياردىمى بولغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، بىز نۆۋەتتە بۇنداق پۈتۈكنامىلەردىن پۈتۈنلەي مەھرۇممىز. شۇڭلاشقا، بۇ ھەقتىكى تەپسىلي تەتقىقاتىمىزنى ھازىرغىچە قويالمايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق قاراشلىرى

قانۇنشۇناس ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئەلنىي ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» نى داستانىنىڭ ئۇلى قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزى نۇرغۇن قېتىم تىلغا ئالغان «قانۇن»نىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ تەتبىق قىلىنىدىغان ئوبيېكتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداقلا بۇ مەزمۇن ۋە ئۇ ئوبيېكتلار ئۈستىدە بىر - بىرلەپ تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ھەر بىر مەزمۇن ۋە ئۇ ئوبيېكتلارغاقارىتا يەنەقانۇن ئۆلچىمىنى ئىنچىكە ۋە ئادىل تەتبىق قىلغان. بىز ئۇنىڭ بۇ تەتبىقلىرىدىن « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ يارىلىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىن سەل - پەل بۇرۇنراق ئۆتكەن فېئوداللىق سۇلالە — تاڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ قانۇن شەرھىلىرىدىن تۇپتىن پەرقلىق بولغان بىر ئىدىيىنى كۆرىمىز. تاڭسۇلالىسى قانۇنىدا، دۆلەت پادىشاھلىرىنىڭ تۇغقانلىرى، ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدار - تۆرىلەر قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا «10 جىنايەت» نىڭ دائىرىسىگە كىرمەسلا ئۇلارغا ۋەزىپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بويىچە «ئېتىبار بېرىش»، «مۇراجىئەت قىلىش»، «كېمەيتىش»، «ساقىت قىلىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق كەڭچىلىك ئىلتىپاتىغا ئېرىشىدىغانلىقىغا بەلگىلەنگەن. ئادەتتىكى ئەمەلدارلار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، «ئەملىگە سۇندۇرۇش»، «پۇل تۆلەپ ساقىت قىلىش» نى جازانىڭ ئورنىغا قويغان، ئۇ قانۇن ئېگىز - پەس، خوجايىن - قۇل، ئەزىز-خار، ئەر - ئايال دەيدىغان دەرىجە مۇناسىۋەتلىرىنى ئاشكارا قوغدىغان. قەدىمكى ئىسرائىلىيىدىمۇ ئېسىلزادىلار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا ئۇنىڭغا يول قويۇلغان، «مەرتىۋىسىز» ئادەم ئوغرىلىق قىلسا ئۇنىڭ ئۈستىدىن ھەد (ئاللا بەلگىلىگەن جازا) ئىجرا قىلىنغان. ئەمما بىز «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇنىڭغا ئوخشىغان تەڭسىزلىكلەرنى ئۇچراتمايمىز، ئەكسىچە، دەرىجىلىككە ۋە تۆرىچىلىككە قارشى قويۇلغان، ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى شانلىق نۇرچاقناپ تۇرغان ئىلغار ئىدىيىنى كۆرىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ - پادىشاھلارنى، بەگلەرنى، قۇللارنى، «ئېرىنج» لارنى، «ئېرىنجسىز» لارنى، ئوغلىنى، يېقىن تۇغقىنى ياكى يات كىشىنى، يولۇچىنى، ئۆتكۈنچى مۇساپىرنى ھەتتا پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى (سەئىد) نىمۇ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان «ئادىل قانۇن» دا تاغاقىنىڭ چىشىدەك باراۋەر كۆرىدۇ، ئېگىز - پەس چوڭ - كىچىك، ئەزىز - خار دەپ ئايرىمايدۇ. ھۆكۈم چىقارغاندا ھېچبىرىگە يۈز خاتىرە قىلمايدۇ. ئۇ، جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيە-

سىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۇپەيلىدىنمۇ جىنايى قىلمىشنىڭ سادىر بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، يالغۇز ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچىلا يەتكىلى بولىدىغان تەڭلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىگە قاراپ تۇرماي، ئەمەلىي تەدبىر ئارقىلىق ھەقىقىي ئىجتىمائىي تەڭلىكنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى دائالىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ:

809: قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817: كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

818: ماڭا تەڭ ئىككىلىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

دېگەنلىرىدىن، شۇنداقلا يوقسۇللارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئوتتۇرا ھال سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، ئوتتۇرا ھاللارنى سەل بايلاشتۇرۇش، بايلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوتتۇرا ھال سەۋىيىسىگە چۈشۈرۈشتىن ئىبارەت ھەممە تەبىقىلەرنىڭ نىسپىي تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ، ئەلنى بېيىتىش ئىسلاھات لايىھىسىدىنمۇ كۆرىنىمز (مىسالار قىسقارتىلدى).

ئىسلام قانۇنىدا باشقا فېئودال دۆلەتلەرنىڭ قانۇنلىرىدىكىگە ئوخشاش تەبىقە تۈزۈلمىسى ئېغىزغا ئېلىنمىغان، شۇنىڭدەك فېئودالالار بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىيازلارمۇ بەلگىلەنمىگەن، پەقەت «سەئىد» لەر ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار ئامما سىدىن پەرقلىق بولۇپ، «قۇرئان» نىڭ قەسەس سۈرىسىدىكى «زېمىندا بوزەك قىلىنغانلارغا مەرھەمەت قىلماقچىمىز، ئۇلارنى يېتەكچىلەر ۋە ۋارىسلار قىلماقچىمىز» دېگەن ئايەتكە ئاساسەن، مەلۇم ئىمتىيازلارغا ئىگە بولغان. لېكىن بۇنداق مەلۇم دائىرىدە پەرقلىق بولىدىغان ئىمتىياز كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە ئايرىم خەلقلەر ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىكلىشىشىگە ئەگىشىپ، مۇھەممەت ئەلى ئەلەيھىسالامغا قانداشلىق جەھەتتە يېقىن كەلمەيدىغان، سىللىتى ئەرەب ھېسابلانمايدىغان ياكى ھېسابلانمايدىغان، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكامى ۋە ئەركانلىرىدىن خەۋىرى بار ياكى يوق، ئاللاغا ئىبادەتنى راس ئىخلاس بىلەن قىلىدىغان ياكى رىياكارلىق بىلەن قىلىدىغان روھانىلار ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزىنى نىقابلاش قورالىغا ئايلىنىپ، تەدرىجىي ھالدا ئېزىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ياقلايدىغان يۇقىرى تەبىقىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار «سەئىد»

دېگەن بۇ شان ـ شەرەپتىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە بايلىق توپلاشقا، مال ـ دۇنيا يىغىشقا كىرىشىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ بۇ خىل ئىمتىياز تەدرىجىي كۈچىيىپ، بەزى جايلاردا پەيغەمبەرلىك، «سەئىد» لىك دەۋاسى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ھەتتا «سەئىد» لەرگە قىلغىنى خاتا تۇرۇقلۇقمۇ ھېچكىم تىل تەككۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمىغان. بۇ ھال مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەشنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ياخشىلار يوقالغان، رەزىللەر كۆپەيگەن، ئادالەت ئەلدىن كۆتۈرۈلگەن، پادىشاھلاردا ئىنساپ ـ تەۋپىق قالمىغان ۋەزىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، شۇ دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى دەۋرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كۆزىتىۋاتقان قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپنا «زۇلۇم جاھاننى خانۇۋەيران قىلىدۇ، خەلق زۇلۇمنى كۆتەرمەيدۇ، زالىم ھاكىمىيەت تەختتە ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرەلمەيدۇ، ئادىل قانۇن بىلەن جاھان ئوڭۇشلىدۇ» دېگەن ئۇلۇغ سىياسىي قانۇن كۆز قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە سەۋەب بولغان (2032، 2030، 2031، 2034 ـ بېيىتلەرگە قارالسۇن).

ئۇ مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى ئېچىپ بەرگەن، ئۇ، ئادەملەرگە قارىتا كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ياخشىنىڭ يامانغا ئايلىنىدىغانلىقى ۋە يامانلىقنىڭ ياخشىغا ئايلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنى دىئالېكتىك ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان ۋە بەگ ياخشى كىشىنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا يامانلار ئىشىنى ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ، بەگ يامان كىشىنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا يامانلارنىڭ قولى ئارقىلىق ئەلگە جاھالەت يېغىدۇ، بەگ يامان بولسا يامانلارنىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، ياخشىلارغا ئۇۋال بولىدۇ، بەگ ياخشى بولسا ياخشىلارنىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، يامانلارغا بازار قالمايدۇ، دېگەن پەلسەپىۋى كۆز قاراشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ (870 ـ، 895 ـ بېيىتلارغىچە) ۋە توغرىدىن ـ توغرا قاراخانىلار خانلىقىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان نەسەب سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش مەسىلىسىدە ساقلىنىۋاتقان ياخشى ـ يامانلىق سۈرۈشتۈرمەي، خان جەمەتىدىنلا بولسا ۋەزىپىگە قويۇشتىن ئىبارەت جان تومۇر مەسىلىگە تېگىش قىلىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق فارابىنىڭ «ئىنسانىدا تۇغما ئەخلاق بولمايدۇ، ئۇ، تەربىيە، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە شەخسنىڭ تالالىغۇلىش ئىرادىسىگە باغلىق بولىدۇ، ئەخلاق ـ تاشقى مۇھىت بىلەن شەخسنىڭ ئىرادىسى ئارقىلىق ئۆزگىرىش ياسايدۇ، ئەقىل. ئەقلىي بىلىش ۋە پەۋنىيە، ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ قانداق بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ» دېگەن پەلسەپىۋىلىك ئەخلاق كۆز قارىشىغا يېقىنلاشىدۇ ۋە ئۇنى تەستىقلايدۇ

(1678، 1680، 1681، 1682 ، 1683 - بېيىتلارغا قارالسۇن) ھەمدە «سەئىدە» لەرنىڭ مۇھەممەسىنىڭ دېگۈدەك ئەخلاقلىق، ياخشى بولۇشنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنى سۈرۈشتە قىلىش لازىملىقى (4340 - بېيىت) نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «سەئىدە» لەر تونىغا ئورۇنۇۋېلىپ غادىيىپ يۈرىدىغان تاماخور، ئاچكۆزلەرنىڭ ئىسلام قانۇنىدا يول قويۇلغان ئىمتىيازدىن خالىغانچە بەھرىمەن بولۇشىنى قاتتىق سۆكىدۇ، ئۇنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى «خوتۇن ئېلىشتا ئايال كىشىنىڭ پۇل - مېلى، شان - شەرىپى، ھۆسن جامالى ۋە دىيانىتى‌كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دىيانەتلىك خوتۇننى ئالغىن، ئاللاسىنى ئۆز پەزىلىدىن باي قىلىدۇ» ① دېگەن ھەدىسنىڭ روھى شەرھىلەنگەن «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى بايانىدا» دىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ، ئۆيلەنمەكچى بولغان كىشىنىڭ باي خوتۇن، چىرايلىق خوتۇن، ئېسىل نەسەبلىك خوتۇن ۋە تەقۋادار خوتۇن قاتارلىق تۆت خىل خوتۇنغا ئۆيلىنىش ئارزۇسىنىڭ بولىدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، ئېسىل نەسەبلىك خوتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولغان كىشىنىڭ نەسەبى ئېسىل خوتۇنغا ئۆيلىنىشتىن مەقسىتى ئۇلۇغلۇق ئېتىغا قۇۋانىپ (كىبىرلىنىپ) يۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىكەنلىكى (4488 - بېيىت)، بۇنداق مەقسەت بىلەن بۇيۇك لۇككە ئىنتىلىپ يۈرگۈچىلەرنىڭ بۇنىڭلىق بىلەن ئۆمرىنى خار قىلماسلىق كېرەكلىكى (4495 - بېيىت)، ئۇرۇق نەسلى بۇيۇك سانىلىدىغانلارنىڭ سۆزى چوڭ، تىلى ئۇزۇن بولىدىغانلىقىنى، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنداق خوتۇنلارغا ئۆيلەنگۈچىلەرنىڭ ھەرگىز خوتۇنلىرىنىڭ قۇلى بولۇپ قالماسلىقى (4495 - بېيىت) نى ئېيتىدۇ. بۇ، بىر تەرەپتىن بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسلام قانۇنىنىڭ نىكاھقا ئائىت مەسىلىلىرىنى يورۇتۇپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسلام قانۇنىدا يول قويۇلغان «سەئىدە» لەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىرىغا رەددىيە بېرىپ، ئۆزلىرىنى ئېسىل نەسەبتىن دەپ ماختىنىپ يۈرىدىغان ئايالالار ۋە شۇنداق ئايالالارغا ئۆيلىنىش ئارقىلىق خوتۇنلىرىنىڭ سايىسىدا ئۆزلىرىنى ئىمتىيازغا ئىگە قىلماقچى بولغان ئەرلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ.

ئۇ يەنە : تائەت - ئىبادەتنى بىلىپ تۇرۇپ قىلسا ئۇنىڭ ساۋابى كۆپ بولىدۇ؛ بىلىمسىز تۇرۇپ قىلغان ئىبادەتتىن ئۇخلاۋاتقان بىلىملىكنىڭ ساۋابى ئۇستۇن

① مۇستەفا مۇھەممەت ئەمار: «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھىھى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى، 247 - بەت.

بولىدۇ؛ تائەت ـ ئىبادەتلىك كىشىمەن دەپ تولا ماختىنىپ يۈرمەسلىك كېرەك، ئەڭ ياخشىسى ھەققە تائەت قىلىش كېرەك (3223، 3224، 3225، 3255 ـ بېيىتلار) دەيدۇ ۋە دىنىي تونۇغا ئورۇنۇۋېلىپ ئەسكى ئىشلارنى قىلىدىغان، رىياكار، ھەسەتخور، نەپسانىيەتچى، ئاچكۆز، تاماخور روھانىلارنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ. بۇ كۆز قاراش ئەينى زاماندا پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپقىلا خاس بولۇپ، بۇ، قانۇنشۇناس ئالىمنىڭ ئىسلام قانۇنى ـــ «شەرىئەت» نى يېڭىلاشتىكى بىر خىل ئىنتىلىش ۋە ئىزدىنىشى ئىدى.

ئۇ، پادىشاھلارغا زاھاكەتكە خەلقنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىمايدىغان، پەرىشتىلەرنىڭ خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش (241ـ، 242ـ، 243ـ، 244 ـ بېيىتلار)، ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ) دەك قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش (286 ـ بېيىت)، نۆشىروان ئادىلدەك ئادىل قائىدە ـ نىزاملارنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنىي قۇدرەتىنى تاپقۇزۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ ۋە بىر ئالىمنىڭ: نۆشىروان گەرچە مۇسۇلمان بولمىغىنى ئۈچۈن دوزاقىقا تاشلىنىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ھەققەت يولىدا كۆرسەتكەن ئادالىتى ئۈچۈنلا دوزاقىنىڭ ئازابىغا قالمايدۇ، دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، «ئادالەت» ئۇقۇمىنى مۇسۇلمان رادىكاللىرىنىڭ «گۇناھ»، «ساۋاب» قارىشى دائىرىسىدىن ھالقىپ تۇرۇپ چۈشەندۈرىدۇ. مۇسۇلمان بولمىغان بىر شاھ شۇنداق قىلالىغان يەردە، ئادالەت ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغان، ھەققە بويسۇنغان مۇسۇلمان بەگلىرىنىڭ تېخىمۇ شۇنداق قىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە شاھلاردىن، بەگلەردىن ئادىل بولۇشنى، زۇلۇمخۇمار بولماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇ، كۇن ئۆزىنىڭ يورۇقلۇقىنى ئېرىغ ياكى ئېرىغسىز دەپ ئايرىمای جاھانىنىڭ ھەممە يېرىگە تەڭ چاچقاندەك، پادىشاھ بولغان كىشىمۇ ئۆزىنىڭ شاپائىتىنى ئاھالىلىرىنى ئېرىغ ۋە ئېرىغسىز دەپ ئايرىمای بارلىق كىشىلەرگە تەڭ كۆرسىتىشى كېرەك، دەيدۇ (830، 831، 832 ـ بېيىت). ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە دېيىلگەن «ئېرىغ» ۋە «ئېرىغسىز» دېگەنلەر «تازا»، «پاكىزە» ۋە «پاك بولمىغان»، «مەينەت» دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپ (م. قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، 15 ـ، 86 ـ بەتلەرگە قارالسۇن)، زامان نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، «ئېرىغ» لار مۇسۇلمان بولغانلارنى، «ئېرىغسىز» لار مۇسۇلمان بولمىغانلارنى كۆرسىتىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە فارابىنىڭ ئوخشاش ھەر قايسى تەبىقىلەرنىڭ گارمونىك ھەمجەھەتلىكىنى ياقلاپ، پادىشاھلارنى

نىڭ مۇسۇلمان بولمىغان ئەل ۋە خەلقىمۇ مۇسۇلمان بولغان ئەل ۋە خەلقە مۇئامىلە قىلىنغىنىغا ئوخشاش باراۋەر مۇئامىلە قىلىشنىڭ لازىملىقىنى، قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇش دېگەنني شۇ چاغدىلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ، ئىسلام قانۇنىدىكى مۇسۇلمانلارغا كەڭرەك، غەيرى مۇسۇلمانلارغا قاتتىقراق تەتبىق قىلىنغان بىر تەرەپلىمە بەلگىلىمىلەرنى، مەسىلەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى رەت قىلغان يەھۇدى، خرىستىيان دىنىدىكىلەر ھەمدە كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى بۇددا، شامان ۋە ئاتەشپەرەسلىك دىنى ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇۋالغان ئەركىن خەلقلەردىن ئېلىنىدىغان نوپۇس بېجى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتا ئۇچرايدىغان بەزى چەكلىمىلىرى، مۇسۇلمان بولمىغان قۇللارنىڭ يېزا ـ ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى قۇللۇق ئورنى، ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، دىنىي ئېتىقادنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان باراۋەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىپ، ئۇلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدۇ.

ئۇ يەنە داستاندا، نۇرغۇن ئەللەرنى ئۇرۇش ئارقىلىق ئېستېلا قىلغان تۇرۇقلۇقمۇ يەنە قانائەت تاپماي، زېمىن كېڭەيمىچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، باشقىلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشنىلا كۆزلەيدىغان، مال ـ دۇنيالىشىپ ئۇرۇشۇپ تۇرمىسا كۆكلى تىنمايدىغان ئۇرۇشخۇمارلارنى قاتتىق ساتىرا قىلدۇ (6434ـ ـ بېيىتتىن 6445 ـ بېيىتكىچە) ھەمدە ھوقۇق تالىشىش، باسمىچىلىق، قىرغىنچىلىقلارنى قانۇنىي بىلمىگەنلىكتىن كېلىپ چىققان جىنايى قىلمىش، دەپ تەرىپلەيدۇ (1737، 1738، 1739 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن).

ئۇ ئادىل قانۇننى ئاسماننىڭ تۇۋرۇكىگە ئوخشىتىپ، تۇۋرۇك ئۈزۈلۈپ چۈشسە ئاسمان يىقىلىپ چۈشىدۇ، دەيدۇ. زۇلۇمنى ئوتقا، قانۇننى سۇغا ئوخشىتىپ، قانۇن بىلەن جاھان تۇزۇلىدۇ، زۇلۇم بىلەن جاھان بۇزۇلىدۇ، سۇ ئوتنى ئۆچۈرىدۇ، يەنى ئادىل قانۇن زۇلۇمنى يوقىتىدۇ، دەيدۇ. مەسىلەن:

3463: ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئىرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

3464: يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

2032: زۇلۇم ـــ ئوت، يېقىلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن ـــ سۇ، ئۇ ئاقسا، نېمە تىلەر ئۇنەر.

2034: ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۇزىلۇر جاهان،
زۇلۇم بىلەن كېمىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاهان.

ئۇ، خانلارنىڭ قانۇن كۆز قارىشى هەققىدە توختىلىپ، خانلارنىڭ قانۇن كۆز قارىشى كۈچلۈك بولسا خەلقنىڭمۇ كۈچلۈك بولىدىغانلىقى، خانلارنىڭ ئاجىز بولسا خەلقنىڭمۇ ئاجىز بولىدىغانلىقىنى، ئالدى بىلەن خان قانۇنغا ئۆزى رىئايە قىلىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ:

2111: نېچۈك تۇتسا ئادەت ۋە قانۇننى خان،
بولۇر خەلقمۇ شۇنداق، شۇ ئادەتسىمان.

5201: دېسەڭ بۇلغۇنۇشلارنى بولسۇن سۆزۈڭ،
سۇزۇل سەن، كېيىن خەلقمۇ بولغاي تۇزۇك.

5203: بۇزۇلسا خەلق، ئۇنى بۇ بەگلەر تۇزەر،
ئۇنى تۇزەر كىم، بەگ بۇزۇلسا ئەگەر؟

5282: يامان بولسا ئىلىگ جاهاننى بۇزار،
توسۇچى بولمىسا يولدىن ئازار.

4016: قانۇن بىرلە تەرتىپنى بىز تۇزىمىز،
ياراشقايمۇ بۇزساق ئۇنى ئۆزىمىز؟

ئۇلۇغ قانۇنشۇناسسىز يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ 1000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ئۇلۇغ هۆكۈمى ئەينى زامان فېئودالىق تۈزۈمى شارائىتىدىلا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك تۈزۈمسىزدىمۇ نەقەدەر قىممەتكە ئىگە ـ هە! ئۇنىڭ قىممەتلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ، قانۇننى هەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇنغا قويغان. ئۇنىڭ سۈرەتلىگەن قانۇنى شۇنداق هەيۋەتلىك ئىكەنكى، ئۇ ـــ ئاسمانىنىڭ تۇۋرۈكى، تۇۋرۈك يىقىلىپ چۈشسىلا ئاسمان يىقىلىپ چۈشىدۇ. بۇ نەقەدەر قورقۇنچلۇق ـ هە! ئۇنىڭ سۈرەتلىگەن قانۇنى شۇنداق هەيۋەتلىك ئىكەنكى، ئۇ ـــ هەدەپ ئۇلۇغىيىپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا چېچىلغان سۇ، ئۇ ئوتقا چېچىلسىلا ئوتنى ئۆچۈرىدۇ. بۇنىڭ رولى نېمە دېگەن چوڭ ـ هە! بۇ ئۇلۇغ قانۇنشۇناسسىز قانۇننى هۆكۈمران سىنىپلار ـ دىنمۇ يۇقىرى ئورۇنغا قويغان، ئۇنىڭ قانۇنى ـــ جاهاننى بۇزۇۋاتقان هۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسۇدىغان توسۇچى بولغان. شۇڭلاشقا، ئەينى زامانىدىكى

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمى بۇ قانۇننىڭ قۇدرىتىدىن تەپ تارتىپ، سىياسىي جەھەتتە باشقا خاندانلىقلارغا ئوخشاش بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشكە پېتىنالمىغان.

ئالىمنىڭ يۇقىرىقى ئىلغار قانۇن كۆز قاراشلىرى — پۈلى ۋە «يۇزى» بارلار دەۋاسىنى ئاقتۇرىدىغان، پۈلى ۋە «يۇزى» يوقلا قىلغان ئەرزى يوللۇق تۇرۇقلۇق دەۋاسىنى ئاقتۇرالماي خورلۇق تارتىدىغان ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتنىڭ يامان ئىللەتلىرىگە ئۇرۇلغان زەردىلىك قامچا بولۇپلا قالماي، بەلكى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە، پارتىيە ۋە دۆلىتىمىز ئىزچىل تۇردە تەربىيە ۋە ئاگاھلاندۇرۇش بەرسىمۇ تۇزەلمەي كېلىۋاتقان بەزى ناچار ئىللەتلەر، مەسىلەن قولىدىكى ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىدىغان، نېمە قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلىدىغان، نەپسانىيەتچىلىك تۈپەيلىدىن ھەقنى ناھەق قىلىۋېتىدىغان، دۆلەتنىڭ قانۇنىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، باشلىقنىڭ سۆزىنى قانۇن ئورنىغا قويىدىغان، باشلىقنىڭ دېگىنى قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا، قانۇن مادداللىرىغا تۇزىتىش كىرگۈزۈشىنى لازىم تاپىدىغان ناچار قىلىقلارغىمۇ قىلىنغان قاتتىق تەنقىد. بىز قالغان تەنقىدلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇشۇ تەنقىدنى قوبۇل قىلالىساقلا ناھايىتى چوڭ ئىش قىلغان بولىمىز.

ئالىم، پادىشاھلارنى دۇرۇس ۋە راستچىل بولۇشقا چاقىرىدۇ. ئۇ، تىلى بىلەن دىلى، ئىچى بىلەن تېشى بىردەك بولغان كىشىنى ھەقىقىي چىن كىشى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئەل ئىچىدە ئۇيالماي يۇرۇكسىنى ئالقىنىغا ئېلىپ جاھائەتكە كۆرسىتىپ يۈرەلمىگەن كىشىنى دۇرۇس ئىش قىلىدۇ، دەيدۇ (862، 863، 864، 865 - بېيىتلار). دېمەك، ئۇلۇغ قانۇنشۇناس ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەقىقەتەن «يۇرۇكسىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، ئۇيالماي خەلقە كۆرسىتەلەيدىغان»، «تىلى بىلەن دىلى، تېشى بىلەن ئىچى بىردەك بولغان»، «چىن ۋە دۇرۇس» ھەقىقەت ئىگىسىدۇر. شۇڭا ئۇ، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىردە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ قاراڭغۇلۇق تەرەپلىرىنى سەزگۈرلۈك بىلەن سېزىۋېلىپ، ئەجەللىك مەسىلىلەرگە قارىتا ئۆتكۈر ۋە ئىنچىكە تەپەككۇر يۈرگۈزگەن ۋە تىل تەككۈزەلىگەن. شۇڭلاشقا ئۇ، ئەينى زامانىدىكى خانلىق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ «خاس ھاجىپ» لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ۋە ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بەزى ئىسلاھاتلارنى يۈرگۈزۈشكە مۇۋاپىق بولالىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلار خانلىقىدا نۆشرۋاندەك تۇزگەن ئادىل قانۇن - مىزانلىرى ئۇنىڭدىن ئالاھازەل يەتمىدى، ئەسەر كېيىن ياشىغان ژان. ژاك.

روسسۇ (1712 — 1778) نىڭ رادىكال دېموكراتىك قانۇن كۆز قاراشلىرى ۋە بەش ئەسىر كېيىن ياشىغان توماس مور (1478 — 1535) نىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمىغا ئوخشاش قۇرۇق خام - خىيال بولماستىن، بەلكى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپ، بىر مەزگىل چولپان بولۇپ يورىغان .

(2)

تارىخ ئاشنالىرىغا مەلۇمكى، تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن ئارىستوتېل بىلەن فارابىلار دۆلەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئۆزى ياشاۋاتقان مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرەلمىگەن، شۇڭا ئۇلار ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، بىر «غايىۋى جەمئىيەت» نىڭ ساماۋى ئوبرازىنى سىخىمىلاشتۇرۇپ چىققان. XVIII ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىدىكى فرانسىيىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋە بۇرژۇئا دېموكراتچىسى روسسۇ «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى ھەققىدە» (1755 - يىل)، «ئىجتىمائىي پۇتۇم ھەققىدە» (1762 - يىل) قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم قانۇننى شەرھىلەپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە خېلى ئىزدەنگەن، ھوقۇق بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىنى چوقۇم توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىملىقىنى، خەلق چوقۇم قانۇننىڭ ئىجادچىسى بولۇشى كېرەكلىكىنى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇشى لازىملىقىنى، قانۇن ئىمتىيازنىڭ مەلۇم شەخسكە باقىۋەتكەن بولۇپ قېلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقى، قانۇننى بۇيرۇقۇازلىق بىلەن شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، خەلقنىڭ قانۇننى ئۆزگەرتىش ھوقۇقى بولمىغانلىقىنى جاكارلىغان. ئەمما، ئاخىرىدا قانۇن تۈزگۈچىكشى چوقۇم باشقا دۆلەتتىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىنگەن «دانىشمەن كىشى» بولۇشى كېرەك، دېگەننى تەرغىپ قىلغان. دۇنيادا تۇنجى بولۇپ خىيالىي سوتسىيالىزمغا ئاساس سالغان ئەنگلىيەلىك خىيالىي سوتسىيالىزمچى توماس مور ئۆزىنىڭ 1516 - يىلى يازغان «ئۇتوپىيە» دېگەن كىتابىدا، ئۇتوپىيە ئارىلىدا (ئۇتوپىيىنىڭ مەنىسى — يوق جاي، دېگەنلىك بولىدۇ) ھەممە ئاھالىسى باراۋەر بولغان، ئەمەلدارلىرى سايلام بىلەن بارلىققا كەلگەن، جەمئىيەت تىنچ، تەرتىپى ياخشى بولغان، ئۇرۇش، زوراۋانلىق تۈگىگەن، ئوغرى - قاراقچىلار يوقالغان، پۇقرالىرى كېچىسى ئىشىك تاقىماي ئۇخلايدىغان، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھەركىم ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىدىغان، بىر كەلگۈسى غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئوبرازىنى

سىزىپ چىققان، ئەپسۇسكى، بۇلارنىڭ بۇ كۆز قاراش ۋە غايىلىرى ئىشقائاشمىغان. ئەمما، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، بىرىنچىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئاريستوتېل، فارابىلاردەك ئارزۇ قىلغان «غايىۋى دۆلەت» ھەققىدە چۇش كۆرمىگەن؛ ئىككىنچىدىن، روسسۇ ۋە تۇماس مورلاردەك، باشقا ئەلدىن «دانىشمەن كىشى» تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئادىل قانۇن تۈزۈپ چىقىشنى، شۇنداقلا ئىشقا ئاشمايدىغان «ئۇتوپىيە» لىك خام خىيال دۆلىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىغان، ئەكسىچە، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ نۆشرۋان ئادىل بولۇپ، ئۆزى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە بېۋاستە قاتنىشىپ، ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ رېئال تۈرمۈشىنى ئۆزى تەتقىق قىلىۋاتقان قانۇنشۇناسلىققا خام ماتېرىيال قىلغان، بۇزۇلۇشقا باشلاۋاتقان مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىدىن ئۆزىگە كېرەكلىك مىسال ئېلىپ ۋە ئۇنىڭ مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنى ئىسلاھ قىلىش ۋە باشقۇرۇشنىڭ قانۇن پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىققان، شۇنداقلا بۇ يولدا بەزى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ — ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۇنياۋى خاراكتېرلىك ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش. ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنيا قانۇنشۇناسلىق ئىلمىغا قوشقان تۆھپىلىرىنىڭ بىرى دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

فېئودالىزم شارائىتىدا گەرچە تەڭلىك، باراۋەرلىك دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدىغان ۋە ئىشقا ئاشمايدىغان بىر غايىۋى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ قانۇنشۇناس ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئادىل قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىش»، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىدىيىسى ئەينى زامانىنىڭ رېئال ھاياتىدا ئىنتايىن زور رول ئويناغان. ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان فېئودال خانلىق — قاراخانىلار خانلىقى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىختا گۈللەپ راۋاجلانغانلىقىنى ئالىمنىڭ «دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ئىدىيىسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، جەمئىيەتنى شۇ قانۇن - مىزانلار بىلەن باشقۇرغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بىز قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئالىم ياشىغان دەۋرى ۋە پۈتكۈل تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، قانداقتۇ «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ۋەۋىسكىسى ئېيتىلغان ئەمما «قانۇن» نىڭ شولىسىنمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان «ئۇتوپىيە» لىك جەمئىيەتنىڭ بىر پىسخاۋى ئوبرازىنى ئەمەس، بەلكى دۆلەت

يۇرتىدىن تۇزۇلۇپ ئېتىراپ قىلىنغان ئادىل قانۇننىڭ ۋاستىسى بىلەن يېڭىچە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورنىتىلىپ، ئەل ئاسايىشلىق تاپقان بىر غايىۋى مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ جۇلالىق ئوبرازىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئوبراز «قۇتادغۇبىلىك» تە، كۆزىمىزگە بىر تەكشىلىك ئۇستىدە ئەپەندىي ئەمەس، بەلكى ئېگىز ـ پەسلىك ئۇستىدە ۋاقىتلىق چىلىقىدۇ. ئۇ گاھ پەيدا بولىدۇ، گاھ غايىب بولىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولغىنى ـــ «ئادىل قانۇن» نامايەن بولۇپ، ئادىل ئىجرا قىلىنغانلىقىدىن جەمئىيەت ۋەزىيىتىدە يۇقىرى ئۆرلىشى؛ غايىب بولغىنى ـــ «ئادىل قانۇن» بۇرۇختۇم تۇمانلار ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، ئادىل ئىجرا قىلىنالمىغانلىقىدىن جەمئىيەت ۋەزىيىتىدە بولۇپ يۇزۇلۇش. ئۇنداق بولسا، شۇ ۋەزىيەتنىڭ ئۆگىتىلغان ۋە بۇزۇلغان چاغلىرىغا قارا يا قايىلى.

زامانىنىڭ بىرىنچى قېتىم ئۆگىتىلىشى

تايتولدى (ۋەزىر) نىڭ كۆنتۇغدى ئىلىگ (پادىشاھ) ھۇزۇرىغا خىزمەتكە كەلگەن. ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا، قانۇن تۇزىلىپ، دۆلەت كۈچىيىپ، كۈندىن ـ كۈنگە راۋاجلىنىپ، بىر مەزگىل بايىاشاتلىشىدۇ، خەلق جاپادىن قۇتۇلىدۇ، «قوزى بىلەن بۆرى بىرلەشكەن بولالايدىغان» ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مالىيە بايلىقى (ئالتۇن، كۈمۈش) ئېشىپ، شەھەر ـ كەنت بىنا قىلىش ئىشلىرى چىڭ تۇتۇلىدۇ، خەلق پادىشاھقا دۇئا قىلىدۇ، پادىشاھنىڭ كۆڭلى سۆيۈنىدۇ، پادىشاھنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ داڭقى تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىدۇ (1038، 1039، 1040، 1041، 1042، 1043، 1044 ـ يىللىرىغە قارالسۇن).

زامانىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

تايتولدىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. تايتولدىنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قېلىشى ئىلگىرى. جاھاندا بۇزۇقچىلىق يۈز بېرىدۇ. ئارقىدىنلا تايتولدى ۋاپات بولىدۇ. كۈنتۇغدى ئىلىگ بۇ مالىسانچىلىقنى ئۆگىشىپ، قانۇننى قايتىدىن نامايەن قىلىپ، دۆلەتنى ئۆزىنىڭ جەلپىنى بېيىتىدۇ، ئەمما مەسلىھەتچىسىز (ۋەزىرسىز) قالغاچقا، بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا پىتىنشەلمەي يەنە قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىدۇ (1051 ـ دىن 1547 ـ يىللارغىچە قارالسۇن).

زامانىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق ئۆزگىرىشى

كۇنتۇغدى ئىلگىنىڭ ۋەزىرلىككە ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۇگدىلىشىنى ئالدۇرۇپ كەلگەن ۋاقتى. ئۆگدۇلىش ۋەزىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى، قانۇننى ۋە ئادەتلىرىنى تۈزىتىدۇ ۋە يېڭىباشتىن يېڭى قانۇن يولغا قويۇلىدۇ. خان ئوردىسىدىكى ئىشكىلەر تاقىلىپ قېلىپ ئىش توختاپ كېتىشتەك ئەھۋاللار تۈزىتىلىپ، ئىشخانىدىكى كۇندىلىك ئىشلار راۋانلىشىدۇ. دەۋاغا كەلگەنلەرنىڭ ئىشلىرى ساقلاتمايلا پىچاقتەك كېسىلىپ ھەل قىلىپ بېرىلىدۇ. خان ئۆگدۇلىشكە ئالتە ھوقۇق (تامغا) مەرتىۋە (ئۇنۋان)، ھەربىي قىسىم (قوشۇن)، قاتناش قورالى (ئات)، جەڭ قورالى (ئوقيا، نەيزە)، ئابروي (تون) قاتارلىقلارنى بېرىدۇ. ئۆگدۇلىش پۈقرالىرىنى ھۆرمەتلەپ زۇلۇمنى تۈگىتىدۇ، ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى يارامسىز قىلىقلارنى تۈگىتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئاپپاراتىدا قانۇننى ئۆزى تۈزۈپ ئۆزى بۇزىدىغان ئەھۋال تۈگەپ، قانۇننىڭ كۈچى رەسمىي نامايەن بولىدۇ. «ياماناڭلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ياخشىلارغا ئۈۋال بولىدۇ» غان ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلىپ، «ياخشىلار نىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ ، ياماناڭلارغا بازار قالمايدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى يېغىپەرەسىلەر تۇرالماي ۋەتەننى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ (بۇ يەردە دېيىلۈاتقان ۋەتەننى تاشلاپ قاچقانلارنىڭ كىملىكىنى بېكىتىش بۇ ماقالىمىزدە تەتقىق قىلىنىدىغان مەسىلە بولمىغاچقا، بۇ، قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىشىگە قالدۇرۇلدى) ، دۆلەت يەنە بىر مەزگىل ئاۋاتلىشىدۇ، خەلق خۇشاللىققا چۆمىدۇ . باشقا دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئەلچىلەر ئەۋەتىپ خاننى مۇبارەكلىشىدۇ ۋە شۇ ئارزۇلىرى بىلەن ئۆزلىرىمۇ ياخشى قانۇن تۈزۈشۈپ ئېلان قىلىشىدۇ (1641، 1642، 1643 ، 1644، 1652، 1653، 1654، 1770، 1771، 1772، 1773، 1774، 1886، 1887، 1888 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن). بۇ ياخشى ۋەزىيەتنىڭ تەرىپىنى تۆۋەندىكىلەر گە نەزەر سېلىش ئارقىلىقمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز:

خان ئۆز دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەتنىڭ زادى قانداقلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، ۋەزىرى ئۆگدۇلمىشتىن: كۇنسىز قانداقراق؟ يۇرتسىزدا كەمبەغەللەر كۆپمۇ، بايلارمۇ ؟ ئەل ئىچىدە قانداق ياراملىق ۋە يارامسىز ئىشلار بار ؟ خەلقنىڭ ھال ـ كۇنى قانداقراق؟ خەلق ھازىرقى ئەھۋالىمىزنى سۆكۈۋاتامدۇ ياكى ماختاۋاتامدۇ؟ قۇسۇرىمىز كۆپمۇ، يەزلىمىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ؟ (3097، 3098، 3099، 3100ـ

بېيتلارغا قارالسۇن). ئۆگدۈلىش خانغا خەلقنىڭ رازىلىق ئاۋازىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن: قانۇندىن ئىبارەت بۇ سۆزۈك سۆنى ئوتتىن ئىبارەت زۇلۇمنىڭ ئۇستىگە ئېقىتقانلىقىمىز ئۈچۈن، زۇلۇمدىن ئىبارەت بۇ ئوت ئۆچۈرۈلىدى. ئاددىل قانۇننى يولغا قويۇشىمىز بىلەنلا جاھان تۈزۈلۈپ كەتتى، ئەمدى دۆلىتىمىزدە ھېچكىمنى زۇلۇمغا ئۇچرىمايدىغان بولدى، دەپ جاۋاب بېرىدۇ (3102، 3103، 3104، 3105، 3106، 3307، 3108 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن)، يەنە: بەگ غاپىل بولسا ئاپەت ياغاتتى، بەگ يۇمشاق قولىلۇق قىلسا زوراۋانلارنىڭ نوخۇلىسى ئۆرلەپ ئەلگە تېگىش قىلاتتى، بەگ ئاچكۆز بولسا خەلقنىڭ باغرىنى تىلىپ، قېنىنى شورايتتى، بۇ ئۇچ نەرسە زۇلۇمنى پەيدا قىلاتتى. بىزنىڭ بەگلىكىمىزدە بۇ ئەھۋاللارنىڭ بىرسىمۇ يوق، شۇڭا خەلقىمىز رازى، كېيىم ـ كېچەكى پۇتۇن، قورسىقى توق، دەيدۇ (3109، 3110، 3111، 3112، 3113 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن).

زامانىنىڭ تۆتىنچى ۋېتىم ئۆزگىرىشى

كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ خانلىقىنى ياخشى داۋام قىلدۇرۇش ئۈچۈن ۋەزىرى ئۆگدۈلىشنى يالغۇز قالمسۇن دەپ، ئۇنىڭغا ھەمرا قىلىپ بېرىش نىيىتىدە ئۆگدۈلىشنىڭ پانىي دۇنيانىڭ راھەتلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تاغدا يالغۇز ئىبادەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمان قېرىندىشى ئودغۇرمىشنى ئوردا خىزمىتىگە ئۇچ قېتىم مەكتۇپ يوللاش بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۇرگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا يېگىباشتىن يەنە بىر گۇللىنىش دەۋرى بارلىققا كېلىپ، دۆلەتنىڭ پۇتۇن ئىشلىرى ئوڭۇشلىدۇ (5624، 5625، 5626، 5627، 5628، ـ بېيىتلارغا قارالسۇن). بۇ دەۋردىمۇ خەلق بېيىيدۇ، زۇلۇم (تاكۇق) كەلمەسكە كېتىپ، ئىسيان ۋە توپىلاڭلار (بولغانۇق) تۇگەيدۇ (5950، 5951، 5952 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن).

زامانىنىڭ بەشىنچى ۋېتىم ئۆزگىرىشى

ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. بىز داستاننى زوق بىلەن ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنىڭ ئىزناسىنىمۇ كۆرەلمەيمىز. ئەكسىچە، ھەسرەت ئىچىدە قانۇننىڭ يولغا قويۇلمىغانلىقى تۇپەيلىدىن، زامانىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇنىڭغا ئېچىنىپ، زامانىنىڭ بۇزۇقچىلىقىدىن ئاجايىپ شىكايەت قىلغانلىقى-

نى كۆرسەڭ (6489، 6492، 6588، 6593، 6594، 6595 - بېيىتلارغا قارالسۇن).

خوش، ئۇنداق بولسا، يۇقىرىدا بىز بىر قانچە قېتىملىق ئوكشىلىش ۋە بۇزۇلۇش ۋەزىيىتىنى كۆردۇق. ئەگەر بىز مۇشۇ «ئوكشىلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» ۋەزىيىتىنى «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ داستانىدا تەسۋىرلىگەن غايىۋى جەمئىيىتىنى بىر مەۋھۇم غايىۋى دۆلەت ئوبرازى بىلەن سىزىپ چىققان» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بىز مۇنداق «ئوكشىلىش» بىلەن «بۇزۇلۇش» نى مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ ئوكشىلىشى ۋە بۇزۇلۇشى دەپ قاراپ، ئالىم يىراقنى كۆرگەن، تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكىنى چۈشەنگەن ۋە بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئالىي نېرۋا سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بىر مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ «ئوكشىلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» دەۋرىنى خىيالىي سۈرەتلەپ چىققان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز، ئەگەر يۇقىرىقى چۈشەنچىنىڭ تەتۇرىسىچە چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بۇنداق «ئوكشىلىش» نى شەك - شۈبھىسىزكى، رېئال جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت ئوكشىلىش دەپ، بۇنداق «بۇزۇلۇش» نى مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى رېئال بۇزۇلۇش دەپ قاراپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىش دەۋرىنىڭ ئالىم قەلىمى ئاستىدىكى ھەقىقىي چىن خاتىرىسى، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

مېنىڭچە، تارىختا 370 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇنداق مەشھۇر بىر خاندانلىقنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا بۇنداق بىرقانچە قېتىملىق تەكرارلىنىش لارنى باشتىن كەچۈرۈشى ئەقلىغاموۋاپىق ئىش بولۇپ، خۇددى ئالىمنىڭ:

ئۆرلىگەن چۈشەر ھەم چۈشكەنلەر چىقار،
يورىغان ئۆچەر ھەم يۇرگەنلەر تىنار.

ئىشكىم قىلىنسا تولۇقلۇق كۈتەر،
تولۇقلۇققا يەتسە چۈشۈشكە يانار.

دېگەن دانا ھۆكۈمىگۈ ئۇيغۇن. ئايتولدىنىڭ تولۇن ئايدەك تولۇپ، ھەممە نەرسىسى تولۇق يېتىلگەندە ئالەمدىن يانغانلىق ئەھۋالىغۇ، شەرىئەتنىڭ دەسلەپتە ئادىل بولۇپ كېيىن بۇلغانغانلىق ئەھۋالىغۇ، قاراخانىلارنىڭ دەسلەپتە يۇقىرى گۈللىنىپ ئاخىرىدا تەدرىجىي زەئىپلىشىپ مۇنقەرز بولغان تارىخىغۇ ئۇيغۇن.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ئىدىيىسى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەنلا بۇروختۇم تۇمانلار ئارىسىغا كىرىپ

كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئاز كەم 300 يىل كېيىن يەكەنىنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە يەنە بىر قېتىم نامايەن بولۇپ، دۆلەت ئاسىمىنىدا چولپان بولۇپ يورىدى. گەرچە بۇنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي ئىسپاتلىق ھۇججەت قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىزچىللىقنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىر ماتېريال قولىمىزدا تۇرۇپتۇ، ئۇ بولسىمۇ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2 - خانى سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا ئۇقۇمۇشلۇق، جانلىق تىل شەكلى ۋە گۈزەل تەسۋىرىي ۋاستىلەر بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقى (بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاتۇشلۇق رىشاتخان دېگەن كىشى 1936 - يىلىغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلى قەشقەردە بولغان ئىسيانىدا ماخۇسەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغان) ۋە ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مازىرىنى قىزىل دەريا سىنىڭ بويىدىن ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ قايتىدىن ياساتقانلىقىدۇر ①. بۇنىڭدىن تاشقىرى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تەدبىرلىرى ۋە شۇ تەدبىرلەرنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ياخشى ۋەزىيەتمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىدىن مەلۇمكى، سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخانلار گەرچە فېئودال پادىشاھلار بولسىمۇ، ئۆزلىرىنى ئاددىي پۇقرا ئورنىدا قويۇپ، ئىنسانلار ئارىسىدىكى تەڭلىك - باراۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلغان، ئۇلار تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەنلا ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ئىشى قىلىپ زالىملارنى يوقىتىپ، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرغان، مەركەزدىن تارتىپ يەرلىككە قەدەر ھەممىلا جايدا شەرئىي مەھكىمە، قازىخانا، سوراقخانىلارنى تەسىس قىلىپ، قانۇن ئورگانلىرىغا قويۇلىدىغان شەيخۇلئىسلام، قازىقۇززات، قازىمۇپتى، قازىرەئىس، قازىكالانلارنى «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەر بويىچە تەيىنلەپ، قانۇننىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغان، خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ئىگەللەشتە يالغۇز دوكلاتقا ئىشىنىپلا قالماي، ئۆزلىرى بىۋاستە پۇقراچە ياسىنىپ كۆزەتكەن، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى ۋە ئىنتىزامنى تەكشۈرگەن، مۇستەھكەم تەرتىپ ئورنىتىپ، ھەر قانداق چوڭ - كىچىك ئەمەلدارنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى بىلەن كىچىك

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ئىككىنچى كىتاب 1 - قىسىم، 100 - بەتكە قارالسۇن.

كىشە ئىمتىيازدىن خالىغانچە بەھرىمەنلىنىشىگە چەك قويغان، پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتىگە چېقىلىشقا ۋە ئۇنى دەپسەندە قىلىشقا يول قويمىغان. «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم بارا-ۋەر» بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتىگە كىمكى زىيان سالسا، ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتىنى يۇز خاتىرە قىلماي سۈرۈشتە قىلغان ۋە دەرھال بىر تەرەپ قىلغان. قىسقىسى، بۇ دەۋردە ئادالەت، ھەققانىيەت پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ھاياتىغا سىڭىپ كىرگەن.

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان تەرجىمە قىلدۇرغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى بىزگە تارىخىي قىممەتلەر تۇپەيلىدىن يېتىپ كېلەلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۆزىگە ئۇلگە قىلىپ، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش»، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش ئىدىيىسىنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلىپ، تارىختا فېئودال پادىشاھلار ئىچىدىكى ئەبەدىيلىكىنى دەۋرىگە تەتبىق قىلىپ، تارىختا فېئودال پادىشاھلار ئىچىدىكى ئەبەدىيلىكىنى ئۆچمەيدىغان، كىشىلەر قەلبىدە مەڭگۇ يادلىنىدىغان بىر ئادىل سۇلتان بولۇپ قالغانلىقى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ، ھېنىڭچە بولغاندا، ئۇيغۇرقانۇنشۇناسلىقىدىكى تارىخ بېتىگە يېزىلىشقا تېگىشلىك بولغان تارىخىي تۆھپە ۋە ئىزچىللىقتۇر. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەزمىي يەشمىسى بويىچە نەشرىدىن چېقىشى ۋە بۇ ھەقتە مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئىلمىي مۇھاكىمىلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ئەنە شۇ تارىخىي ئىزچىللىقنىڭ داۋامىدۇر.

---

⑱ شۇ كىتاب، 361 - بەت.

⑲ شۇ كىتاب، 395 -، 396 -، 397-، بەتلەر.

⑳ شۇ كىتاب، 850 - بەت.

㉑ شۇ كىتاب، 876 - بەت.

㉒ شۇ كىتاب، 851 - بەت.

㉓ ۋ. ئى. لېنىن: «دۆلەت ۋە ھوقۇق توغرىسىدا»، 365 - بەت.

㉔ لېنىن: «كادىرلارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ھەققىدە»، 836 - بەت.

㉕ ۋ. ئى. لېنىن: «دۆلەت ۋە ھوقۇق توغرىسىدا» 396 -، 396 -، 39 - بەتلەر.

㉖ «جۇڭگو گوڭچەندائىنىڭ تارىخىغا دائىر ئوقۇتۇشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» 4 - قىسىم، 135 - بەت.

㉗ بېيجىڭ داشۆ نەشرى قىلغان «ئاساسىي قانۇنغا دائىر ماتېرىياللاردىن تاللانما» 72 - 73 - توپلام، 192 - بەت.

شىنغۇجۇ * ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا تەتقىقات

چىەن بو چۇەن

ئىلىمىزنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىدە، مىلادى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي رايونىدا شىنغۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى دېگەن بىر ھاكىمىيەت ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇ قانداق ھاكىمىيەت؟ ئۇنىڭ ئورنى قەيەردە؟ بۇ ماقالىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، مۇشۇ ھەقتە يۇزەكى ئىزدەنمەكچىمەن. خاتا جايلىرىغا يولداشلارنىڭ تەنقىد ۋە تۈزىتىش بېرىشىنى ھۆرمەت بىلەن ئىلتىجا قىلىمەن.

1. شىنغۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى قانداق ھاكىمىيەت؟

ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخنامىلاردا ئەسلىدە خۇيخې دېيىلىپ، كېيىن خۇيگو دەپ ئۆزگەرتىلگەن، بۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى. مىلادى 744 - يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كۇل بىلگە موگۇل ئېگىزلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۆزدىنى قۇتلۇق بىلگە گۇل قاغان دەپ ئاتاپ، ئۆتۈكەن تاغ (ھازىرقى تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى) دا پايتەخت قۇرۇپ ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان. كۇل بىلگە تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا «شەپقەتلىك قاغان» ئۇنۋانىنى بەرگەن. گۇل بىلگە ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر ۋارىسلىق قىلغان، تارىختا بۇ، گۇربالا قاغان دېيىلىدۇ. بايانچۇر ئەسكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭكۈك - سۆيگىن توپىلىڭىنى تىنچىتىشىغا ياردەم بەرگەن. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى شۇ زۇڭنىڭ قىزى مەلىكە نىڭگوغا ئۆيلەنگەن. شۇ زۇڭ ئۇنىڭغا «باتۇر، ھەيۋەتلىك بىلگە قاغان» ئۇنۋانىنى بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا «جىەن - تاغلىق مۇناسىۋەت» ئورنىتىلغان. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە خۇيخې دېگەن نامى خۇيـ

---

* شىنغۇجۇ — يېڭى قايتۇرۇۋېلىنغان ئوبلاست مەنسىدە — ت.

گۇ ① دەپ ئۆزگەرتىلگەن. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىيانەتـ لىك قاغانى غەربىي رايونغا ئەسكەر چىقىرىپ تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنىڭ بىرلەشمىـ قوشۇنىنى مەغلۇب قىلغان، ئۇنىڭ ھەربىي سەلتەنەتى‌پەرغانە دۆلىتى (ھازىرقى سوـ ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقى) ۋە جەنجۇ دەريا‌سى (سىر دەريا‌سىنىڭ يۇـ قىرىقى ئېقىمى ئارىن دەريا‌سى) گىچە يېتىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى پۈـ تۈنلەي ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىغا ئايلانغان. مىلادى 840 ـ يىلى، ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا بولغان. خاكاسلار (ھازىرقى قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى) پـۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلىش بىلەن ئىـوت قويۇپ گۈمران قىلغان، ئۇيغۇر خانلىقى مۇنەۋەرز بولغان. مەغلۇبىيەتـ كە ئۇچرىغان ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق قىسمى ھەر تەرەپكە قاچقان، كېيىن غەرب تەـ رەپتە بىر قانچە تارقاق، كىچىك‌بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارـ ىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا:

دەسلەپتە، ئۇيغۇرلار غەربكە قاچقان، ئاھالىسى تارقىلىپ كەتكەچكە، گەنجۇ ئوبلاستىدا خان، غەربىي‌ئوبلاستتا قاغان، شىنفۇجۇ ئوبلاستىدا قاراخان ۋۇجۇدقا كەلـ گەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇلارنىڭ ئەۋلادى ②.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گەنجۇئوبلاستى ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيې بـوـ لۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە، خېشى ئۇيغۇرـ لىرى گەنجۇ ئوبلاستىنى مەركەز قىلىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. تـاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي ئوبلاست ھازىرقى شىنجاڭدىكى تـۇرپان بولۇپ، تـاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە، شەرق تەرەپتە تىيانشان ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. خان، قاغان ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلىدىكى قاغان سۆزىنىڭ ئاھاڭ ۋە مەنەن تەرجىمىسى. شىنفۇجۇ ئـوبلاستـ ىدىكى قاراخان كىم؟ بۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى قانداق ۋۇجۇدقا كەلگەن؟ بـۇ ھەقتە تارىختا ئېنىق خاتىرە بولمىغاچقا، بۇنىسى نامەلۇم.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغانـ دا، شىنفۇجۇ(新复州)«新福州»مۇدىيىلگەن، بۇ،ئۇدۇن خانى تۇرغان پايتەخت بولۇپ:

(يۇەنفېڭ يىلنامىسىنىڭ 4 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1081 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كـۈنى، فەرەڭ دۆلىتى تارتـۇق ئەۋەتكەن، ئۇنىڭ چوڭ باشلىقى نىسدۇ سىمىڭـ پەنگە بۇيرۇق بېرىپ: ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبى مەلىگىشاھقا، شىمالىي كاسپى دېڭىزغا تۇتىشىدىغانلىقى،بۇنىڭ 40 كۈنلۈك مۇساپە ئىكەنلىكى، يەنە شەرقتە غەرـ

بى ئۇلۇغ شاش ئېلى ۋە ئۇدۇن خانى تۇرىۋاتقان شىنغۇ جۇغا، ئاندىن قەدىمكى ئۇدۇنغا، ئاندىن چارقىلىققا يېتىپ، ئۇدۇن چېگرىسىغا بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان③.

قەرەڭ دۆلىتى كونستانتىنو پولنى پايتەخت قىلغان بىزانتىيىنى كۆرسىتىدۇ، غەربىي شاش ئېلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان توققۇز جاۋۇپلار قۇرغان دۆلەتلەردىن بىرى بولۇپ، تارىختا «شاش دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار شىمال ئۇنىڭ زېمىنى باشقا سەكىز دۆلەتنىڭكىدىن چوڭراق بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە «ئۇلۇغ شاش ئېلى» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك④. شىنغۇجۇ — ئۇدۇن خانى تۇرغان جاي بولۇپ، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىكەنلىكى ئېنىق.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىككى پارچە تارىخىي خاتىرىدىن قارىغاندا، كىشىلەردە شۇنداق: سۇئ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇدۇن دۆلىتىدىكى ئاساسىي ئاھالە ئۇيغۇرمىدى؟ ئۇدۇنلۇقلار شىنغۇجۇ ئوبلاستىدىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى قانداق ھاكىمىيەت؟ دېگەن سوئاللار تۇغۇلىدۇ.

بەش سۇلالە دەۋرىدىن سۇئ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە، ئۇدۇن ئېلىگە لى جەمەتى خان بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان، بۇلاردىن ئەڭ ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگىنى، جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر خانى لى شېڭتېيەن — ياغلا قالقالۇ - ئارىيادىۋالى. يېقىنقى زامان ئالىملىرىدىن بىر مۇنچىسى لى شېڭتېيەننى ئۇيغۇر دەپ قارايدۇ⑤. ئۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى ئاساس قىلىدۇ: (1) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى ئۆزىنى «مۇقەددەس تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىغان. لى شېڭتېيەن دېگەن نامىدىكى شېڭتېيەن «天圣» (مۇقەددەس تەڭرىقۇت ئۇدۇن) خانىنىڭ ئىسمى بولىماستىن، ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇنۋانىدىكى ئومۇمىي ئاتالغۇ؛ (2) لى شېڭتېيەننىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئۇنى دىيانەتكە قايتقان قوشۇننىڭ باسقاق بېگى ساۋېيەنلۇغا ياتلىق قىلغان. دۇنخۇاڭ تام سۈرەتلىرى ۋە مەكتۇپلىرىدىكى ئىسمىدا ئۇنى «ساماۋى مەلىكە» دەپ گەن. تارىخنامىلاردىكى «ساماۋى مەلىكە» ئۇيغۇر مەلىكىلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى؛ (3) جېيەنلۇئ يىلنامىسىنىڭ 2 - يىلى (961 - يىلى)، لى شېڭتېيەن سۇئ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ئۇدۇنلۇقلار مانى راھىبىنى سۇئ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان. لى شېڭتېيەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە مانى دىنىنىڭ ئورنى ئۇيغۇرلاردىكىگە ئوخشاش بولغان. قىسقىسى، ئۇلارنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، سۇئ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلار ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئاساسىي مىللىتى بولۇپ، لى جەمەتى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇيغۇر ئىكەن.

يەنە شۇنىسىمۇ باركى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى يازغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا،لى شېكتىيەننى غەربكە كۆچكەن شىنفۇجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن، دەپ قاراپ مۇنداق دېيىلگەن :

ئۇدۇندىكى لى جەمەتى خانلىقى تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى قۇرۇلغان. ئالدىنقى بىرىنچى پاراگرافتا، ئۇيغۇرلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ غەربكە كۆچكەن چاغدا، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئۇدۇندىكى شىنفۇجۇغا كۆچۈپ كەلگەن، دېيىلگەن ئىدى. خوتەن خانى لى شېكتىيەن ئۇيغۇر بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ⑤ .

سۇئال سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇدۇن دۆلىتىدىكى ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇرمىدى؟ لى جەمەتى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇيغۇرمىدى؟ لى جەمەتى خانلىقىدىكى ئۇدۇن ئېلى شىنفۇجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ؟ مېنىڭ جاۋابىم: ياق، ئۇنداق ئەمەس، زادىلا ئۇنداق ئەمەس.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تۇبۇت ۋە ئۇدۇنچە خەت - چەكلەر ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتقا ئاساسەن شۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرىمىزكى، ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان لى جەمەتى خانلىقى خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى ۋىسا جەمەتىدىندۇر.

دېمەك ، لى شېكتىيەن ئۇيغۇر ئەمەس . شىنفۇجۇنىڭ قاراخانى ئۇدۇندىكى لى جەمەتى خانلىقى ئەمەس.

ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئىكەنلىكى ناتايىن، مانى دىنى لى جەمەتى خانلىقىدىكى ئۇدۇن ئېلىدە تارالغان بولسىمۇ ، بۇددا دىنى ئۇنىڭدىنمۇ كەڭ تارالغان. ئۇدۇندا بۇرۇنلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، لى جەمەتى خانلىقىمۇ بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان، لى شېكتىيەن ئوردىسىدا، دائىم سۆسۈنە تونلۇق 50 بۇددا راھىبى دەرقەمتۇ تۇراتتى ⑥ . شۇنىڭ ئۈچۈن، مانى دىنىنىڭ ئۇدۇندا تارقالغانلىقىنى لى شېكتىيەننىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىگە دەلىل - ئىسپات قىلىشقا بولمايدۇ.

لى شېكتىيەن ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دەپ ئاتىغان. «ئالتۇن بۆلۈملۈك ئوردا» نامىلىق ئوردىسى بولغان. «كىيىنىشلىرى جۇڭگونىكىگە ئوخشايتتى»، دۇنخۇاڭ تام سۈرەتلىرىدە، لى شېكتىيەن بېشىغا 12 چوشۇرگىلىك تەلپەك تاجى، ئۇستىگە يېڭى كەڭ ئۇزۇن تون كىيگەن، بېلىگە قاش تېشىدىن ئىشلەنگەن كەمەر باغلىغان، پېنىغا ئۇزۇن خەنجەر ئاسقان، خۇددى جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ ياسىنىشىغا ئوخشاپ

دۇ. لى شېڭتىيەن ئۆزىنى «ئۇلۇغ سۇلالىگە قاراشلىق ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس ، دانىشمەن تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىغان. ئەسلىدە ئۇنىڭ نامى «ئۇلۇغ مۇقەددەس، دانىشمەن تەڭرى قاغان» نىڭ قىسقارتىلمىسى. لى شېڭتىيەننىڭ ئىچكىرىدىكى مەركىزىي خانلىق پادىشاھلىرىنىڭكىگە ئوخشاش «تۇڭچېڭ» دېگەن يىلنامىسى بولغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى لى شېڭتىيەننىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنى، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان ۋەسا خان ئەۋلادى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەمەسلىكى شەكسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇدۇنداغا زىمقدار داۇيغۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلگىچە ، لى جەمەتى خانلىقى يوقالغىنىغا يۈز يىلغا يېقىنلاشقاندا، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ، ئۇدۇننىڭ ئاساسىي مىللىتى يەنىلا ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى يەرلىك ئۇدۇن خەلقى بولغان. مەھمۇت قەشقىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا مۇنداق دېگەن:

«چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان خوتەن، تۇبۇت خەلقلىرى ۋە تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن».

«تۇبۇتلارنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ».

«خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «I - ئېلىف» نى «H - ھا» غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەرگە ھېسابلىمايمىز».

«ئۇدۇن. خوتەن شەھرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ ئۇدۇن دېيىلىدۇ».

مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ساپ تۈركىي تىلىدا سۆزلەيدىغانلىقىنى قايتا - قايتا تەكىتلىگەن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بىر نەچچە ئابزاستا، ئۇ يەنە خوتەنلىكلەرنىڭ تىلى تۈركىي تىلغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆپ تەكىتلىگەن. دېمەك، ئۇ مۇشۇ دىۋانىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن ۋاقىتتىمۇ ئۇدۇندىكى ئاساسىي مىللەت يەنىلا ئۇيغۇر ئەمەس، ئۇدۇن بولغان.

«شەرق تەرىپى غەربىي ئۇلۇغ شاش ئېلى ۋە ئۇدۇن خانى تۇرۇۋاتقان شىنفۇجۇغا ، ئاندىن كونا ئۇدۇنغا تۇتىشىدۇ» — فەرەڭ ئەلچىسىنىڭ مۇشۇ سۆزىدىن قارىغاندا، ئۇدۇن دۆلىتى يېڭى - كونا ئىككىگە ئايرىلغان. كونا ئۇدۇن دېگەنده قەيەرگە قارىتىلغان؟ شەكسىزكى، بۇ، لى جەمەتى خانلىقىنىڭ ئۇدۇن دۆلىتىگە قارىتىلغان. يېڭى ئۇدۇنچۇ؟ شەكسىزكى، بۇ، كونا ئۇدۇننىڭ يىراق غەربىدىكى شىنفۇجۇ

ئۇيغۇرلىرىغا قارىتىلغان. بۇ ئىككى يەرلىك ھاكىمىيەتنى ئاربىلاشتۇرۇۋېتىشكە زادىلا بولمايدۇ.

لى جەمەتى خانلىقى ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭغەربىي شىمالى تەرىپىدە قاراخانىلار خانلىقى راۋاج تاپقان. بۇرۇن ئۇيغۇر خانلىقى راسا گۈللەنگەن مەزگىلدە، ئادالەتلىك قاغان بالا ساغۇندا كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزغان. ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بالا ساغۇندا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قوماندان ئۆزىنى بىلگە كۈل قادىرخان دەپ ئاتاپ، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرغان؛ يەنە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىنچە ئۆزلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىغاچقا، تارىخشۇناسلار ئۇنى «قاراخانىلار خانلىقى» دەپ ئاتىغان. بىلگە كۈل قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى بازىر ۋە ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاقلار ۋارىسلىق قىلغان. بۇخارانى مەركەز قىلغان ساماني خانلىقىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئوغۇلچاق ئۆزىنىڭ پايتەختىنى بالا ساغۇندىن شەرقىي جەنۇبىي تەرەپتىكى قەشقەرگە يۆتكەپ، ئۇدۇن لىجەمەتى خانلىقى بىلەن قوشنا بولغان. قەشقەر بۇرۇنىدىلا سولۇ دۆلىتىنىڭ زېمىنى بولغاچقا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا قاراخانىلار خانلىقىنمۇ سولۇ دۆلىتى دېگەن. ئوغۇلچاق ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئورنىغا نەۋرە ئىنىسى ساتۇق ۋارىسلىق قىلغان ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ساتۇقنىڭ ئوغلى مۇسا تەختكە چىققاندا، ئىسلام دىنىنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلغان ۋە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان لى شېڭتىيەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇدۇن دۆلىتىگە قارىتا غازات قىلغان. مۇسا ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ۋارىسلىق قىلغان. ئۇدۇنىدىكى لى شېڭتىيەنمۇ ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ۋېسا سورا ۋارىسلىق قىلغان. ئىككى تەرەپ داۋاملىق جەڭ قىلىشقان. ئۇدۇن ئۆز رەقىبىنى مەغلۇب قىلىپ، ئوبۇل ھەسەننى ئۆلتۈرگەن. بۇ تارىخىي پاكىت سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

(كەيسۇ) نىڭ 4 - يىلى (971 - يىلى)، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ راھىبى جىشاڭ ئۆز خانىنىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ سۇڭ سۇلالىسىگە زىيارەتكە كەلگەندە، سولۇ دۆلىتىنى مەغلۇب قىلىپ بىر پىل غەنىمەت ئالغانلىقى، بۇنى تارتۇق قىلماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. سۇڭ خانى يارلىق چۈشۈرۈپ رۇخسەت قىلغان[iii].

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىلار خانلىقى قۇدرەت تېپىپ، ئاخىرى لى جەمەتى خانلىقىنى يوقىتىپ، ئۇدۇننى ئۆزىگە قارىتىۋالغان. ستەيىن غەربنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسەن مۇنداق دېگەن:

گرىنودنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، بالقاش كۆلىدىن قەشقەرغىچە بولغان جايلار X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى مەزگىلىدە ساتۇق بۇغرا خاننىڭ ئىلكىدە بولغان. خان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا بۇ دىننىڭ كۈچلۈك تەرغىباتچىسى بولغان. پادىشاھ سۇڭ جېنزۇڭنىڭ يىلناھ سى جىگدىنىڭ 3-يىلى (1006-يىلى)، ئۇدۇنمۇ قەشقەر ۋە بالا ساغۇنىدىكى تۈرك (ئۇيغۇر) خانلىقىنىڭ باشلىقى ئوبۇل ھەسەن ناسىر ئىلىك قاراخانىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ قادىرخانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. يۈسۈپ قادىرخان 40 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ئۇدۇنغا بېسىپ كىرگەندە، ئۇدۇن خانى جاغالۇخالخالۇ گەرچە تىبەت (تۇبۇت)، ئۇيغۇر (سېرىق ئۇيغۇر يەنى كۈسەن ئۇيغۇرلىرى) لارنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ يارىدەم بېرىشى بىلەن 24 يىل سوقۇشقان بولسىمۇ، XI ئەسىرگە كەلگەندە، جاغالۇ خالخالۇ مەغلۇب بولۇپ جەڭدە ئۆلگەن. يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇن خانى بولغان ⑩.

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. غەرب قىسمىنىڭ پايتەختى بالا ساغۇن، شەرق قىسمىنىڭ پايتەختى قەشقەر (سۇلې) بولۇپ، شەرق قىسمى غەرب قىسمىنىڭ قارىمىقىدا بولغان. مىلادى 998 — 1017 - يىللىرى، غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ چوڭ خانى (غەربىي قىسمىنىڭ) ئەھمەت ئىبنى ئەلى يەنى يۈقىرىدىكى نەقىلدە ئېيتىلغان ئوبۇل ھەسەن ناسىر ئىلىك قاراخان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ ئىبنى ھەسەن (يەنى يۈسۈپ قادىر خان) بولسا قەشقەردە شەرق قىسمىنىڭ خانى ئىدى. ئۇدۇندىكى لى جەمەتى خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ۋىسا سامگىرا ما ئىدى. غەرب تارىخنامىلىرىدا بۇنىڭ ئىسمى جاغالۇ خالخالۇ دەپىلگەن. خەنزۇچە تارىخنامىلاردا بۇ نام ئۇچرىمايدۇ، بۇنىڭ تەخمىنىي ۋاقتى مىلادى 983 - يىلىدىن 1006 - يىلغىچە ئىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىنلا ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇتقان.

لى جەمەتى خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قىسمەن ئاھالىسى ئۇدۇندا قېلىپ، ئۆزلىرىنى ئۇدۇنلار دەپ ئاتىغان (بۇ يەردە ئېيتىلغان ئۇدۇن «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئۇدۇنغا يېقىن كېلىدۇ). يەنە بىر قىسمى شەرقە قېچىپ چىگخەيگە بېرىپ تۇبۇتلارغا ئەل بولغان. لى جۈ «ئون ئەۋلاد خان جەمەتى توغرىسىدىكى مۇھىم بايان» دا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چىگخەينى قايتۇرۇۋالغانلىقىنى خاتىرىلەنگەندە مونداق دېگەن:

(سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى) ۋاڭ خۇ شەنجۇ ئوبىلاستىغا بارغاندا، قورچاق كۇسەن مەلىكىسى چىگىيى جىبىلاۋ ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى لى ئاۋۇنلار ئۇيغۇر ۋە ئۇدۇن ئاھالىسىنى باشلاپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ تەسلىم بولغان ②.

مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خاتىرە «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۆرنەكلىرىنىڭ داۋامى» ۋە «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۆرنەكلىرى داۋامىدىن پارچىلار» دېگەن كىتابلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن مۇشۇ تارىخىي پاكىتنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. لى ئاۋۇن باشچىلىقىدىكى ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ شەنجۇ ئوبلاستىدا تۇرغانلىقى (چىڭخەيدىكى شىنجىڭغا يېقىن)، شەرققە قاچقان ئۇدۇن لى جەمەتى خانلىقىنىڭ قالدۇق ئاھالىسى بولماي، باشقا كىملەر بولاتتى؟

شەرققە بېرىپ چىڭخەيدىكى تۇبۇئۇتلارغا ئەل بولغان لى جەمەتى خانلىقىنىڭ ئاھالىسى ـــ ئۇدۇنلاردىن تۇبۇئۇتلار ھۆكۈمرانى بولغانلىرىمۇ بار. ئالىمۇ بۇنىڭ بىر مىسالى:

ئالىمۇ، ئەسلى ئۇدۇنلاردىن بولۇپ، كىچىكىدە ئۇنىڭ ئانىسى دۇڭجىيەنگە مالاي بولغان. شۇڭا دۇڭجىيەن ئۇنى بالا قىلىپ باققان ..... دۇڭجىيەن كېسەل بولۇپ سەكرات ئۈستىدە قەبىلە باشلىقلىرىنى چاقىرتىپ چىڭتاڭغا بېرىپ: «مېنىڭ بىر ئوغلۇم بار ئىدى، ئۆلۈپ كەتكەن. ئالىمۇنى ئانىسى ماڭا بەرگەن، مەن ئۇنى ئۆز ئوغلۇمدەك كۆرەتتىم، ھازىر ئاھالىنى شۇنىڭغا تاپشۇرسام قانداق بولىدۇ؟ دېگەنده، قەبىلە باشلىقلىرى ماقۇل بولغان ③.

ئۇدۇنلاردىن بولغان ئالىمۇنىڭ چىڭخەيدىكى تۇبۇئۇتلارغا باشلىق بولغانلىقىدىن ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ چىڭخەيدىكى تۇبۇئۇتلار ئىچىدىكى ئەھۋالى ياخشى، ئورنى يۇقىرى بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇبۇئۇتلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

ئۇدۇن دۆلىتى مۇنقەرز بولغان، لى جەمەتى خانلىقىنىڭ قالدۇق ئاھالىسى شەرقتىكى چىڭخەيگە قېچىپ كەتكەن، بىراق، شۇنىڭدىن كېيىنكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىدە نېمە ئۈچۈن ئۇدۇن دۆلىتىگە ئائىت خاتىرىلەر يەنىلا ئۇزلۇكسىز ئۇچرايدۇ؟ ئەسلىدە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇدۇن دۆلىتى لى جەمەتى خانلىقىدىكى كونا ئۇدۇنغا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى يېڭى ئۇدۇنغا، يەنى شىنجۇدىكى ئۇدۇن ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىگە قارىتىلغان؛ تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، يېڭى ئۇدۇن ھەققىي ئۇدۇن ئەمەس، ئۇ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونى. بۇنىڭ ئاساسلىرى:

(1) شىنغۇجۇ ئۇدۇنىدىكى ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇر بولۇپ، تارىختا «شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېيىلگەن. ئۇنىڭ سۇڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ھەممىسى ئۇيغۇرچە ئىسىم ۋە ئۇيغۇرچە مەنسەپ نامىنى قوللانغان (تارىخىي پاكىتنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى ئابزاسلاردىن كۆرۈڭ).

(2) شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇدۇن خانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ «قاراخان» دېگەن ھۆرمەت ئۇنۋانى بار. قاراخان دېگەندىكى «قارا» سۆزى «ئالىي»، «ئۇلۇغ» دېگەن مەنىدە. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى شىمالىدىن بولۇپ، «قارا» نى قەدىرلەيدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇرخانلىرى «قارا» نى ھۆرمەت ئۇنۋانى قىلغان. يېڭى ئۇدۇن خانلىرىنىڭ ھەممىسى قاراخان دەپ ئاتالغانلىقىدىن ئالغانىدا، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇننىڭ قارا خانلار خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونى ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

(3) ئۇنىڭ دۆلتى كونا ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دا ئەمەس، ئۇدۇننىڭ غەربىدە ئىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا يېزىلغان فەرەڭ ئەلچىسى بېسىپ ئۆتكەن يولدىكى بىر قانچە نۇقتىدىن قارىغاندا، شىنغۇجۇ بىلەن كونا ئۇدۇننىڭ ئارىلىقى بىر قانچە ئون چاقىرىم ئەمەس، بەلكى بىر قانچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ چاقىرىمچە كېلىدۇ. قارا خانلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بىر مەزگىل سۇلې (قەشقەر) گە كۆچۈرۈلگەن، سۇڭ سۇلالىسى بىر مەزگىل قاراخانلار خانلىقىنى سۇلې دۆلتى دېگەن. كېيىن، لى شېڭتىيەننىڭ ئوغلى ۋىسا سورا قاراخانلار خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىنى مەغلۇب قىلىپ، سۇلىنى ئىشغال قىلغان. ئەمما ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ نەتىجىلىرىنى ساقلاپ قالالمىغان، سۇلىنى قولدىن بېرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى قاراخانلار خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىۋېتىلگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قاراخانلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بىرىش ـ كېلىش قىلىشقاندا، سۇلې دۆلىتىمۇدېمىگەن، قارا خانلار خانلىقى دەپمۇ ئاتىمىغان، بەلكى ئۆزگەرتىپ شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تامامەن «ئۇدۇن قارا خانى» دەپ ئاتالغان. شىنغۇجۇ قەيەردە؟ ئۇ غەربتە كونا ئۇدۇن پايتەختىدىن يىراقتا، ئۇلۇغ شاش ئېلى بىلەن كونا ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان ئىكەن، شەكسىزكى، سۇلې بولۇشى كېرەك. مەھمۇت قەشقىرى مۇنداق دېگەن:

«ئوردۇ. ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ»⑭.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم كىچىك خانىسى يۈسۈپ قادىرخان مۇشۇ قەشقەر (سۇلې) دە تۇرغان. XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، قاراخانىلار خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونى جۇڭگو تارىخىغا ئۇدۇن قارا خانىنىڭ نامى بىلەن يېزىلغان، پايتەختى باشتىن - ئاياق قەشقەر بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىنجۇجۇ دەل سۇلې (قەشقەر) نىڭ ئۆزى. سۇلې نېمە ئۈچۈن شىنجۇجۇ دېيىلگەن؟ بۇنىڭ سەۋەبى، ئېھتىمال ئۇ، ئۇدۇن لىجەمەتى خانلىقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ۋەيران قىلىنغان، كېيىن قارا خانىلار خانلىقى ئۇنى قايتۇرۇۋالغان، يېڭى شەھەر ياسىغان بولغاچقا، «شىنجۇجۇ» (يېڭى قايتۇرۇۋېلىنغان ئوبلاست ـــ ت) دەپ ئاتالغان. بۇ چوقۇم خەنزۇچە مەنەن تەرجىمە قىلىنغان شەھەر نامى. كېيىنكى ۋاقىتتا، شىنجۇجۇ 新复州 دېگەندىكى 复 خېتى خاتا ھالدا 福 غا ئۆزگەرتىلىپ، 州福新 (يېڭى بەخت ئوبلاستى) قىلىۋېلىنغان.

(4) يېڭى ئۇدۇن بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ كۆپ بولۇشى، ئىچكىرىگە كىرگۈزۈلگەن تاۋار خىللىرى ۋە سانىنىڭ كۆپلۈكىدىن قارىغاندا، ئۇ ھەرگىز دائىرىسى كىچىك، نوپۇسى ئاز، ئىقتىسادىي كۈچى چەكلىك بولغان كونا ئۇدۇن ئەمەس، بەلكى دائىرىسى كەڭ، نوپۇسى كۆپ، مادداي بايلىقى مول، ئىقتىسادىي كۈچى چىڭ بولغان قارا خانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونى (بۇ تارىخىي پاكىتنىمۇ تۆۋەندىكى ئابزاسلاردىن كۆرۈڭ).

2. شىنجۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى ۋە ئەتراپ قوشنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

يۈسۈپ قادىرخان لى جەمەتى خانلىقىنى يوقاتقان ۋە كونا ئۇدۇن دۆلىتىنى ئۆزىگە قارىتىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئەلچى ماڭدۇرۇپ سۇڭ سۇلالىسىغا تارتۇق ئەۋەتكەن:

سۇڭ سۇلالىسى داجۇڭنىڭ يىلنامىسى شياڭفۇنىڭ 2 - يىلى (1009 - يىلى)، ئۇدۇننىڭ قارا خانىسى ئۇيغۇر لوسۈدىن قاتارلىق كىشىلەرنى يەرلىك ئالاھىدە مەسئۇلاتلارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن. لوسۈدىن يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ سۇڭ سۇلالىسى خانىغا: «پېقىر ئۆزۈن يوللارنى كېزىپ زىيارەتكە كەلدىم، پادىشاھ ئالىملىرىنى كۆردۈم، ئۆزلىرىگە ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەيمەن، يىراقتىكىلەرگە ئېگىدارلىق قىلغايسىلا» دېگەن. خان ئۇنىڭدىن قانچە ۋاقىت يول يۈرىدىكەن؟ بۇ يەرگە قانچە

چاقىرىم كېلىدۇ؟ دەپ سورىغاندا، لوسۇدىن: «بىر يىل ماڭدۇق، كېۋندۇزى يول يۈرۈپ كېچىسى دەم ئالغاچقا، قانچە چاقىرىملىقىنى بىلەلمىدۇق. بۇرۇن يوللاردا بۇلاڭچىلار بولغان بولسىمۇ، ئەندىلىكتە گۇاجۇ، شياجۇ ئوبلاستلىرىدىن ئۇدۇنغا بارغىچە يوللار راۋان ئىكەن، ئادەملەر كۆپ قاتناۋاتىتۇ. ئېلىمىزگە ئەلچى ئەۋەتسەڭ ھال - ئەھۋال سوراپ تۇرسىلا» دېگەن. خان: «يولىلار يىراق، ئەلچى ئەۋەتكەندە، دۆلىتىڭىزگە ئاۋارىچىلىق بولىدۇ، ئۆز نامىمدىن خەت يازدىم، بۇنى ئېلىپ بارسىڭىز، ئەلچى ئەۋەتكەنگە ئوخشاش بولىدۇ» دېگەن[16].

يۇقىرىدا ئېيتىلغان خان ـــ قاراخان. لوسۇدىن دېگىنىمىز ياغلاقارسانغۇن. ئۇنىڭ فامىلىسى خەنزۇ ئادىتى بويىچە، تاق خەتلىك قىلىپ تەرجىمە قىلغاندا، يېنىك ئاھاڭنى چىقىرىۋېتىپ، ئۇرغۇلۇق ئاھاڭنى قالدۇرساق «لو» بولىدۇ. لى جەمەتى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتكەندە كۆپىنچە خەنزۇنى ئەۋەتكەن، ئۇلارنىڭ مەنسەپ ئۇنۋانى سۇڭ سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشايتتى؛ لېكىن بۇ نۆۋەت ئۇدۇنىنىڭ قارا خانىي ئەلچى ئەۋەتكەندە، ئىلگىرىكىسىنىڭ ئەكسىچە بولغان. ئەلچىسى ئۇيغۇر، مەنسەپ ئۇنۋانى ئۇيغۇرچە ئۇنۋان بولۇپ، بۇ ئۆزگىرىش بەكمۇ روشەن، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. لوسۇدىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى خانىغا قويغان «ئىگىدارلىق قىلغايلا»، «ھال - ئەھۋال سوراپ تۇرسىلا» دېگەن تەلىپى ۋە سۇڭ جېنزۇڭنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن قارىغاندا، ئىككىسى تەرەپ پۈتۈنلەي پىكىردىن دېپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىۋاتقان ھالەتتە بولغان. سۆزلىرىمۇ شۇنداق بولۇپ، بۇ ئەھۋال ئۇزۇندىن بېرىش - كېلىش قىلىشىپ، قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇشقان سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن لى جەمەتى خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋالغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. دېمەك، بۇ قېتىمقى ئەلچىنى يۇسۇپ قادىرخان ئەۋەتكەن، بۇلارنىڭ يولغا چىققان ۋاقتى مىلادى 1008 - يىلى، يەنى لى جەمەتى خانلىقى مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىنكى 2 - يىلغا توغرا كېلىدۇ.

ئارىدىن ئون يىل ئوتكەندە، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن دۆلىتى زور كۆلەملىك بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن، ئۇلار نۇرغۇن مال، نەرسە - كېرەك ئېلىپ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى پىيەنجىڭ (ھازىرقى خېنەن-ئۆلكىسىنىڭ كەيفىڭ شەھىرى) گە بارغان:

تىيەنشېڭنىڭ 3 - يىلى (1025 - يىلى) 12 - ئايدا، ئەلچىلىرى مەنىۋدو، مۇئاۋىن ئەلچى جېڭسەن، تەپتىش ئەندۇ، نازارەتچى جاۋدولار سۇڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتىلىپ، قاشتېشى ئىگەر، ئاق قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن كەمەر، كىمخاب، بىر لوكىلىق تۆگە،

مەستىكى رۇمى، نۆشۇدۇر تارتۇق قىلىنغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى بۇ مالالارغا قىممەتى بويىچە پۇل قايتۇرۇش، ئۇلارنى غەربىي مېھمانخانىدا ياخشى كۈتۈش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرگەن. يەنە بىر يۇرۇش سىرىپاي، ئالتۇن كەمەر، يۇز سەر كۈموش قاچا، ئىككى يۈز پارە كىيىم، لومەنيۇدو غا ئالتۇن كەمەر ئىنئام قىلغان⑰.

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قارا خانىلار خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىمارەت ئىككى زور قىسىمغا رەسمىي بۆلۈنگەن، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يىرىكلىشىپ، پات - پاتلا زىممىن تالىشىپ جەڭ قىلىشقان. قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونىنىڭ غەربكە قاتنايدىغان سودا يولى غەربىي خانلىق تەرىپىدىن توسۇۋېلىنغاچقا، پۇتۇن كۈچى بىلەن شەرقتە بۇرۇلۇشقا توغرا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، شىنفۇجۇدىكى ئۇدۇن بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى بىرىش - كېلىش كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەن، سودا - سېتىق پەيدىنپەي گۈللەنگەن. بۇ مۇناسىۋەتنى ئىلگىرى سۇروپ، ياخشى ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن، قاراخان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى بىلەن تەۋە دۆلەتلىك سالاپەتتە مۇئامىلە قىلىشنى ئىختىيار قىلغان:

جىيايۇنىڭ 8 - يىلى (1063 - يىلى) 8 - ئايدا، ئۇدۇن خانى لوساۋدىنى ئەلچى قىلىپ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تەقدىم قىلغان. 11 - ئايدا، ئۇنىڭ خانىغا «سادىق، ئىتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق قاراخان» ئۇنۋانىنى بەرگەن. لوساۋدىن: خانىمىزمۇ مۇشۇ ئۇنۋانىڭ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى، دېگەن. لوساۋدىن قاتارلىقلار تەقدىم قىلىنغان نەرسىلەر بەدىلگە بېرىلگەن پۇل ئاز بولۇپ قالغاچقا ئالمىغان ۋە بىر لوكىلىق تۆگىنى تەلەپ قىلغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى يارلىق چۈشۈرۈپ بۇلارنى يىراقتىن كەلگەنلەر دەپ ئالاھىدە بەش مىڭ تىزىق ياماق ئىنئام قىلغان. تۆگىنى قايتۇرۇپ بەرگەن. تەقدىم قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ پۇلىمۇ بېرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، كۆپلەپ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تەقدىم قىلىنغان⑱.

بۇ يەردە ئېيتىلغان لوساۋدىن دېگەن نامدىكى ساۋدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى سانغۇن سۆزىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى. بۇ لوساۋدىن بىلەن ئۇنىڭدىن 50 نەچچە يىل بۇرۇن تارتۇق ئېلىپ بارغان لوسۇدىنىڭ فامىلىسى ۋە ۋەزىپىسى ئوخشاش بولسىمۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. سۇڭ سۇلالىسى خانىنىڭ شىنفۇجۇ قاراخانىغا «سادىق، ئىتائەتمەن» دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەنلىكىدىن قارىغاندا، قاراخانىدا سۇڭ سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ ئىتائەت قىلىش ئارزۇسىنىڭ ئىپادىسى بولغانلىقى چوقۇم. تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرى بەزىدە «بۇركۈت»

نى ئۆزىگە چىرايلىق نام قىلۇۋلىشنى ياخشى كۆرەتتى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «توغرۇل»، «ئالتۇن قاناتلىق قۇش» دېگەنلەر «بۇركۈت» نىڭ چىرايلىق ئاتىلىشى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا: «خېلىن» ئۇدۇنچە «ئالتۇن قاناتلىق قۇش» مەنىسىدە، دېيىلگەن. لېكىن مەن ئۇنى تۇبۇتچە ياكى سانسكرىتچە سۆزمىكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى لىوساۋنىغا بەش مىڭ تىزىق ياماق بەرگەن، بۇ ئاز پۇل ئەمەس، ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىك، ئارغىماق ئېتىنىڭ قىممىتى ئون تىزىق ياماق بولۇپ، شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا (تۆۋەندىكى نەقىلگە قارىڭ)، بۇ پۇلغا بەش يۈز ئارغىماق كېلىدۇ. ئىنئام قىلىنغان باشقا نەرسىلەر ۋە تارتۇق قىلىنغان بۇيۇملارنىڭ قىممىتىنى دېمەي تۇرايلى، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن ئەلچىسى ۋە سودىگەرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سىياسىي ئالاقە ۋە تاۋار سودىسىدىكى پايدىسىنىڭ قانچىلىك زور ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدىكى پاكىتتىن كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلچى ۋە سودىگەرلەرنىڭ داۋاملىق ئۆزۈلمەي كېلىگەنلىكى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس:

شۇنىڭدىن بۇيان (1068 —— 1077)، ئۇزاقتاراق كەلگىنى بىر - ئىككى يىلدا بىر كەلسە، يېقىنى بىر يىلدا ئىككى قېتىم كېلەتتى. قاشتېشى، مارجان، يېشىل تاش، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، قۇستە، قەھرىۋا، گۈللۈك پاختا رەخ، نۆشۈدۇر، شاھانە تۇز، غەرب كىمخابى، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن ئىگەر - جابدۇق، ئات، ئىپار، زەمچە، سىماپ، ئارشاك تارتۇق قىلغان. ئۇلار نەرسە - كېرەك ئەكەلگەن بولسىمۇ، قولىدا تونۇشتۇرۇش خېتى يوق. ھەر قېتىم كېلىگەنلەرگە كەشتىلىك سىرىپاي، ئالتۇن كەمەر، قاچا - قۇچا، ياماق پۇل؛ ۋەزىرلەرگە زەر كىمخابلىق تون ئىنئام قىلىنىدى. ئۇلارنىڭ جايىدىن مەستىكى رۇمى چىقىدىكەن، ھەر كېلگەندە كۆپلەپ ئالغاچ كېلىپ، شەخسىي تىجارەتچىلەر بىلەن سودىلىشىپ كۆپ پايدا ئالغان. شەخسىلەرگە ساتالمىسا، ئوبدان باھادا دۆلەت ئورۇنلىرىغا سېتىپ بەرگەن، شۇڭا ئۇلار بارغانچە كۆپ كېلىۋاتىدۇ[1].

«نەرسە-كېرەك ئەكەلگەن»، «قولىدا تونۇشتۇرۇش خېتى يوق» دېگەن سۆزگە قارىغاندا، بۇئادەملەر دۆلەت ئەلچىسى ئەمەس، ئىختىيارىي بېرىپ - كېلىۋاتقان شەخسىي سودىگەرلەر ئىكەن؛ لېكىن سۇڭ سۇلالىسى شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىش ئۈچۈن، ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارنى دۆلەت ئەلچىسى دەپ قاراپ، ئىنئاملار بەرگەن ۋە مالنىڭ باھاسى جەھەتتە ئېتىبار بەرگەن. ھەتتا ئۇلارنىڭ بېسىلىپ قالغان كاسات مالىرىنى

يۇقىرى باھادا سېتىۋالغان. شىنفۇجۇدىكى ئۇدۇن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ مالليرىنىڭ تىزىمىدىن قارىغاندا، بەزىلىرى ئۆز ئېلىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى، مەسىلەن، قاشتېشى، يېشىل تاش، ئات، گۈللۈك پاختا رەخ قاتارلىقلار؛ بەزىلىرى ئېلىپ ساتىدىغان تاۋارلار، مەسىلەن، مەستىكى رۇمى، قۇستە، پىل چىشى، مارجان قاتارلىقلار («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئۇدۇندىن «مەستىكى رۇمى چىقىدۇ» دېگەن سۆز ياۋا ـ ياتاڭ گەپلەرگە ئىشەنگەنلىكتىن بولغان.

ئېھتىمال، مۇشۇ بىر قانچە پىل جەريانىدا، شىنفۇجۇدىكى ئۇدۇننىڭ ئالتۇن قاناتلىق قاراخانى ئىنانچ باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، سۇڭ سۇلالىسىغا يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تارتۇق قىلغان. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانىي ئۇنىڭغا جاۋابەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ خەت يازغان. ئۇنىڭ بۇخېتى «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ يارلىقلىرى توپلىمى» دا تولۇق ساقلانغان:

ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئالتۇن قاناتلىق قاراخانى تارتۇق ئەۋەتكەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن يارلىق.

ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئالتۇن قاناتلىق قاراخانىغا: ئەۋەتكەن ئادىمىڭىز بىلەن كۆرۈشتۇم، بىر ئات، 50 جىڭ ئالتۇن، قاشتېشىدا ئىشلەنگەن بىر يۈرۈش ئىگەر ـ جابدۇق، 18 پارچە يەرلىك كىمخاب تارتۇق قىلغان ئىكەنسىز، ۋاقىپ بولدۇم. ئۆزۈڭىز يىراق رايوندا بولسىڭىزمۇ بىزنى يىاد ئېتىپسىز، خەت ئارقىلىق ئۆزۈڭىزنىڭ سەممىيىتىڭىزنى بىلدۈرۈپسىز. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تەقدىم قىلىپسىز. تىلماچىنىڭ يەتكۈزگەن سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئېلىڭىزگە ئەلچى ئەۋەتىشمەنسى ئارزۇ قىلىپسىز، كېيىن يول ئېچىلغاندا ئەلچىمۇ ئەۋەتىمەن؛ سىزنىڭ قەلبىڭىزنى چۈشىنىپ، چوڭقۇر تەسىرلەندىم. ئەۋەتكەن نەرسىلەر ئۇچۇن ئىككى يۈز تىزىق ياماق، بىر ئاتقا 10 تىزىق ياماق بەردىم. بۇ پۇلغا ھېساب تاۋار ـ دۇردۇن بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا سىزگە يەنە كىيىم ـ كېچەك، ئالتۇن كەمەر، كۈمۈش قاچا قاتارلىق نەرسىلەر ئەۋەتتىم، بۇنىڭ ئايرىم تىزىمى بار، بۇلارنى ئەۋەتكەن ئادەملىرىڭىزنىڭ باشلىقى ئىنانچقا تاپشۇردۇم. بۇلار قايتىپ بارغاندا تاپشۇرۇپ ئالارسىز. ئەۋەتكەن خېتىڭىزنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ ۋاقىپلاندىم، تەلىپىڭىز بويىچە، يول ئېچىلغاندا ئەلچى ئەۋەتىدىغانلىقىمنى بىلدۈرۈپ بۇ خەتنى يازدىم، ۋاقىپ بولغايسىز. ياز پەسلى، ھاۋا ئىسسىق، سۆزۈمنى قىسقارتىپ، سىزگە ئامانلىق تىلەيمەن ﷺ.

ئىنانچ. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ ئادەم ئىسمىنىڭ مەنىسى «ئىشەنچ»، «ئىشەنچلىك» ئىكەنلىكى ساقلانغان. بۇنىڭدىن ئىنانچنىڭمۇ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولىدۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 ـ قىسىم، 609 ـ بەتكە قارالسۇن).

شىنغۇجۇ ئۇدۇنىڭ شەخسىي سودىگەرلىرى سۇڭ سۇلالىسىغا ئاپارغان تاۋار بەك كۆپ، دۆلەت ئەلچىلىرى ئاپارغان مالنىڭ سانى كىشىنى چۆچىتەرلىك دەرىجىدە تېخىمۇ كۆپ:

شىنىڭنىڭ 5 ـ يىلى (1072 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، مېھمان كۈتۈش ئەمەلدارى: «ئۇدۇن دۆلىتىدىن تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچى ئارسلان سانغۇن قاتارلىقلارنىڭ 31 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق مەستكى رۇمى بار ئىكەن، بۇنىڭ پۇلى 44 مىڭ تىزدىتىن ئارتۇق ياماق بولۇدىكەن، بۇلار باھاسىدىن ئۈچ مىڭ تىزدىق ياماق كېمەيتىپ ھۆكۈمەت ئىسكىلاتىغا سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، دېگەنده، شۇ بويىچە بولسۇن دېيىلدى.» ㉑

پۇراقلىق دورا ۋە زىننەت بۇيۇملىرىدىن بولغان مەستكى رۇمىدىن بىر ئادەم بىر نۆۋەتتە سۇڭ سۇلالىسىغا 30 تەچچە مىڭ جىڭ ئاپارغان، بۇنىڭ قىممىتى 40 مىڭ تىزدىق ياماقتىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ سان ھەقىقەتەن كىشىنى چۆچىتىدۇ. بۇ سانغۇننىڭ ئىسمى «ئارسلان» (يەنى شىر) ئىكەن، بۇنىڭ ئۇيغۇرچىسى نىلىكىدە شەك يوق.

شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىغا ئاپارغان مەستكى رۇمى كۆپ بولۇپ كەتكەن. «سۇڭ سۇلالىسى توغرىسىدا مۇھىم بايانلار توپلىمى. يىمەكلىك ماللار» دېگەن بابىدىكى سۆزلەردىن قارىغاندا، خەلق ئېھتىياجىدىن بەك ـ بەك ئېشىپ كېتىش بىلەنلا قالماي، ھۆكۈمەت ئىسكىلاتىدىمۇ توشۇپ كەتكەن. لېكىن يېڭى ماللار ئايىغى ئۈزۈلمەي بېرىپ تۇرغان. شۇڭلاشقا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چەكلەش تەدبىرىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان:

يۈەنفېڭنىڭ باشلىرىدا (1078 ـ يىلى)، دەسلەپكى يارلىق، ھەددىيە جەدۋىلى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات، ئات، ئېشەكلەر ئوردىغا ئەۋەتىلسۇن: مەستەكى رۇمى لازىم ئەمەس، تارتۇق قىلىشقا يول قويۇلمىسۇن ㉒.

شىنغۇجۇ ئۇدۇن ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنىڭ مەستكى رۇمى جەھەتتە تارتقان زىيىنىنى تولدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن، شۇ يىلى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇلارنىڭ ئىچكى رايونلاردىن باجسىز چاي سېتىۋېلىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلغان:

يۈەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى (1078 ـ) 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، يارلىق، چايچىلىق مەيدانىغا: ئۇدۇندىن تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچى چاي ئالسا، بېجى كېچىرىم قىلىنىپ، يىلىق تاپشۇرۇلىدىغان پۇلدىن چىقىرىۋېتىلسۇن ㉓.

يۈەنفېڭ يىللىرى (1078 — 1085 - يىللىرى)، شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سىياسىي بېرىش - كېلىشى ۋە سودا مۇناسىۋىتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن مەزگىل بولۇپ، ھۆكۈمەت ئەلچىسى ئۇزۇلمەي بېرىپ تۇرغان، شەخسىي سودىگەرلەر تېخىمۇ ھېسابسىز بولۇپ كەتكەن. يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلىنى مىسالغا ئالغاندا:

4 - يىلى (1081 - يىلى)، قوشۇن باشلىقىئاشىن مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتىلگەن. مەكتۇپتا ئۇدۇن خانى ئۆزىنى «شايى ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ قارا خانى» دەپ ئاتىغان. سۇڭ خانىنى بولسا، «شەرقتە كۈن چىقىدىغان جايدىكى ئۇلۇغ دۇنيانىڭ ئېگىسى خەن جەمەتىدىكى تاغىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئىدارە قىلغۇچىسى» دەپ ئاتىغان. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىنى يېغىنچاقلىغاندا: «يول يېراق بولسىمۇ قەلبىمىز سىزگە ئىنتىلىدۇ، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇچ نۆۋەت تارتۇق قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتكەن، قايتىپ كەلمىدى» دېيىلگەن. نۇرغۇن سۆز تەكرارلانغان. دۆڭجەن ئەلچىلەرنى شېخىغا باشلاپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ خەۋەر تېپىلغان ئىدى. خانىنىڭ بۇ ھەقتىكى يارلىقىدا: بۇنىڭدىن بۇرۇن ئەۋەتىلگەن ئۇچ قېتىملىق ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشكەن، ئىنئام بېرىپ قايتۇرغان. يەكرىمنى بىلدۇرۇپ خەت يېزىپ بەرگەن» دېيىلگەن. پادىشاھ شىكزۇڭ ئۇنىڭ ئەلچىلىرىدىن: سىلەر بۇ يەرگە قانچىلىك ۋاقىتتا كەلدىڭلار؟ قايسى دۆلەتلەردىن ئۆتتۈڭلار؟ بۇلاڭ - تالاڭ ئەھۋاللىرى كۆرۈلدىمۇ، دەپ سورىغان. ئۇلار تۆت يىلدا كەلدۇق، بۇنىڭ نىسپى يول ئۇستىدە تۇرۇپ قېلىش بىلەن ئۆتتى، سېرىق باش ئۇيغۇرلار زېمىنى ۋە چىڭتاڭنى بېسىپ ئۆتتۇق. پەقەت قىتانلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن ئەنسىرىدۇق، دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇڭا، خان ئەلچىلەرگە ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن خەن دۆلىتى ئارىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتە سىزدۇرۇپ، خەت بىلەن لى شەنگە ئەۋەتكەن ㉔.

دۆڭجېەن — چىڭخەيدىكى تۇبۇتلارنىڭ باشلىقى. چىڭتاڭ شەھىرى ھازىرقى چىڭخەيدىكى شىنىڭ شەھىرىنىڭ يېنىدا بولۇپ، تۇبۇتدۆڭجېەننىڭ سىياسىي مەركىزى ئىدى. سېرىق باش ئۇيغۇر — سېرىق ئۇيغۇرلار بولۇپ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى چەرچەننىڭ شەرقىدىن چىڭخەيدىكى سەيدام ئويمانلىقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان. قىتان — لياۋ دۆلىتى. شىنغۇجۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇدۇن ئەلچىلىرى شەرقتە سېرىق ئۇيغۇر ۋە تۇبۇتلار رايونىدىن ئۆتۈپ، سۇڭ سۇلالىسىغا بارغان. لى شۈەن — پادىشاھ سۇڭ شىكزۇڭ چىنجۇ، فېڭجۇ،

شىنجۇ، خېجۇ ئوبلاستلىرىدا تۇرۇپ چېگرا رايونىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن پەۋقۇلئاددە ئەلچى. يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلىدىكى ماتېرىيالدىن قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن ئۇيغۇر ئەلچىلىرىدىن تۆت تۈركۈمنى كۆتۈۋالغان. ئىقتىسادىي ۋەسىياسىي مەقسەتتىن باشقا، مەلۇم ھەربىي ئەھمىيىتىمۇ بار.

مىلادى 1085 - يىلى، سۇڭ شېڭزۇڭ تۆلۈپ، ئورنىغا سۇڭ جېزۇڭ ئولتۇرغان. ئىككىنچى يىلى، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن قارا خانى ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، شۇئان ئەلچى ئەۋەتىپ مۇبارەكلىگەن. ئىمارقىدىنلا يەنە ئادەم ئەۋەتىپ گۆھەر تارتۇق قىلغان. سۇڭ جېزۇڭ بۇلارغا جاۋابەن مىننەتدارلىق خېتى يازغان. بۇ ئىككى پارچە مىننەتدارلىق خېتىمۇ «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ يارلىقلىرى توپلىمى» دا ساقلانغان. تەختكەئولتۇرغانلىقىنى مۇبارەكلىگەنگە جاۋابەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ يازغان خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

ئۇدۇن قاراخانىغا: تەختكە چىققانلىقىمنى مۇبارەكلەپ خىزمەتچى ئەۋەتكەن ئىكەنسىز، ۋاقىپ بولدۇم. سىز غەربتە يىراق جايدا تۇرسىڭىزمۇ؛ جۇڭخۇاغا ئىنتىلىپ، مېنىڭ يېڭىدىن تەختكە چىققانلىقىمنى ئاڭلاپ، نۇرغۇن تارتۇق بىلەن سەمىمىي ساداقىتىڭىزنى بىلدۈرۈپسىز. تەسىرلىنىپ خۇرسەن بولدۇم. بۇنىڭغا جاۋابەن سىزگە كۆمۈش ۋە باشقا نەرسىلەر ھەدىيە قىلدىم (ئايىغى كەم) بۇلارنىڭ ئايرىم تىزىمى بار، ۋاقىپ بولغايسىز.

يەنە بىر پارچە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تارتۇق قىلغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ يازغان خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

ئۇدۇن قاراخانىغا: ئەلچى ئاباۋشىڭ ئارقىلىق ئۇنچە - مەرۋايىت قاتارلىق نەرسىلەر تارتۇق قىلغانلىقىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم، شۇنچە يىراقتىن مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتىپ گۆھەر تەقدىم قىلىپسىز، خېتىڭىزنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، دىلىڭىزنى چۈشەندىم، سىزنىڭ بىلدۈرگەن ساداقىتىڭىزگە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن. ئاباۋشىڭ قايتىش مۇناسىۋىتى بىلەن سىزگە كۆمۈش - تاۋار - دۇردۇن ھەدىيە قىلدىم. ئەۋەتكەن خادىملىرىڭىزگىمۇ ھەر قايسىسىغا ئايرىم كىيىم - كېچەك، كەمەر قاتارلىق نەرسىلەر ئىنئام قىلدىم. ۋاقىپ بولغايسىز ۞.

سۇڭ جېزۇڭ شىنغۇجۇ — ئۇدۇنلۇق ئۇيغۇر ئەلچى ۋە سودىگەرلەرگە قارىتا مۇئامىلىدە سۇڭ شېڭزۇڭدىنمۇ ئارتۇق ئېتىبار بەرگەن. خان ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى ۋە ئادەتتىكى ئەزالىرىغىلا ئەمەس، ئەلچىلەر ئۆمىكىگە ئەگىشىپ كەلگەن سودىگەرلەرگىمۇ كۆپلەپ ئىنئام ھەدىيە بەرگەن:

يۇەنيۇئنىڭ 2 - يىلى (1087 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ قارا خانى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تارتۇق قىلغان، بۇنىڭغا قىممىتى بويىچە پۇل قايتۇرۇپ بەرگەندىن باشقا، قالغانلارنىڭ تارتۇق نەرسىسى بولسۇن، بولمىسۇن، 300 مىڭ ياماق پۇل بېرىلسۇن. 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى يارلىقتا: پۇل قايتۇرۇپ بەرگەندىن باشقا، يەنە يۇەنفېڭنىڭ 8 - يىلىدىكىگە ئوخشاش، ئالتۇن كەمەر، كىمخاب تون، بىر يۈرۈش كىيىم، قاچا - قۇچا، پۇل بېرىلسۇن ㉖.

شۇنىڭ بىلەن شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى ۋە سودىگەرلەر توپ - توپى بىلەن ئۇزۇلمەي كەلگەچكە. سۇڭ سۇلالىسى ئامالسىز قالغان. بۇ ئەلچى ۋە سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدا سۇڭ سۇلالىسى بەرگەن ئىنئاملارنى بۆلۈشۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ماجىرا تۇغۇلۇپ، غەلۋە - غوغا قىلىشىپ كەتكەن. سۇڭ جېزۇڭ ئۇلار ئۈچۈن مەخسۇس «ئۇدۇن دۆلىتىگە بېرىلگەن ئىنئام - نەرسىلەرنى بۆلۈشۈش قانۇنى تۈزۈپ چىقىش» قا مەجبۇر بولغان ۋە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ چەكلىگەن، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىر يىلدا بىر نۆۋەتلا ئەلچى ئەۋەتىشىگە رۇخسەت قىلغان، سۇڭ سولالىسى تەرىپىدىن پەيدا بولغان (خېنەندىكى كەيىپلىك) غا يەتكۈزۈپ ئاپىرىدىغان ئەلچىنى «يۇز كىشىدىن ئاشماسلىقى كېرەك» دېگەن. ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشقا ئەزالىرى ۋە سودىگەرلەر توغرىسىدا «شىنجۇ ئوبلاستى (ھازىرقى گەنسۇدىكى لىڭتاۋ) دا سودا قىلىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن ㉗. شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىشى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن دوشمەنلىشىۋاتقان تاڭغۇتلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغان، ئۇلار بەزىدە شىنغۇجۇلۇق ئۇدۇن ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلەرگە قارىتا ئۆچ ئېلىش ۋاستىلىرىنى قوللانغان:

يۇەنفېڭنىڭ 6 - يىلى (1083 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، شىخېدىكى يول تۈزۈمى ئەمەلدارى: غەربتىكى ئوغرىلار (تاڭغۇتلار) لەنجۇغا بېسىپ كىرىپ، غەربىي قوۋۇقنى ۋەيران قىلدى. يالاپ ئاشلىق توشۇتىۋاتقان ئۇدۇنلۇقلارنى ئەسىرگە ئېلىۋالدى ۋە تۆگىسىنى بۇلاپ كەتتى، دېگەن. خان يارلىق چۈشۈرۈپ: ئۇدۇنلۇقلارغا بۇلاپ كېتىلگەن چارۋىسى ئۈچۈن تۈزۈم ئەمەلدارىغا بۇيرۇق بېرىپ نەپەقە بېرىلسۇن، دېگەن㉘.

تاڭغۇتلارنىڭ شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ھەرگىز شۇ بىر نۆۋەتلا بولغان ئەمەس، ئەھۋالدىن قارىغاندا،

شۇنىڭدىن كېيىن دائىم يۇز بېرىپ تۇرغان، شۇنىڭ ئۈچۈن شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتكەن ۋە سۇك سۇلالىسىدىن ئەسكەر چىقىرىپ تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلغان:

(يۈەنيۇ) نىڭ 8 - يىلى (1093 - يىلى)، تاڭغۇتلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش تەلەپ قىلىنغان، خان بۇنىڭغا رۇخسەت قىلمىغان[9].

شۇ، يىلى، سۇك سۇلالىسىدا خانىنىڭ ئانىسى ۋاپات بولۇشتەك چوڭ ۋەقە يۈز بەرگەن. تاڭغۇتلار مۇ سۇك سۇلالىسىغا ئىتائەت قىلىدىغاندەك ھالەتتە بولغان. شۇڭا سۇك جېزۇڭ شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىشىغا رۇخسەت قىلمىغان.

بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن سۇك سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرىنى مەلۇم قىلغان.

شاۋشىڭ يىللىرى (1094 — 1097 - يىللىرى)، ئۇدۇن خانىي ئابدۇل توڭا مىجىت يەنە: «مەنيۇ (مىناڭ) لار جىنايەت ئۆتكۈزگەن، باشقا ئامال بولمىغاچقا، ئەسكەر ئەۋەتىپ، گەنجۇ، شاجۇ، سۇجۇ ئۇيۇچ ئوبلاستىغا ھۇجۇم قىلدۇق» دېگەن. خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنىڭ بۇ نىيەت - ئىشىغا ياخشى جاۋاپ بېرىلسۇن دېگەن[10].

توڭا — «تۈركى تىللار دىۋانى» دا، بۇ «قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان»، «ئۇ پىلنىڭ كۈشەندىسى». بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى شۇ. «بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ» دېيىلگەن («تۈركي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - قىسىم، 502 - بەتكە قارالسۇن). «ئابدۇل»، «مىجىت» دېگەن ئىسىملاردىن بۇ «خان» نىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ؛ توڭا دېگەن ئۇنۋانىدىن ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. تۇبۇتلار غەربىي شىيا دۆلىتىنىڭ ئاساسىي مىللىتى بولغان تاڭغۇتنى مىناڭ (خەنزۇچىسى مەنيۇ) دەيتتى، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن بىلەن چېگىدىدىكى تۇبۇتلارنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىن بولغاچقا، تۇبۇتلارنىڭ ئاتىشىنى قوللىنىپ، تاڭغۇتلارنى مىناڭ - مەنيۇ دېگەن. جىنايەت ئۆتكۈزدى — دېگەندە، تاڭغۇتلارنىڭ سۇك سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىپ ئۇزلۇكسىز پاراكەندە قىلغانلىقىغا قارىتىلغان. مىلادى 1036 - يىلى تاڭغۇتلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، گەنجۇ (گەنسۇ دىكى جاڭيې)، شاجۇ (گېمىنسۇدىكى دۇنخۇاڭ)، سۇجۇ (گەنسۇدىكى جيۇ-

چۆەن) ئوبلاستلىرى تاڭغۇت زېمىنىغا ئايلانغان. ئۇ يەرلەر شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇنغا يېقىن بولغاچقا، شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن سوڭ سۇلالىسىغا ماسلىشىپ شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ بۇ جايلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان.

بۇ ۋەقە «سوڭ سۇلالىسى توغرىسىدا مۇھىم بايانلار توپلىمى» دا بىر قەدەر تەپسىلى ۋە ئېنىق بايان قىلىنغان:

شاۋشىڭنىڭ 4 - يىلى (1097 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ئۇدۇن ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق قىلغان. كۈتۈۋالغۇچىلار تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئەلچى قۇتلۇقتىن قارا خانىلار شاھزادىسىنىڭ سۆزىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ بىلگەندە: «مەنيۆ (مىناڭ) لار جىنايەت ئۆتكۈزگەن، باشقا ئامال بولمىغاچقا، ئەسكەر ئەۋەتىپ، گۇناھىنى ئۆتىگىلى كەلدۇق» دېگەن. خان مېھمان كۈتكۈچىلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئەلچىلەر ئوردىدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا، قارا-خانىلار خانىغا كۆرسەتكەن ساداقىتى ئۈچۈن بىزنىڭ خۇرسەن بولغانلىقىمىزنى، ئەگەر ئۇچ شەھەرنى ئالالىسا، تېخىمۇ ياخشى كۈتۈلدىغانلىقىنى يەتكۈزۈشنى تاپىلىغان.

قۇتلۇق — ئۇيغۇرچە «بەختلىك» دېگەن بولىدۇ، دېمەك، بۇ ئەلچىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا، ئابدۇل تۇڭا مىجىت — شاھزادە بولۇپ، قاراخان ئەمەس. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى — قارا خانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان قارا خان مەشھۇر ھەسەن ئېبنى سۇلايمان ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماتېرىيالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئابدۇل تۇڭا مىجىت ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ھوقۇقى چوڭ، ئورنى يۇقىرى بولغاچقا، ئۆز ئالدىغا سوڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىلگەن ۋە ئەسكەر-چىقىرىپ تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلالىغان.

« تاڭغۇتلارغا ئائىت مەكتۇپلار» دىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، تاڭغۇت ئېلى-نىڭ ئېگىسى چەنشۇن ئۆزىنىڭ غەرب تەرەپتىكى ھەربىي ئەھۋالىغا كۈچلۈك ئەسكەر بەلگىلەپ «غەربىي فەن» لەردىن (شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن) مۇداپىئە كۈرۈشنى بۇيرۇغان. شۇڭا، شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكىتى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى، شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىختا تاڭغۇتلارنىڭ گەنجۇ، شاجۇ، سۇجۇ ئۇچ ئوبلاستىنى يەنىلا مۇستەھكەم ئىگىلەپ تۇرغانلىقى ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

سۇك جېزۇك ئۆلۈپ، ئورنىغا سۇك خۇيزۇك چىققان، ئۇ شىنغۇجۇ ئۇيغۇرلىرىغا يەنىلا ئىنتايىن يېقىنچىلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنىڭ كەلگەن - كەتكەن ئەھۋالىنى دائىم ئۆزى بىۋاستە سۈرۈشتۈرۈپ تۇرغان. مەسىلەن، داگۇەنىڭ تۇنجى يىلى (1107 - يىلى):

1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، كاڭجۇ ئوبلاستىنىڭ ۋالىيسى لى شياڭ قاتارلىقلارنىڭ ئەرزىدە: ئۇدۇننىڭ ئۆزلىرىنى مۇبارەكلەشكە ئەۋەتكەن ئەلچىسىنى ئوردىغا بىللە ئاپىرىش ئۈچۈن پېقىر لى شياڭ ئەۋەتىلگەن ئىدى، بۇنى بىلگەن فېڭشاۋ مەھكىمىسى بەگلىرىدىن ۋاڭ جېپۇ، سوتچى ۋاڭ ياڭلار بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئوبدان ئورۇنلاشتۇرمىدى، ئەگەر بۇلارغا تەنبىھ بېرىلمىسە، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەلچىلەرنىڭ يولدىن ئۆتۈشىگە تەسىرى يېتىپ، ئوردىمىز ئۈچۈن سەت بولارمىكىن، دېگەن. خان يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى مەنسىپىدىن قالدۇرغان ②.

ئۆتكەن - كەچكەن ئەلچىلەرنى ئوبدان كۈتمىگەنلىكى ئۈچۈن، يەرلىك يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش جازاسى بەرگەن. بۇ، شىمالىي سوك سۇلالىسىدا بىرىنچى قېتىم كۆرۈلگەن ئەھۋال، بۇنداق ئەھۋال دەل شىنغۇجۇ ئۇدۇن ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىشتا يۈز بەرگەن. بۇنىڭدىن سۇك خۇيزۇڭنىڭ بۇنىڭغا نەقەدەر ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

سۇك خۇيزۇك دەۋرىدە شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن بىلەن سۇك سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىشمۇ بەك كۆپ بولغان. بىر قېتىم، سۇك خۇيزۇك «تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭگۈشتەر تامغا» ئويدۇرۇش ئۈچۈن شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن قاراخانىدىن چىرايلىق قاشتېشى تەلەپ قىلغان. شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن قاراخانى دەرھال جاۋاب خەت يېزىپ، كۈچسىنىڭ بىرىچە ئىزدەپ تېپىپ، سۇك خۇيزۇڭنىڭ تەلىپىنى قاندۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ خەت تولىمۇ قىزىقارلىق يېزىلغان. ھازىر ئوقۇغاندىمۇ چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە بىر خىل روھىي كەيپىيات بىلىنىدۇ:

شاھىنشاھ (سۇك خۇيزۇك تەختتىن چېكىنگەندە شۇنداق ئاتالغان، شۇڭا بۇ يەردە ئۇنى ھۆرمەتلەپ «شاھىنشاھ» دېگەن) ئەڭگۈشتەر تامغا ئويدۇرماقچى بولۇپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇدۇن دۆلىتىگە قاشتېشى ئەۋەتىش ھەققىدە مەكتۇپ يېزىلغان. بىر كۈنى، سەي قياۋ قائىدە بويىچە ئوردىغا كەلگەندە، شۇنىڭغا ئوخشاش ئوردىغا كەلگەنلەردىن ئىچكى ۋەزىر ۋاڭ ئېنجۇك: «يېقىندا ئۇدۇن دۆلىتىدىن خەت

كەلگەندى ، ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن تەرجىمە قىلدۇرساق، بەكمۇ كۈلكىلىك بېزىلغان » دېگەن. بىللە تۇرغان باشقا بەگلەر: «نېمە دەپتۇ، بىزمۇ ئاڭلاپ باقاسىق» دېگەن. ئىچكىسى ۋەزىر ۋاڭ ئەنجۇك خەتنى ئوقۇپ بەرگەن. خەتتە: « شەرقتىن چىققان قۇياش نۇرىنى چېچىپ يورۇتۇۋاتقان غەرب تەرەپتىكى بەش يۈز چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان ئەلنىڭ قانۇن ـ نىزام ئىگىسى قاراخانىدىن، شەرقتىن چىققان قۇياش يورۇتۇۋاتقان ھەممە ئالەمنىڭ قانۇن ـ نىزام ئىگىسى، تاغسىز بولغان ئۇلۇغ باشقۇرغۇچىغا: سىز تەلەپ قىلغان قاشتېشىنى تېپىپ ئەۋەتىشكە جەق كۆڭۈل بۆلگەن بولسامۇ، سىز دېگەن ئۆلچەمدىكىنى تېپىش قېيىن بولدى. ئادەم تەيىنلەپ ئىزدەپ تېپىشنى بۇيرۇدۇم، سىز دېگەن ئۆلچەمدىكىسى تېپىلسىلا ئەۋەتىپ بېرىمەن» دېيىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغدا مەن: «يۇلىن ھەققىدە خاتىرىلەر»دە ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ بىر پارچە مەكتۇپى بېزىلغان، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئالاھىدە بېزىلغان.مەن بۇلارنىي باشقىلار تۈزىتىپ سىلىقلاشتۇرغانىكەن دەپ گۇمان قىلمەن» دېۋىدىم، ھەممەيلەن جىم بولۇشتى. كېيىن قاشتېشى ئەۋەتىلگەن. ئۇزۇنلۇقى ئىككى چى، رەڭگى ئاجايىپ سۈزۈك، راسلا بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغان ئەگۈشتەرمۇ ئويۇلغان ۞.

«تىياۋگۈەن. 条贯 يەنىي تىياۋلى 例条 —— نىزام، قانۇن. «ئۇلۇغ باشقۇرغۇچى » —— «ئۇلۇغ پادىشاھ» «يۇلىك 裕陵» سۇڭ جېزۇڭنىي دېمەكچى. ئۇ ئۆلگەندە يۇڭيۇلىك قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. «يۇلىك خاتىرىلىرى» —— سۇڭ جېزۇڭنىڭ پۈتۈن ھايات‌ىدىكى تارىخىي ئىش ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن ھۆكۈمەت كىتابى. شىنفۇجۇدىكى ئۇدۇن قارا خانىي ئۆزىنى «غەربتە بەش يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئەلنىڭ نىزام ـ قانۇن ئىگىسى» دەپ ئاتىغان. ئەسلىدە ئۇنىڭ دۆلىتى ئاران بەش يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايدا ئەمەس. كونا ئۇدۇننىڭ پايتەختىدىن ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى چارقىلىق (ھازىرقى چەرچەن ناھىيە شەھىرى) قىچە بولغان ئارىلىقنى ئالغاندىمۇ بىر مىڭ ئۈچ يۈز چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، كونا ئۇدۇندىن غەربتە قەشقەرگە (يەنى شىنفۇجۇغا) يەنە ئىككى مىڭ چاقىرىمغا يېقىن كېلىدۇ. دېمەك، شىنفۇجۇدىكى ئۇدۇننىڭ شەرقى ئۈچ مىڭ چاقىرىمدىن ئېشىپ كېتىدۇ، قانداقمۇ ئۇنى ئاران بەش يۈز چاقىرىم دېگىلى بولسۇن! قاراخانىنىڭ ئۇنداق دېيىشتىكى مەقسىتى سۇڭ سۇلالىسىغا ياخشىچاق بولۇپ، سۇڭ سۇلالىسى خانىنىڭ «ھەممە ئالەمنىڭ نىزام ئىگىسى» ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئۆزىنىڭ كەمتەرلىكىنى بىلدۈرۈش. بۇنى ھەرگىز راس دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن يەنە سۇڭ خۇيزۇڭغا ئارغماق ئات تەقدىم قىلغان، بۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزيدۇ:

جىڭخې يىللىرى (1111 — 1118 - يىللار)، ئۇدۇن دۆلىتى سۇڭ سۇلالىسىغا تۆت ئات تارتۇق قىلغان، ئۇنىڭ بىرسىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە چى بەش سۇڭ، يەنە بىرسىنىڭ ئالتە چى ئىككى سۇڭ، قالغان ئىككىسىنىڭ بەش چى 9 سۇڭدىن كېلىدۇ، بۇ ئادەتتىكى ئاتلاردىن ئەمەس، كۆرۈنۈشى ئاجايىپ، مۇڭزىڭىنىڭ سەككىز ئارغىمىقى بولۇپ، بەك كېلىشكەن - چاققان ئىدى، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايدۇ.

«جۇڭگونىڭ ئۆلچەملەر تارىخى» دىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، سۇڭ دەۋرىدىكى چى ھازىرقى چىدىن تەخمىنەن 2.1 سانتىمېتر قىسقا ئىكەن، يەنى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بىر چىسى ھازىرقى 30.72 سانتىمېترغا باراۋەر كېلىدىكەن. مۇشۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، ئەڭ ئېگىز بىر ئاتنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى مېتر؛ ئىككىنچىسىنىڭ 1.91 مېتر، قالغان ئىككىسىنىڭ 1.81 مېتر كېلىدۇ. كونا ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدە داڭلىق ئات چىقمايتتى. قارا خانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي خانى باشقۇرۇۋاتقان يەرغانە ئويمانلىقى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەرغانە دۆلىتىدىن زور-ئېگىز ئات چىقاتتى؛ ئىلى دەريا ۋادىسى بويىچە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇن دۆلىتىدىن غەرب ئېتى چىقاتتى. شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن سۇڭ خۇيزۇڭغا تارتۇق قىلغان بۇ ئۆت ئات چوقۇم ئاشۇ ئىككى رايوندىن كەلتۈرۈلگەن، مانا بۇمۇ شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونى ئىكەنلىكىنىڭ بىر دەلىلى.

شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى سۇڭ خۇيزۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە داۋاملاشقان ⑨. ئۇزۇن ئۆتمەي، سۇڭ خۇيزۇڭ تەختتىن چېكىنگەن: «سىر يىلىدىن كېيىن، جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى پىيەنجىڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبقا يۆتكىلىپ. بىر مەھەل قولىدا قالغان زېمىنغا شۇكۇر قىلىپ ياتقان. شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇن بىلەن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى كەڭ زېمىنلىق ئىگىلىگەن جىن دۆلىتى ئايرىپ تۇرغاچقا، ئەلچى ۋە سودىگەرلەرنىڭ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىغا بارغانلىقى تارىخنامىلاردا ئۇچرىمايدۇ.

ئېلىمىزنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، شۇنى ئەستايىدىل كۆرسىتىمىزكى، قاراخانىلار خانلىقى تۇغرىسىدىكى ئەرەبچە ۋە پارسچە تارىخىي خاتىرىلەردە، كۆپىنچە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسلام

دىنىي ئەسەبىيلىكى هەددىدىن زىيادە مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن. شۇڭا ئۇلارنى غەيرى دىنىدىكىلەر (بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇبۇت، سېرىق ئۇيغۇر، تاڭغۇتلار ۋە سۇڭ سۇلالىسىنى دېمەكچى) نىڭ چەقىشالمايدىغان ئەشەددىي دۇشمىنى دېگەن، بۇ بىر خىل بىر تەرەپلىمە قاراش ۋە بۇرمىلاشتىن ئىبارەت. شىنغۇجۇدىكى ئۇدۇنلۇق ئەلچى ۋە سودىگەرلىرى سېرىق ئۇيغۇر ۋە چىڭخەيدىكى تۇبۇتلار رايونلىرىغا ئىختىيارىي بېرىپ - كېلىپ تۇرغان، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي جەهەتتە شۇنداق قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىشقان. بۇ ئەهۋال قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەرقىي رايونىدىكى هۆكۈمرانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە دۆلەتلەرگە دوستانە پوزىتسىيىدە بولغانلىقىنى، مۇناسىۋەتنى ئىناق ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قىسقا ۋاقىتلىق يېرىكلىشىنى ئۇنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغان، دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋىتى يوق.

ئىزاهاتلار :

① «تاڭ سۇلالىسى توغرىسىدا مۇهىم بايانلار» 98 - جىلد: «جېڭيۈەننىڭ 5 - يىلى (789 - يىلى) 7 - ئايدا، مەلىكە ئوردىغا بارغان، ئۇيغۇر - خۇيخې 回纥 ئەلچىسى لى يىجەن مەلىكە شەنئەننىڭ تۆۋەنگە ياتلىق بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن خې 鹘 دېگەن خەتنى گۇغا ئۆزگەرتىپ، ئۆز ئىلىنى شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلغۇچى دەپ، شۆهرىتىنى كۆتەرمەكچى بولغان. تاڭ دېزۇڭ بۇنى ماقۇل كۆرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچە 回纥 خۇيخې دەپ ئاتىلىشى 鹘回 خۇيگۇغا ئۆزگەرتىلگەن».

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «چەتئەللەر 6. ئۇيغۇرلار».

③ « سۇڭ سۇلالىسى توغرىسىدا مۇهىم بايانلار توپلىمى. يات قەۋملەر 4. فەرەڭ».

④ سۇڭ سۇلالىسى «ئالىي راهىلار تەزكىرىسى» 1 - جىلد «بۇكۇڭ تەزكىرىسى» دە : «تىيەنباۋ يىللىرى، شىغەن (تۇبۇتلارنى دېمەكچى)، ئۇلۇغ شاش، كانگىيە ئۇچ دۆلەت قوشۇن تارتىپ شىلياڭ مەهكىمىسى (ئىلاۋە. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇغاندا «ئەنشى تۇتۇق هىراۋۇل مەهكىمىسى» نىڭ خاتاسى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ) نى قورشۇالغان. بۇكۇڭ پادىشاه هۇزۇرىغا كىرىپ، ئىسىرىقدان ئالدىدا تۇرۇپ، شەپقەتلىك خانىنىڭ مەخپىي سۆزىنى 27 قېتىم

ئوقۇغان . پادىشاھ ئوردىدا تۆت - بەش يۈز ئاجايىپ نەۋكەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇپ بۇكۇڭدىن سوريغان. بۇكۇڭ: « بىسامبن تەگرى خانى قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئەنشىنى قۇتقازغان، تېزدىن يىمەك - ئىچمەك تەييارلاپ ئەۋەتىلسە» دېگەن. ئۇلۇغ شاش يەنى تاشكەندە دۆلىتى. تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، شاش، كانگىيە دۆلەتلىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى، تۇبۇتلار دائىم غەربىي تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئەنشى تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىنى پاراكەندە قىلغان .

⑤ ۋاڭ گوۋېي «گۇەنتاڭ جىلىن»نىڭ 4 - جىلد «ئۇدۇن مەلىكىسى تاپسىغان يەردە ساقلانغان بۇدساتۇا سۈرىتىگە خاتىمە» دە: «لى جەمەتىنىڭ دۆلەتكە ئىگە بولۇشى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بولدىمكىن؛ شۇنىڭدەك، مۇقەددەس تەگرى(天圣) قاغانىنىڭ ئۆزىمۇ ئۇيغۇرمىكىن، دەپ گۇمانلىنىمەن». « لى جەمەتى ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، بۇددا دىنى ئارقىلىق چوڭقۇر ئاساس ئورناتقان، يەنە ۋىسادىن بۇيان، تاڭ سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ كەلگەن، شۇڭا ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دەپ ئاتىغان. بۇتقا چوقۇنۇش ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملىگەن. يۈز يىل جەريانىدا دۆلىتى تۇراقلىق - خاتىرجەم ئۆتكەن، قەدىمكى ئادەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇنداقتا، لى جەمەتى ئۇيغۇرنىڭ باشقا بىر تارمىقىدىن بولامدۇ؟ گوپىڭلياڭ « غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئېنىقلىما» («غەربىي رايون تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ بىرىنچى مەجمۇئەسىگە قاراڭ) دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: « بۇ، مۇنداق بىر مەسىلىگە، يەنى ئۇدۇن خانى لىشېگتىيەن قايسى مىللەتكە مەنسۇپ؟ دېگەن مەسىلىگە تاقىلىدۇ. بۇنىڭ مەنتىقىغە ئۇيغۇن جاۋابى: ئۇ، ئۇيغۇر. بىرىنچى، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ خان ئائىلىسى ئەزالىرىغا «لى» دېگەن فامىلىنى ئىنئام قىلغان، لېكىن ئۇدۇننىڭ خان جەمەتىگە «لى» دېگەن فامىلىنى ئىنئام قىلمىغان؛ لى شېگتىيەننىڭ « لى» فامىلىسى، ئېھتىمال، ئۇنىڭ ئەجدادى بولغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر تاڭ سۇلالىسىدىن ئىنئام ئالغان فامىلە بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا لى شېگتىيەن «ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە، دەپ ئاتىغان». ئىككىنچى، بىز دۇنخۇاڭنىڭ بىر غارىدىكى بېغىشلىمىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانىمۇ ئۆزىنى شېگتىيەن قاغان - مۇقەددەس تەگرى قاغان دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۇچرىتىۋق. «شېگتىيەن — مۇقەددەس تەگرى» سۆزى

ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇنۇڭدا قوللىنىلغان ئومۇمىي ئاتالغۇ ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار موڭغۇل چۆلىنىڭ شىمالىدىكى مەزگىلدە، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، مانى راھىبلىرى خان ئوردىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان، ئۇلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇدۇنمۇ لى شېگىتىيەن دەۋرىدە مۇشۇنداق بولغان.

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» بىرىنچى قىسىم، ئۇيغۇرچە، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى، 288 - بەت.

② جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭلارنىڭ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ نامى، يىلنامىسى ۋە ئۇنىڭ خان ئائىلىسىنىڭ نەسەب مەسىلىسى تۇغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن («دۇنخۇاڭ، تۇرپان خەت - چەكلىرى تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»)

③ «بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى» 74 - جىلد، «يات قەۋملەر تۇغرىسىدا قوشۇمچە خاتىرە 3. ئۇدۇن».

④ «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - قىسىم، 39 -، 44 -، 104 - بەتلەرگە قارالسۇن.

⑩ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «چەت ئەللەر 6. ئۇدۇن».

⑪ ستەيىن: «قەدىمكى خوتەن».

⑫ لى جۈ «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئون ئەۋلاد خانى توغرىسىدا مۇھىم بايانلار».

⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 492 - جىلد، «تۇبۇت، ئالىگۇ».

⑭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - قىسىم، 168 - بەت.

⑮⑯⑰⑱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «چەت ئەللەر 6. ئۇدۇن».

⑲ «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ يارلىقلىرى توپلىمى» 240 - جىلد.

⑳㉑㉒ «سۇڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم بايانلار توپلىمى. يات قەۋملەر 4. ئۇدۇن».

㉓ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «چەت ئەللەر 6. ئۇدۇن».

㉑ «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ يارلىقلىرى توپلىمى» 240 - جىلد.

㉕㉖㉗ «سۇڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم بايانلار توپلىمى. يات قەۋملەر 4. ئۇدۇن».

㉘㉙ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «چەت ئەللەر 6. ئۇدۇن».

㉚㉛ «سۇڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم بايانلار توپلىمى. يات قەۋملەر 4. ئۇدۇن».

㉜㉝ سەي تياۋ «تىيەۋېي تېغى سۆھبەتلىرى» 10 - جىلد، 6.

㉞ «سۇڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم بايانلار توپلىمى. يات قەۋملەر 4. ئۇدۇن».

چاغاتاي خانلىقى تۇغرىسىدا دەسلەپكى ئۇدۇنۇش

لىيۇ جۈشياۋ

XIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ تولىسى مەلۇم بىر زېمىندا ياكى مەلۇم بىر مەزگىلدە ئۆزلىرىگە لايىق مۇھىم ئورۇن تۇتقان: چوڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ بالىسى باتۇ ياۋروپاغا قىلىنغان يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلغان ھەم كېيىنكى كۈنلەردە بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنى قۇرغان؛ 3 - ئوغلى ئوگداي چىڭگىزخاننىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئىمپېرىيىنىڭ سەركەردىسى بولغان؛ ئىلىمىز تارىخىدىكى يۈەن سۇلالىسى، ئىران تارىخىدىكى ئىل خاندانلىقىنى چىڭگىزخاننىڭ 4 - ئوغلى تولۇينىڭ 2 - ئوغلى قۇبلاي بىلەن 3 - ئوغلى ھىلاكۇ تەكلىگەن.

سىياسىي ۋەزىيەتتە قاتتىق داۋالغۇش بولۇۋاتقان ئەشۇ يىللاردا ئىزدىرىكى يوقالغان چاغاتاي ئەۋلادلىرى XIV ئەسىرگە كەلگەندە، بىردىنلا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونىدا مۇھىم كۈچ بولۇپ شەكىللىنىپ، چاغاتاينىڭ نامى بىلەن ئاتالغان چاغاتاي خاندانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىغا، ماۋارا ئۇننەھر رايونىغا، ھەتتا ئىران ئېگىزلىكىدىكى قىسمەن رايونلارغا كېڭەيگەن بولۇپ، بۇ خانلىقنىڭ تارىخى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، ئۇيغۇر تارىخى، قازاق تارىخى، ئۆزبېك تارىخى ۋە قىرغىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ خاندانلىق مەزگىلىدە شەكىللەنگەن ھەم شۇ دائىرىدە قوللىنىلغان يېڭىچە ئەدەبىي تىل ـــ چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

چاغاتاي خاندانلىقىنى قۇرغان چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىغا كەلسەك، كېيىنكى چاغلاردا ئۇلار ئىقتىسادىي قۇرۇلما، تىل - يېزىق، دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن پەيدىنپەي يېقىنلىشىپ، ئاخىرى يەرلىك ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

(1)

چىڭگىزخان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى، ماۋارا ئۇننەھر رايونى ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئىمپېرىيىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان بۇ پايانسىز كەڭ زېمىننى ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرى جۇجىي، چاغاتاي، ئوگداي، تولۇيغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەرگەن.

جۇجىي سىر دەرياسى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىملىرى، «موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنىنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئاياق باسىدىغان جايلىرى» غا ئېرىشكەن؛ ئوگداي بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقىغا ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا ئېرىشكەن؛ كەنجى بالا ۋارىسلىق قىلىش دېگەن قائىدە بويىچە تولۇي موڭغۇل دالاسىغا ئېرىشكەن؛ چاغاتاي بولسا قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىدە بولمىغان جايلار ــ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر رايونى ۋەئامۇ، سىر دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ئېرىشكەن.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر قانچە 10يىل داۋامىدا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تولىسى مەلۇم مەزگىلدە ۋە مەلۇم دائىرىدە مۇھىم رول ئوينىغان. شۇ ئارىلىقتا پەقەت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىلا ئۇن - تۇنسىز جىمىپ كەتكەن.

سەۋەبلەر ئوستىدە ئىزدەنسەك، شۇنەرسە ئايان بولىدۇكى، بۇ كىشىلەرنىڭ شەخسىي قابىلىيەت ئىقتىدارىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئوبيېكتىپ شارائىت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بەرەر ئىشقا ئىنتىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى دائىرىسىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايون بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارا ئۇننەھر رايونى شۇ چاغلاردا ئەڭ بايلىقلىق رايونلاردىن ھېسابلىناتتى، شۇڭا بۇ رايونلار شۇبھىسىزكى، ئۆزگىچە ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. چىڭگىزخان ھايات چېغىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىق مەھمۇت يالۋاچ (ئۇ چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش داۋامىدا زور تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، چىڭگىزخاننىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان ئىسلام تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ كىشى تۇغرىسىدا خېلى كەڭ مەلۇمات قالدۇرۇلغان) نى بۇ رايونلارنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن ھەمدە بۇ دائىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئۆزى بىۋاستە باشقۇرىدىغان رايونلار قاتارىغا كىرگۈزگەن.

ئۆزىنىڭ بەنت بولۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن چاغاتاي تەخمىنەن 1238 - يىللىرى ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا مەھمۇت يالۋاچنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىغان. ئىمپېرىيە تەختىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ئوگداي مەھمۇت يالۋاچنى خانبالىق (بۈگۈنكى بېيجىڭ) نىڭ نازارەتچىلىكىگە، مەھمۇت يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنى چاغاتايغا سۈيۈرغال قىلىنغان رايونىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن، چاغاتاي ئۆزىنى ئەيىپلەش بىلەن بۇ قېتىمقى ماجرانى توختاتقان. ئىمپېرىيە ھوقۇقىنى مەركەزگە يىغىپ تۇتقان مەزكىللەردە، چاغاتاي سورىغان بۇ سۈيۈرغال زېمىنىنى مەيلى قانۇن جەھەتتە بولسۇن ياكى ئەمەلىيەتتە بولسۇن، ئىمپېرىيە بىۋاسىتە ئىدارە قىلدى. مانا بۇ ـــ چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە بىرەر ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالماسلىقىدىكى بىر سەۋەب.

1259 - يىلى 8 - ئايدا، مونكە سېچۈەننىڭ دىياۋىيۈتەي قەلئەسىدىكى جەڭدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىمپېرىيە تەختىدە كىم ئولتۇرىدۇ دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتتىق ئېلىشىش بولغان.

1260 - يىلى 6 - ئايدا، تولۇينىڭ 2 - ئوغلى قۇبلاي كەيفىيىتى قەلئەسىدە خان بولغانلىقىنى جاكالاپ، ئېلىمىز تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق سۇلالىنى يەنى يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغان.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئېلىمىز تارىخىدىكى تۆھپىسىگە كۆز يۇمۇشقا بولمىسىمۇ، لېكىن شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، شۇ ئىشتىن كېيىن ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرلۇك زىددىيەتلەرنىڭ بىخلىرى ئۆزىنى ئارقا - ئارقىدىن كۆرسەتىشكە باشلىغان.

قۇبلاي خانلىق قۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، جۇجىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋولگا دەريا - سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ئالتۇن ئوردا خانداناللىقىنى، قۇبلاينىڭ 3 - ئىنىسى ھىلاكۇ ئىران ئېگىزلىكىدە ئىل خانداناللىقىنى قۇرغان.

دەسلەپتە قۇبلاينىڭ باش خانلىق ئورنى ئۈزۈن قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي، چىگىزخان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باشقۇرۇش - باشقۇرۇلۇش مۇناسىۋىتى ئاجىزلىشىپ، پەقەت ئۆز ئەجدادلىرى ئارا سېخىنىش ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىلا ساقلىنىپ قالدى.

ئاقىۋەتتە، سىمۇول خاراكتېرىدىكى بۇ باشقۇرۇش - باشقۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىمۇ ئۆزاققىچە داۋاملىشىپ كېتەلمەدى. 1268 - يىلى، ئوگدايىنىڭ ئەۋلادى ـــ قايدو ئىمپېرىيىنىڭ خانلىق تەختىگە ئۆز تەلىپىنى قويدى ۋە تېز ئارىدا قۇبلاينىڭ

تىيانشاننىڭ جەنۇبى ھەم شىمالىدىكى كۆچلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. چاغاتاينىڭ ئەۋلادى دوغا قايدو تەرىپىگە ئۆتۈپ ئۇنى قوللىدى. بۇنىڭ بىلەن قۇبلايغا قارشى كۈرەش ئوگداي ـ چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ بىرلەشمە كۈرىشى بولۇپ قالدى.

قۇبلايغا قارىتىلغان بۇ كۈرەشتە ئوگداي ـ چاغاتاي ئەۋلادلىرى كۆزلىگەن نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن، قايدو ئوگداي بىلەن چاغاتاينىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى دائىرىسىدە، يەنى تىيانشاننىڭ جەنۇبى، شىمالىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ ئالالىدى.

1301 ـ يىلى قايدو ئۆز ئەجىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا ئوگداي ئەۋلادلىرى ئىچىدە ئىقتىدار، بىلىم ھەم شىجائەتتە دوغاغا تەڭ كەلگۈدەك بىرەر ۋارىس چىقمىغان. قۇبلايغا قارشى كۈرەشتە قايدودىن قالسىلا دوغا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

قايدونىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى جەبەر ۋارىسلىق قىلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۆزىنىڭ مۇھىتىنى ئوبدان چۈشەنگەن جەبەر يۈەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، دوغانىڭ تەسىرىنى چەكلەش نىيىتىگە كېلىدۇ.

ئۆزىنى كرولىندا قىلىنغان ۋەدىگە ۋاپا قىلغۇچى ـــ 1229 ـ يىلى چىڭگىزخاننىڭ 1 ـ ئەۋلادلىرى كرولىن دەرياسى بويىدا، ئوگداي ئەۋلادلىرىنىڭ خانلىق تەختىگە مەڭگۈ ۋارىسلىق قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش تۇغرىسىدا قەسەمياد قىلىشقان ـــ دەپ ئاتىغان دوغا، جەبەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئاسىيلىق دەپ ھېسابلاپ، 1304 ـ يىلى قوشۇن تارتىپ جەبەرنى مەغلۇپ قىلىدۇ. جەبەر پانا ئىزدەپ يۈەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتىدۇ.

جەبەر ئۇستىدىن قازىنىلغان غەلىبە دوغانى قايدونىڭكىدىنمۇ كەڭ زېمىنغا ئىگە قىلدى. دوغا ئۆز ئەجدادىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، بەلكى قوچو خانلىقى ـــ چىڭگىزخان دەۋرىدىن تارتىپ تارىمنىڭ شىمالىي يېقىسىدا ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ھاكىمىيەت ئىدى ـــ غا قاراشلىق زېمىنمۇ دوغانىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

كېيىنكى كۈنلەردە، دوغا ھۆكۈمران بولغان بۇ ھاكىمىيەت «چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى ـــ ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇھىم دېھقانچىلىق رايونلىرى بولغان تارىم ۋادىسى بويلىرىدىكى بوستانلىقلارنى

ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ دائىرىگە يەنە ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ كەڭ ئوتلاقلار يەنى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقمۇ كىردى.

1306 - يىلى دوغا ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئوغلى گۈنجۈك باستى. ئارىدىن بىر يىرىم يىل ئۆتۈپ گۈنجۈك ئۆلدۈ. گۈنجۈك ئۆلگەندىن كېيىن، بىر تۈركۈم موڭغۇل خانزادىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە چاغاتايىنىڭ يەنەبىر ئوغلى بولغان موئاتوغانىنىڭ ئەۋلادى تالقۇن خانلىق تەختىگە چىقىدۇ.

ئۇرۇق - نەسەبنىڭ قانچىلىك يېقىن بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، دوغانىڭ بالىلىرىنىڭ نەزىرىدە ھوقۇقنىڭ باشقىلار قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ئاقىۋەتتە، بىر قېتىملىق زىيادەتتە دوغانىڭ كىچىك ئوغلى كۆبەك تالقۇننى ئۆلتۈرۈپ، خانلىق تەختىنى تارتىۋالدۇ. شۇ چاغدا دوغانىڭ چوڭ ئوغلى ئەسەن بوقا لەشكەرلىرى بىلەن باشقا جايدا تۇراتتى. مۇقىملىشىپ قالغان قائىدە - يوسۇن بويىچە دوغادىن قالغان خانلىق تەخت ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىغا مەنسۇپ بولاتتى. ئېھتىمال مۇشۇ قائىدە - يوسۇننىڭ ۋەجىدىن بولسا كېرەك، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئەسەن بوقا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ تەختىگە چىقىرىلدى. بۇ 1308 - يىلى ئەتراپىدا بولغان ئىش.

خېلى ئۇزاق بىر مەزگىللەرگىچە، گەرچە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئەمەل قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق، موڭغۇل ھۆكۈمران تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا تۈگەل ئىتائەت قىلغان ئەمەس. ھەممىدىن ئاۋۋال، يۇەن سۇلالىسى بىلەن ئىل خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىدىكىلەر ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسىدىن تارتىپ تۇرمۇش شەكلىگىچە بىر قاتار ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەرنى ياسىدى.

چاغاتاي ئەۋلادلىرى يۇەن سۇلالىسى بىلەن ئىل خان خاندانلىقىنىڭ سىياسىي مۇۋاپىقىيەتلىرىگە پىسەنت قىلماسلىقى مۇمكىن، لېكىن يۇەن سۇلالىسى بىلەن ئىل خان خاندانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي مۇۋاپىقىيەتلىرىگە كۆز يۇمۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يۇەن سۇلالىسى چاكىچىاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، نىيەتلىرىنى بۇزغان موڭغۇل خانزادىلىرىنىڭ توپلاڭلىرىنىمۇ تىنچىتقان. ئىل خان خاندانلىقى بولسا چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنلىرىنى خۇراسان رايونلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىش بىلەنلا قالماي، ئەرمىنىيە ۋە گرۇزىيىنى بېسىۋېلىشتىن بويسۇندۇرغان ھەم ئوتتۇرا شەرق

رايونىغا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغىغان ئىدى.

كۆبەك چاغاتاي خاندانلىقىنى گۈللەندۈرۈش — بۇ ئەينى زامانداكى كۆچلۈك رىغبەتلەندۈرۈش كۈچىنى ھاسىل قىلالايدىغان شۇئار ئىدى — نى باھانە قىلىپ، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پايتەختىنى دېھقانچىلىق رايونىغا كۆچۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى يېڭى ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئىنتىلىۋاتقان بىر قىسىم موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئوتلاقتىن ماۋارا ئۇننەھر رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ، قارشى قەلئەسىدە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ يېڭى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى تىكلەندى.

پايتەختىنى كۆچۈرۈش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بۇ كىشىلەر، يەنە يۇەن-سۇلالىسى ۋە ئىل خان خاندانلىقىدىن ئۈدۈم ئېلىپ، ھوقۇقنى مەركەزگە يىغىشنى، شۇ يول بىلەن سىياسىي جەھەتتە مۇقىملىقنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار ھەتتا موڭغۇللارغا يات بولغان يەرلىك فېئوداللار تەبىقىسى بىلەن يېقىنلاشتى.

پايتەختىنى كۆچۈرۈش، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش، موڭغۇللارغا يات بولغان فېئودال يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بىلەن يېقىنلىشىشتەك رادىكال خاراكتېر ئالغان بۇ تەدبىرلەر ئاخىرى كېلىپ بىر تۈركۈم كونسېرۋاتىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ كونسېرۋاتىپ كۈچلەر 1269 - يىلى قايدو تالاستا چاقىرغان بىر يىغىندا ماقۇللانغان تالاس پەرمانىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، پاختەختىنى دېھقانچىلىق رايونىغا كۆچۈرۈشنى ئەجدادنىڭ ۋەسىيىتىدىن يۈزئۆرىگەنلىك دەپ ئەيىبلەپ، پايتەختىنى يېڭىباشتىن ئوتلاقتا كۆچۈرۈپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار دېھقانچىلىق رايونىدىكى غەيرى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يېقىنلىشىشقىمۇ قاتتىق قارشى چىقتى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، ئەسەن بوقا بىر تۈركۈم موڭغۇل كونسېرۋاتىپ ئاقسۆڭەك ۋە خانزادىلىرىنىڭ قوتراتىشى ياكى زورلىشى بىلەن ماۋارا ئۇننەھر رايونىدىن كۆچۈپ، ئىلى دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ئالمىلىق قەلئەسىدە (بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) بارگاھ تىكلىدى-كۆبەك بولسا ماۋارا ئۇننەھر رايونىدا تۇرىۋەردى. لېكىن ئۇ ئەسەن بوقانى خان دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. نۇرغۇن پارس ۋە ئەرەب ئالىملىرى ئۇلارنى «شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى» ۋە «غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى» دەپ ئايرىپ ئاتاشقان.

بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكستان، تاجىكستان، قىرغىزستان رايونلىرى ھەم ئافغانىنىڭ شىمالىي قىسمى كۆبەكنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. مۇشۇ

دائىرە ئادەتتە «غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇگۈنكى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ھەم ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار ئىسمەن بوۋانىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇ دائىرە ئادەتتە «شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى» ياكى «موغۇلستان» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

ئىسمەن بوقا ئىلى ۋادىسىدا بارگاھ تىكلىگەندىن كېيىن، شەرقتە يۈرۈش قىلىشقا بىر مەھەل تەمشەلگەن ئىدى. ئىسمەن بوۋانىڭ مۇنداق قىلىشىدىكى كونكرېت ستراتېگىيىلىك نىشانى توغرىلىق بىر نېمە دېمەك تەس. بىراق، شۇنداق تەمۇ ئىسمەن بوۋانىڭ مۇنداق ھەرىكىتى قوللىنىشىغا سەۋەبچى بولغان مۇھىم ۋە شارائىت ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش زۆرۈر.

بىرىنچى، ئىسمەن بوقا تەختكە چىقىشتىن بىر يىل ئاۋۋال، يۈەن چىكزۇڭ (تۆمۈر) ئالەمدىن ئۆتكەن ئىدى. يۈەن چىكزۇڭدىن قالغان خانلىق تەختنى چۆرىدەپ خانىش بولوگان، خان جەمەتى ئانادار، قەسەن، ئايۇربەلا، باتتىرا ئوتتۇرىسىدا قاتتىق غەزەپ پەيدا بولغان. دېمەك، شۇ چاغدا يۈەن سۇلالىسى پاتمپاراق ھالەتتە تۇراتتى.

ئىگىكىنچى، شۇ چاغدا ھەربىي كۈچكە سۆيۈنۈپ مۇڭۇپچەقىيەت ۋە شۆھرەت قازىنىدىغان دەۋرلەر ئۆتۈپ، ھەر قايسى جايلار قانۇن ۋە تەرتىپ تىكلەشكە باشلىغان ئىدى. شۇ كۈنلەردە بىر تۈركۈم موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ۋە پۇقرالىرى ئارقا-ئارقىدىن دېھقانچىلىق تۈرمۇشىغا ئۆتۈشكەكىرىشكەن ئىدى. سىياسىي قۇرۇلمىدا ۋە تۈرمۇش شەكلىدە بولۇۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەر، قىسمەن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ۋە پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا بىئارامىلىق ھەتتا يىرگىنىش ھېسسىياتىنى قوزغىغان ئىدى.

مەزكۇر ماقالىدە بايان قىلىنىۋاتقان شۇ مەزگىلدە، چىگگىزخان ئەۋلادلىرىدىن پەقەت ئىسمەن بوقا باشچىلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقلا — ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىدىكى زور كۆپچىلىك — ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان قەدىمىي ئۆرپ-ئادەتكە رىئايە قىلىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇش شەكلىنى ساقلاپ قالغان، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە قاتتىق ئىشتىياق باغلىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر نەزەردە، شۇبھىسىزكى، ئىسمەن بوقا توغرا يول تۇتقان كىشى ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسمەن بوقاغا ھەم قوللاش بولۇپ بىلىنىدۇ، ھەم مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى بېغىشلايدۇ.

بىراق، ئىسمەن بوقانىڭ ئەسلى كۈچى بىلەن ئۆزىنىڭ ئارزۇ-تىلەكلىرى ئوتتۇرىسىدا غايەت زور پەرق بار ئىدى. 1313-يىلى ئىسمەن بوقا تەيانشانىنىڭ

شەرقىي قىسىمدا يۇەن سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنىدۇ.

ئۇرۇش ئوتلىرى قاپلىغان ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا، ئىسەن بوقا بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ كىشىلەردە بىرەر ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇشى تەس ئىدى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇش پەقەتلا يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانداڭلىقى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا پاسىلىنى مۇقىملاشتۇرۇش رولىنىلا ئوينىيالىغان. لېكىن ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ۋەقە نۇرغۇن جەھەتكە چېتىلغان. ئىسەن بوقا شەرقتە مەقسەتكە يېتەلمىگەندىن كېيىن، غەربكە يۈزلىنىپ، ئىران ئېگىزلىكىگە قەدەم قويۇپ، شۇ مەزگىلدە ئىران ئېگىزلىكىدە بىر قاتار تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان.

ئىسەن بوقانىڭ غەربكە قەدەم قويۇشىدىكى يىراق - يېقىن سەۋەبلەر ئۈستىدە بىر قۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش چاغاتاي خانداڭلىقىنىڭ تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك بىلىش ئۈچۈن زۆرۈر.

ئۇنىڭ يىراق سەۋەبى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، چىڭگىزخان ئۆز بالىلىرىغا سۈيۈرغال بۆلۈپ بەرگەندە، گەرچە ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى چاغاتايغا بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن خېلى بىر مەزگىلگىچە مۇشۇ دائىرىدە چاغاتايلا ئەمەس، ھەتتا ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ پات - پات ئۈزۈلۈپ تۇرغان ئىدى. نۇرغۇن تارىخچىلار بۇ ھالەتنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلغاندا، ھەمىشە چىڭگىزخاننىڭ ھىندى دەرياسى بويىدا جالالىددىننىڭ سۇ ئۈزۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا سۆكۈت قىلغانلىقىغا باغلايدۇ.

بۇ دراماتىك كۆرۈنۈش چىڭگىزخاننىڭ مىجەز - خۇلقىنى تازا ۋايىگە يەتكۈزۈپ بەرگەن. بىراق، ئىمپېرىيىنىڭ ئۆز تارىخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنى بىر سەۋەنلىك دېمەي بولمايدۇ. ئارىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، جالالىددىن قايتا كۈچ جۇغلاپ، ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئۇرۇشنى يەتتە يىل داۋاملاشتۇرغان. بۇنىڭغا ئۇلاپ 1252 - يىلى ھىلاكو دۇنياۋى خاراكتېر ئالغان قەستلەپ ئۆلتۈرگۈچىلەر گۇرۇھى — مۇلاھىدىنى تازىلاپ يوقاتمىش دېگەن باھانە بىلەن ئىران ئېگىزلىكىگە قوشۇن تارتقان ۋە ئىل خان خانداڭلىقىنى بەرپا قىلغان.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مۇنداق تارىخىي شارائىتتا، چاغاتاي ھەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە بېرىلگەن زېمىن دائىرىسىدە بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇ ۋەجدىن، تاكى قايدو باش كۆتۈرۈپ ئوگداي - چاغاتاي سۈيۈرغالىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆز ئوغلى قۇتلۇق خوجىنى شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا ئەۋەتكەن. قۇتلۇق خوجىنىڭ ئىش ئىزلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھىندىستانغا قارىتىلغان ئۇرۇش بىلەن باغلانغان.

قۇتلۇق خوجىدىن كېيىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەر ئىسەن بوقانىڭ غەربكە يۇزلىنىشىنىڭ يېقىنقى سەۋەبىدۇر.

قۇتلۇق خوجىنىڭ قانۇنىي ۋارىسى داۋۇت خوجا ئۆز قېرىندىشى تۆمۈر كوراگاننىڭ يەكلىشى بىلەن كېچىك دادىسى ئىسەن بوقادىن پانا ئىزدەپ ئامۇدەريا سىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ۋەقەلەر تەخمىنەن 1313 - يىللىرىدا بولغان.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، دەسلەپتە ئىسەن بوقا ئۆزىنىڭ بۇ قېرىندىشىغا قائىدە - يوسۇن بويىچە قىلىنغان زۇلۇم مۇئامىلىلەردىن باشقا ھېچقانداق ئارتۇقچە غەمخورلۇق قىلمىغان. بۇ چاغ دەل ئىسەن بوقانىڭ يۇەن سۇلالىسى بىلەن دىپلوماتىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدا تىركىشىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. ئىسەن بوقا بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى بىزگە ئايان ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يىراق-يېقىن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 1315-يىلى چاغاتاي قوشۇنلىرى كۆبەكنىڭ قوماندانلىقىدا كوراگاننى جازالاش دېگەن شوئار ئاستىدا، ئامۇدەريا سىنىڭ جەنۇبىي يېقىسىغا ئۆتۈپ شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە ئۇرۇش باشلىۋەتكەن. ئۇرۇشتا كۆبەككە ھەمرا بولغۇچى خانزادىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلاردىن بىز داۋۇت خوجا بىلەن پاساۋۇلنىڭ ئىسمىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز. چۈنكى داۋۇت خوجا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ مۇھىم سەۋەبچىسى ئىدى. پاساۋۇل بولسا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ئىران ئېگىزلىكىدە قىلغۇسى يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ سەۋەبچىسى ئىدى.

ئورۇش ئاساسەن ھىندىقۇش تاغلىرى ۋە خۇراسان ئەتراپىدا بولغان. ۋەھالەنكى، چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بۇنىڭدىن كۆپ ھالقىپ، ئۇلارنىڭ تارماق قوشۇنلىرى ھەتتا پارس قولتۇقىغىچە يېتىپ بارغان. ئۇرۇش 4 ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلىپ، داۋۇت خوجا ئۆز سۈيۈرغالىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، چاغاتاي قوشۇنلىرى ئامۇدەريا سىنىڭ شىمالىغا چېكىنگەن. لېكىن، بۇ مەزگىللەردە چاغاتاي خاندانلىقىنى ئۇرۇشتىن خالىي قىلالىغىدەك شارائىت تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن ئىدى.

يېڭى ئۇرۇشقا سەۋەبچى بولغان ئامىل شۇكى، كۆبەك ئىسەن بوقانىڭ ئالدىدا ياساۋۇلنى ـــ يۇقىرىدا بۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدۇق ـــ ئىران ئېگىزلىكىدە ئۇرۇش قىلغاندا دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۇرگەن دەپ ئەيىبلىگەن، ئۇنىڭدىن باشقا، كۆبەك يەنە ياساۋۇلنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان دەپ ئەيىبلىگەن.

ئېھتىمال، بۇ ئىككى ئەيىبنىڭ بىرى ئىسەن بوقانىڭ زىتىگە قاتتىق تەككەن بولسا كېرەك، ئىسەن بوقا كۆبەككە ياساۋۇل ئۇستىگە جازا يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا، ياساۋۇلنىڭ دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۇرگەنلىكىمۇ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىمۇ دەللىلەندى. ئىسپات شۇكى، ئىلخان خاندانلىقى قوشۇنى ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالىغا باستۇرۇپ كېلىپ، ياساۋۇلغا يار-دەملەشكەن. ياساۋۇل دېگەن بۇ ئەرباب ھەم ھوقۇق مەستانىسى ھەم مال ـ مۇلۇك ئەۋارىسى ئىدى. 1318 ـ يىلى ياساۋۇل ئىلخان خاندانلىقىنىڭ گۈدەك پادىشاھى ھۇسەينگە خىيانەتكارلىق قىلدى. بۇ ئىلخان خاندانلىقى مۇشكۈلات ئىچىدە قالغان كۈنلەر ئىدى. ئۇنىڭ شىمالىي زېمىنى جۇجى ئەۋلادى ئۆزبېكخانىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن، ئۇنىڭ غەربىي زېمىنى مىسىر قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن، ئۇنىڭ شەرقىي زېمىنى بولسا ياساۋۇلنىڭ پاراكەندىچىلىكىدە قالغان ئىدى.

بۇ چاغدا، ئىسەن بوقانىڭ شەخسىي ئاداۋىتى سىياسىي مەنپەئەتتىنمۇ ھالقىپ كەتكەن بولسا كېرەك. چاغاتاي خاندانلىقى بۇ پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلىنىپ، ئىل خان خاندانلىقىنى پارچىلاشقا قاتناشمىغان، بەلكى، پۈتۈن كۈچى بىلەن ياسا-ۋۇلغا ھۇجۇم قىلغان. كۆبەك باشلاپ ماڭغان سەككىز تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇن ـــ بۇلارنىڭ تۆت تۈمىنى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ يېڭى ئىتتىپاق-دىشى بولغان خۇراسان، كوھىستان قاتارلىق جايلاردىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن يەتكۈزۈپ بېرىلگەن ـــ شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە ياساۋۇلغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىغان.

1320 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ياساۋۇل ئافغانىستاندا مەغلۇب بولۇپ ئەسىرگە چۈشۈپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن كۆبەكنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا قەتل قىلىنغان. ئىسەن بوقا بىلەن كۆبەك ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي زېمىنلىرىنى ئۇلارنىڭ ئىنىلىرى دۆلەت تۆمۈر بىلەن تارما شىرىن بۆلۈشۈپ باشقۇرغان.

دۆلەت تۆمۈرنىڭ ئىزىنى باسقان كىشى بوززان ئىدى. بوززاننىڭ نەسەبنامىسى مۇنداق:

بوززان ـــ جاگام ـــ دوغا.

تاريخ ھۆججەتلىرىدە بوززان توغرىسىدا قالغان مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز ئىدى. بوززان توغرىسىدا مۇھىم دەپ ھېسابلانغان مەلۇمات شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بوززان تارما شىرىنىنى مەغلۇب قىلغان ھەم ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرى سەۋەبىدىن، ئۇرۇش ئوتى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ھەم ماۋارائۇننەھىر رايونىنى يېڭىباشتىن قاپلىغان.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىنى تۇغلۇق تۆمۈر تىنچىتقان. تۇغلۇق تۆمۈر ھىجرىيە 730 ـ يىلى (مىلادى 1329 ـــ 1330 ـ يىل) تۇغلۇغان. بەزى يازما ماتېرىياللاردا ئۇنى 14 يېشىدا تەختكە ئولتۇرغان دېيىلسە، بەزى يازما ماتېرىياللاردا 18 يېشىدا تەختكە ئولتۇرغان دېيىلىدۇ.

پاكىت شۇنى ئىسپاتلىغانكى، تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ تارىخىدا ئەڭ قابىلىيەتلىك ھۆكۈمران بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشى يىغىپ ئېيتقاندا مونۇلاردىن ئىبارەت:

(1) ئۇ ماۋارا ئۇننەھىر رايونىنى ھەم شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، چاغاتاي خاندانلىقىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەن.

(2) ئۆزبېكىستان ھوكۇمەت قېرىنداشلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئومۇملاشتۇرغان.

بىز ئاۋۋال ئىزىنىڭ بىرىنچى مۇۋەپپەقىيىتى، يەنى ماۋارا ئۇننەھىر رايونىنى قايتا بويسۇندۇرۇپ، چاغاتاي خاندانلىقىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

كۆبەك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ماۋارا ئۇننەھىر رايونىدا غىل ـ پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا يوقىلىپ كەتكەن ھوكۇمرانلار ئىچىدە ـــ بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىنى سۇلتان، پادىشاھ دەپ ئاتىدى، بەزىلىرى ئۆزلىرىنى خان دەپ ئاتىدى ـــ ئاخىرقىسى قازغانخان ئىدى. ھازىرچە قولىمىزدا قازغانخاننىڭ شەجەرەسىي نەسەبنامىسى دەللىلەپ بېرەلىگىدەك ئاساس يوق. بەزى مەلۇماتلاردا ئۇ ياساۋۇلنىڭ ئەۋلادى دەپ قەيت قىلىنغان، بەزى ماتېرىياللاردا بولسا ئۇ تارما شىرىنىنىڭ ئەۋلادى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ھەتتا بەزى مەلۇماتلاردا ئۇ باتۇرنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن.

قازاقنىڭ نەسەبلىرى توغرىسىدا مەلۇمات ئاز بولغان بىلەن، ئۇنىڭ قىلىمىش - ئەتمىشلىرى توغرىسىدا تارىخىي ماتېرىياللاردا نۇرغۇن مەلۇمات قالدۇرۇلغان. يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ ياۋۇز، چاكىنا ھەم ئەيشۇ - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن كىشى ئىكەن. بەزىلەر ئۇنى ئىنسانىيەتتە بار ھەممە ئىللەت قازاقنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، دەپ ئەيىبلىگەن.

1345 - يىلى قازاقنىڭ ۋاپات بولغان. كىشىلەر قازاقنىڭ ئەۋلادى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۆز ئەجدادىدىن ئېشىپ كېتەلمىگىدەك بىرەر يېرى بار دېيىلسە، ئۇ — بۇ كىشىلەردە ئىپادىلەنگەن چۈپەيلىك، ھاماقەتلىك ۋە قورقۇنچاقلىق. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خان جەمەتىگە يات كىشىلەرنىڭ كۈچىگە سۈيۈنۈپ خانلىق تەختىگە چىققان.

تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خاندانلىقىنى قايتا رونەق تاپتۇرۇشقا نىيەت باغلاۋاتقاندا، ماۋارا ئۇننەھر رايونىدا خانلار ئۆز ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغان، سىياسىي قالايمىقانچىلىق راسا ئەۋج ئالغان مەزگىل ئىدى.

1360 - يىلدىن باشلاپ، تۇغلۇق تۆمۈر ماۋارا ئۇننەھرىدىكى ئۆز قېرىنداشلىرىغا قايتا - قايتا ھەربىي كۈچلەرنى سېلىپ، 3 يىلغا قالماي ماۋارا ئۇننەھرىدە 20 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، 1362 - يىلغا كەلگەندە ئاخىرقى ھېسابتا ماۋارا ئۇننەھر رايونىنى بويسۇندۇرغان. بۇنىڭغا ئۇلاپسىلا، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ماڭدۇرغان. شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدىكى مەشھۇر قەلئەبەلىخ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدىكى تۇنجى تايانچ نۇقتىسى بولۇپ قالغان. بۇنىڭ بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر بىرلىككە كەلگەن چاغاتاي خاندانلىقىنى يېڭىباشتىن تىكلىگەن.

تۇغلۇق تۆمۈر پامىرنىڭ غەربىدىكى زېمىنلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياسنى سەمەرقەنددە تۇرغۇزغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ قەلئەسىدە تۆمۈر ئىسىملىك يەنە بىر كىشىنى مۇشۇ دائىرىنىڭ باش نازارەتچىسى قىلىپ تەيىنلىگەن. تۆمۈر ئىسىملىك بۇ كىشى كېيىنكى چاغلاردا تۆمۈرلەڭ يەنى ئاقساق تۆمۈر دەپ ئاتالدى. تۆمۈرلەڭ دېگەن بۇ ئىسىم ئىسلام تارىخىي ھۆججەتلىرىدە كۆپىنچە قانلىق پاجىئە بىلەن مەنىدىش ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلدى.

تۆمۈرلەڭنىڭ ئىش پائالىيەتلىرىنى بايان قىلىش مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولىۋاچقا، بىز پەقەت ئۇنىڭ ماقالىمىزدا بايان قىلىنىۋاتقان مەزمۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

تۆمۈرلەڭ خىزمەتكە تەيىنلىگەندىن كېيىن، بەلخ قەلئەسىنى ئوبدان باشقۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، تۇغلۇق تۆمۈرگە ياراپ قېلىپ، ئۇنى سەمەرقەندكە يۆتكەپ ئىلياسنىڭ باش مەسلىھەتچىلىكىگە ئۆستۈرگەن.

يۇقىرىدا بايان ـــ قىلىنغانلار تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بىرىنچى مۇڭەپپەقىيىتى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ۋە ئۇمۇملاشتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار مەزكۇر ماقالىنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا بايان قىلىنىشقا قالدۇرۇلدى.

1363 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ ئالمىلىق قەلئەسىدە دەپنە قىلىنغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قورغاس ناھىيىسى دائىرىسىدە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلاميەتچە قەبرىسى ھېلىھەم ساقلانماقتا.

تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس سەمەرقەنىدىن ئالمىلىق قەلئەسىگە كېلىپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا پارچىلىنىشىدىن ئىبارەت پاجىئە ئەنە شۇ ئىلياس ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان تۆمۈرلەڭ چاغاتاي خاندانلىقىنى پارچىلىغۇچى ئاساسىي كۈچ ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تۆمۈرلەڭ ئىلياس بىلەن پىتنىشالماي، سەمەرقەندنى تاشلاپ بۇگۈنكى ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلاردا، شۇزامانىدىكى چۈشكۈن ئىپتىلزادىلەرگە ئوخشاش بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىپ يۈرگەن. شۇ كۈنلەردە بىر قېتىملىق جەڭدە سول پۇتىغا ئوق تېگىپ ئاقساق بولۇپ قالغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تۆمۈرلەڭ «ئاقساق تۆمۈر» دەپ ئاتالغان.

ئىلياس سەمەرقەندتىن ئالمىلىققا يېنىپ كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، تۆمۈرلەڭ قېيناغىسى ھۈسەين بىلەن بىرلىشىپ قوشۇن تارتىپ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىپ، بەلخ قەلئەسىنى تارتىۋالغان. بۇنىڭغا ئۇلاپ، ئامۇ دەريانىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، سەمەرقەند قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلغان. 1365 ـ يىلى، تۆمۈرلەڭ قوشۇن باشلاپ تاشكەندكە ھۇجۇم

قىلغاندا، چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇننىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ زەربىگە ئۇچراپ، سەمەرقەندكە چېكىنىپ كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي، تۆمۈرلەڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە ئۆتۈپ بەلخ قەلئەسىگە چېكىنىپ كەتكەن. چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنلىرى يېڭىباشتىن ماۋارا ئۇننەھرگە كىرگەن.

چاغاتاي خاندانلىقى ئۇچۇن ئەڭ پاجىئەلىك ۋەقەلەر ئىلياس ۋاپات بولغاندىن كېيىن يۈزبەرگەن. شۇ چاغدا بولاجى — ئەينى زامانداشلىرى دوغلات جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى دەپ تونۇلۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرنى تەختكە چىقارغانلىقى ئۇچۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىمتىيازلارغا ئېرىشكەن ئىدى — نەڭ بىر تۇغقان ئىنىسى قەمەرىددىن قوشۇن تارتىپ، «بىركۇن ئىچىدىلا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ 18 ئوغلىنى قىرىپ تاشلاپ» خانلىقنى تارتىۋالغان. قەمەرىددىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى 12 يىلغىچە داۋام قىلغان. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى تۆمۈرلەڭ بىلەن ماۋارا ئۇننەھرنى تالىشىش بىلەن ئۆتكەن. بۇ ئۇرۇش داۋامىدا قەمەرىددىننىڭ ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ناھايىتى ئاز بولغان، ئەگەر بىرەر نەتىجە بار دېيىلسە، ئۇ — قەمەرىددىننىڭ تۆمۈرلەڭنىڭ تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالغا بۆسۈپ كىرىش مۇددىئاسىنى بىتىجىت قىلغانلىقىدۇر.

قەمەرىددىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادلىرى قايتىدىن خانلىق تەختىگە چىققان بېڭى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى خىزىر خوجا بولۇپ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئۇ 黑的火者 دەپ ئاتالغان.

خىزىر خوجا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كەنجى ئوغلى بولۇپ، قەمەرىددىن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خانلىقنى تارتىۋالغاندا، خىزىر خوجىنى بولاجىنىڭ چوڭ ئوغلى خۇدايداد يوشۇرۇپ ئالغان، كېيىنكى يىللاردا خىزىرنى ئېلىپ پامىر، كوئىنلۇن ۋە تارىم ۋادىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن. قەمەرىددىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خىزىر خوجاخۇدايداتنىڭ يۆلىشى بىلەن خانلىق تەختىگەچىققان.

خىزىر خوجا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللار تۆمۈرلەڭنىڭ كېچىك ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئۇرۇش بىلەن قاتتىق بەند بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلگەن ئىدى، شۇڭا چاغاتاي قوشۇنلىرى تۆمۈرلەڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قالدۇرۇپ كەتكەن ئازغىنا قوشۇنلىرىنى يېڭەلمىگەن ئىدى.

ئارقا - ئارقىدىن كەلگەن غەلىبىلەر خىزىرنىڭ غەيرىتىگە مەدەت بولدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا چاغاتاي خاندانلىقىغا مەنسۇپ بولغان ھەممە زېمىننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە نىيەت باغلاپ، ئۆز پايتەختىنى ئالمىلىق قەلئەسىدىن ئالمۇتا غا كۆچۈرۈپ

بارغان. كېيىنكى كۈنلەردە، دەرۋەقە، چاغاتاي قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەقمقەتەن مۇخبلى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. ئۇلار سەمەرقەند، بۇخارا، خۇارىزىم قاتارلىق مۇھىم شەھەر - قەلئەلەرگىچە كۆپ قېتىم قىستاپ بارغان، بىراق، تۆمۈرلەڭ غەربىي ئاسىيادىكى ئۇرۇشنى ئاياقلاشتۇرۇش بىلەنلا، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتۇرۇپ كېلىپ، پۈتۈن كۈچىنى چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىغا قاراتقان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق جەڭ ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا بولغان. جەڭدە چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنى قاتتىق مەغلۇب بولغان. تۆمۈرلەڭ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئالمىلىققا ۋە قەشقەرگە ماڭغۇزغان.

ئالمىلىق قەلئەسىدە خىزىر خوجا تېخىمۇ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان، تۆمۈرلەڭ قوشۇنى بۇ قەلئەنى ئىشغال قىلىپلا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. بىر قانچە ئەسىردىن بۇيان، تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى بويىچە مۇھىم سىياسىي مەركەز بولۇپ كەلگەن ئالمىلىق قەلئەسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەن، قەشقەر قەلئەسىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان.

خىزىر خوجا ئالمىلىقتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، تېيانشان يولى بىلەن كۇچاغا قېچىپ بېرىپ، ئاندىن بەشبالىققا كۆچۈپ بارغان ھەم بۇ قەلئەنى ئۆزىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلغان. خىزىر خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى بۇ قالدۇق چاغاتاي خانداندانلىقى «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «بەشبالىق» دەپ ئاتالغان ھەم مەخسۇس تەزكىرە تۈرغۇزۇلغان.

شۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق، خىزىر خوجا تۆمۈرلەڭنىڭ ماۋارا ئۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئېتىراپ قىلغان ھەم قۇدا بولۇش ئارقىلىق تۆمۈرلەڭ بىلەن مەلۇم دەرىجىدە سۇلھ ھاسىل قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ماۋارا ئۇننەھر رايونى زېمىن جەھەتتە ۋە مىللىي تەركىبتە تەدرىجىي يوسۇندا مۇستەقىل گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىغان.

خىزىر خوجىدىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن يەنە بىر نەچچىسى خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. ئۇلار: مۇھەممەت — شىر ئەلى — ئۇۋەيس — يۇنۇس قاتارلىقلار ئىدى. لېكىن مەيلى ئۇلار رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەت بولسۇن، مەيلى ئۇلارنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرى بولسۇن، ماۋارا ئۇننەھر رايونى بىلەن چېتىلمىغان.

چاغاتاي خاندانلىقى ئەمەلىيەتتە خىزىر خوجىدىن كېيىنلا تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان.

(2)

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەم ماۋارا-ئۇننەھر رايونىدا سادىر بولغان بىر قاتار ۋەقەلەر ئىچىدە، ئىككى ۋەقە ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بولۇپ، بۇنىڭ بىرى ــ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ قازانغان شەۋكەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى؛ يەنە بىرى ــ مۇشۇ شەۋكەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى نابۇت قىلغۇچى خان جەمەتىگە يات كۈچلەرنىڭ ئۇلغىيىشى ئىدى.

چاغاتاي خاندانلىقىدىكى بۇ ئىجتىمائىي كۈچلەر ئاساسەن جالايىر، بارلاس، گاۋچىن، ئارلات ۋە دوغلاتتىن ئىبارەت بەش چوڭ جەمەت بولۇپ، جالايىر جەمەتىدىكىلەر خوجەندە ئەتراپىدا ياشايتتى، بارلاس جەمەتىدىكىلەر قالقا دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشايتتى، گاۋچىن جەمەتىدىكىلەر ئاموي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشايتتى، ئارلات جەمەتىدىكىلەر ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا ياشايتتى، دوغلات جەمەتىدىكىلەر تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ رايونىدا ياشايتتى.

ئەجداد ۋە نەسەبنى دەستەك قىلىپ كۆرەكىلەيدىغان ئەشۇ زامانداۋى بۇ جەمەتلەر ئۆز نەسەبلىرىنى تەكلاچىكگىز خانغا باغلايتتى.

دوغلات جەمەتىنى مىسال قىلايلى. مىرزا ھەيدەر كوراگان ــ ئۇنىڭ تارىخىي ئەسىرى «تارىخى رەشىدى» XV ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تېيانشاننىڭ جەنۇبى ھەم شىمالىنى تەتقىق قىلىشتا نوپۇزلۇق ئەسەر ــ ئۆزىنىڭ نەسەبلىرىنى ساناپ كېلىپ، «مېنىڭ جەمەتىم دوغلات موكۇللىرىنىڭ بىر تارمىقى» دېگەن. موللا مۇسا-ساي-رامىي مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ بۇ مەلۇماتىغا تەپسىلىي تەبىر بېرىپ، «تارىخى ھەمىدى» دە مۇنداق ھۆكۈم چىقارغان: «دوغلات سۆزى موكۇلچىدا ئاقسۇق دېگەنلىك بولىدۇ. چىگگىزخاننىڭ ئوچىنچى تاغىسى سەككىز پەرزەنت كۆرگەن، ئۇنىڭ ئالتىنچىسى ئاقساق ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ قەبىلىسىمۇ ئاقساق دېگەن نام بىلەن ئاتالغان». بۇ بايانىنى دەلىلەش قىيىن، ئىنكار قىلماقمۇ تەس. بىراق شۇنىسى ئېنىقكى، چىگگىز-خان ئۆز بالىلىرىغا سۆيۈرغال بۆلۈپ بەرگەندە، دوغلاتقا ئوخشاش يات جەمەتلەرنى چاغاتاينىڭ تەۋەلىكىگە بۆلۈپ بەرگەنلىكىدە گەپ يوق.

دەسلەپتە سۆيۈرغاللىق تۇزۇمى خان جەمەتىگە خاس ئىمتىياز بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرىدا نامى ئاتالغان بەش جەمەت بەھرىمەن بولالايدىغان مەنپەئەتلەر چەكلىك ئىدى. مۇشۇ جەمەتتىكىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش ئىسەن بوقا بىلەن كۆبەك ۋاپات بولغاندىن كېيىن بولدى. ئۇنىڭ مۇھىم

ئالامىتى شۇكى ، سۇيۇرغاللىق تۇزۇمىدىن خان جەمەتىدىن باشقىلارمۇ بەھرىمەن بولۇشقا باشلىدى.

دوغلات جەمەتىدىكىلەرنىڭ كەچۈرمىشلىرى مۇشۇ ئۆزگىرىشنىڭ شاھىدى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇرلۇك يازما مەلۇماتلار — مەيلى تۇغلۇق تۆمۈرنى مەدھىيىلەش بولسۇن، مەيلى قارىلىسۇن — تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دوغلات جەمەتىگە مەنسۇپ بولاجىنىڭ يۆلىشى بىلەن تەختكە چىقىقانلىقىنى بىرەك مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈر تەختكە چىقىقاندىن كېيىن، بولاجىنىڭ ۋاپاسىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىر قاتار ئىمتىيازلارنى بەرگەن. بۇ ئىمتىيازلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى:

بىرىنچىسى، ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان جەسانلىق مەنسەپ — ئەمىرلىكنىڭ ئەمىرى ؛

ئىككىنچىسى ، مەڭلەي سۆيەي — ئۇنىڭ مۇڭغۇلچە مەنىسى ئايدەك جامال دېگەنلىك بولىدۇ — رايونىنىڭ نەسەبلىك ھۆكۈمرانى. بۇ دائىرە شىمالدا باغراش كۆلىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا خوتەن بوستانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۈچىنچىسى، خانىنىڭ پەرمانىغا بولاجىنىڭ مۇھرى بېسىلمىسا ئىجرا قىلىنمايدۇ.

روشەنكى، ئاخىرقى ئىمتىياز بولاجىنىڭ ئورنىنى خانىنىڭ ئورنىغا يانداپلا قويغان. ئەمەلىيەتتە، تۇغلۇق تۆمۈر بالا چېغىدا تەختكە چىقىقانلىقى ئۈچۈن، خاندانلىقنىڭ ھوقۇقى ئاللىقاچانلا بولاجىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن.

بولاجى تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىن ۋاپات بولغان. شۇ چاغدا ئىلياس ھاكىمىيەت بېشىدا ئىدى. قەمەردىدىن ئۆز ئاكىسى بولاجىدىن قالغان ئىمتىيازلارغا ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاندا، ئىلياس بۇ ئىمتىيازلار ئاتىدىن بالىغا قالىدۇ، دېگەن باھانە بىلەن قەمەردىدىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. مانا بۇ ، قەمەردىدىنىڭ قوشۇن تارتىپ توپىلاڭ قىلىشىغا بىۋاستە سەۋەب بولغان.

شۇڭىبتىملىق ، قىرغىنچىلىقتا، بولاجىنىڭ ئوغلى خۇدايىدات تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كەنجى ئوغلى خىزىرنى قۇتقۇزۇپ قالغان. خۇدايىدات خىزىرغا ھەمرا بولۇپ 12 يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇشنى كەچۈرۈپ، ئاخىر خىزىرنى تەختكە چىقارغان. ئەمەلىي تۆھپە بىلەن ھېسابلاشقاندا، خۇدايىداتنىڭ ھەسسىسى ئۆز دادىسى بولاجىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن خۇدايىدات ئۆز دادىسى بولاجىغا قارىغاندا ئۇيغۇر ئارىسىدا ئېتىبارلىق ئىدى.

«تارىخ ھەمدى» دە، خۇدايدات بەھرىمەن بولغان 12 خىل ئىمتىياز تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن :

(1) جەيسانلىق مەنسەپ ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالىدۇ؛

(2) مەڭلەي سۈيەي يەرلىك نەسەبلىك ھۆكۈمرانى بولىدۇ؛

(3) خاننىڭ پەرمانى خۇدايداتنىڭ مۆھرى بىسىلمىسا ئىجرا قىلىنمايدۇ ؛

(4) خان بىلەن بىر سورۇندا ئولتۇرىدۇ؛

(5) خانغا ئىككى چاكار چاي، قىمىز توشۇيدۇ؛ خۇدايداتقا بىر چاكارچاي، قىمىز توشۇيدۇ؛

(6) توققۇز جىنايەت ئۆتكۈزمىگىچە جازاغا تارتىلمايدۇ؛

(7) توققۇز جىنايەت ئۆتكۈزگەندە، قىزىل كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ سوراققا تارتىلىدۇ؛

(8) قىيىن ـ قىستاققا ئېلىش توغرا كېلىپ قالسا، قىزىل كىگىز ئۈستىدە قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنىدۇ؛

(9) توققۇز جىنايەت ئۆتكۈزمىگىچە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنمايدۇ ؛

(10) توققۇز جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۆلۈم جازاسى قىلىچ، توقماق ياكى دارغا ئېسىش ۋاستىسى بىلەن ئىجرا قىلىنمايدۇ؛

(11) ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە توغرا كەلسە ، ئادەمزات يوق يەردە ئارغىماق-نىڭ قۇيرۇقىغا سۆرىتىپ ئىجرا قىلىنىدۇ؛

(12) ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، جەسەتنى خان جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن ئەربابنىڭكىگە ئوخشاش ئەمىر ـ ۋەزىرلىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۇزىتىدۇ. بۇ چاغدا پامىرنىڭ غەربىدە خان قەۋمىگە يات جەمەتنىڭ كۈچلىرىمۇ تېز ئۇلغايدى .

1345 ـ يىلى، جالايىر جەمەتىدىن قازىغان قوشۇن باشلاپ بېرىپ قازاننى ئۆلىتۇرىدۇ .

چاغاتاينىڭ سەرگۈزەشتىسى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئوخشاپراق كېلىدىغان يەنە بىر ئەۋلادى بايىن قۇلى خانلىق تەختگە چىقىرىلىدۇ. بىراق، بايىن قۇلى شىجائەت، تەدبىر ۋە قەيسەرلىك جەھەتتە تۇغلۇق تۆمۈردىن كۆپ تۆۋەن بولۇپ ، ھەممە ھوقۇق قازىغانلىك قولىغا مەركەزلەشكەنىدى. 1357 ـ يىلى قازىغان ۋاپات بولۇپ، بايىن قۇلى قازىغانلىك ئوغلى ئابدۇللانىڭ قولىغا قالغان. مۇشۇ مەزگىل جالايىر

جەمەتى راسا روناق تېپىۋاتقان مەزگىل ئىدى.

بايىن قۇلى ئابدۇللا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ۋەقە تەخت تاماگەرلىرى ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن پۇرسەت بولىدۇ. ئابدۇللا، «خاننى ئۆلتۈرگەن» دەپ تەرەپ-تەرەپتىن قاتتىق ئەيىبلىنىدۇ. ئاخىرىدا بارلاس قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بايىن سەئىد غازاننى سەركەردە قىلىپ، ئابدۇللانى مەغلۇب قىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بارلاس جەمەتى جالايىر جەمەتىنىڭ ئورنىنى بېسىپ پامىرنىڭ غەربىدىكى زېمىنىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالىدۇ.

يازما مەلۇماتلاردا، بايىن سەيىد غازاننىڭ ئەسكىلىكى ئۈستىدە كۆپ توختالغان. بايىن سەئىد غازىدا تىلغا ئالغىدەك سىياسىي مۇۋەپپەقىيەت بولمىغان. ماھىيەتتە، ئۇ بارلاس جەمەتىنىڭ قورچىقىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

1362 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ماۋارائۇننەھر رايونىغا ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن چاغاتاي خانداناللىقىنى يېڭىباشتىن تىكلەش بىلەن تەڭ، بارلاس جەمەتىنىڭ ماۋارائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغىمۇ خاتىمە بەرگەن. بۇ جەمەتىنىڭ سەركەردىسى ھاجى بارلاس ئىران ئېگىزلىكىگە قېچىپ كېتىۋېتىپ، خۇراساندا قاراقچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

چاغاتاي خانداناللىقىنى يېڭىباشتىن روناق تاپتۇرغانلىقى ئۈچۈن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوبرازى بىردىنلا نۇرلانغاندى. شۇ دەۋردە راسا ئۇلۇغبېۋاتقان خان قەۋمىگە يات كۈچلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، قايتا روناق تاپقان چاغاتاي خانداناللىقى ۋاقتىلىق تىزگىنلەش رولىنىلا ئويناپالغان. بۇ ھالەت كېيىنكى قەمەرىددىن توپلىڭدا تامامەن دەللىلەنگەن.

پامىرنىڭ شەرقىدە قەمەرىددىن باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقاندا، پامىرنىڭ غەربىدە تۆمۈرلەڭ كىشىلەرگە تونۇلماقتا ئىدى. XIV ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت يازما ئەسەرلەر ئىچىدە، بۇ ئەرباب تىلغا ئېلىنمىغىنى يوق دېيەرلىك. شۇ سەۋەبتىن، بۇماقالەمدە ئالاقىدار تەپسىلاتلارنى مەقسەتلىك ھالدا ئاتلاپ ئۆتتۇم. شۇنداقتىمۇ كىچىككىنە ئىزاھ بېرىپ ئۆتىمەن. تۆمۈرلەڭ ـــ بارلاس جەمەتىگە مەنسۇپ كوراگان قەۋمىنىڭ باشلىقى تالاينىڭ ئوغلى. ھاجى بارلاس ـــ تۆمۈرلەڭنىڭ كىچىك دادىسى بولىدۇ.

تۇرلۇك ئىجتىمائىي كۈچلەر زورىيىۋاتقان ئەشۇ يىللاردا، دىندارلار جەمەتىمۇ باش كۆتۈرۈپ چىقىشقا باشلىغان، بۇلاردىن ئېك چوك بولغىنى پامىرنىڭ شەرقىدىكى ئەرشىدىن جەمەتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۆز ۋاقتىدا تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدىكى ئايكۆل دېگەن يەردە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندا، ئەرشىدىننىڭ دادىسى جالالىدىن ئىمامىلىق سۈپىتى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىمان ئېيتقۇزغان.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقى ئۆز قېرىنداشلىرىغا دەرھال ئايان بولغان ئەمەس. تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدىن ئالمىلىققا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يېڭى دىنىي ئېتىقادىنى جاكالىغان ھەم جالالىدىننى ئالمىلىققا خانىدانلىقنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلغان، ئەمما، جالالىدىن سەپەرگە چىقماي تۇرۇپلا ئالەمدىن كېتىپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن دادىسىنىڭ ئورنىدا ئالمىلىققا بارىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈر ئىنتايىن قاتتىق تەدبىرلەر بىلەن ئالمىلىقتا موڭغۇل بەگزادىلەرنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرىدۇ. ئېتىلىشچە، پۈتۈن مۇراسىملارغا ئەرشىدىن رىياسەتچىلىك قىلغانىكەن.

بۇ مەزگىل تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا راسا ئىشتىياق باغلىغان مەزگىل ئىدى. ئەرشىدىننىڭ بۇ ئېغىر خىزمىتىنى مۇكاپاتلاش ھەم ئۆزىنى سادىق مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، تۇغلۇق تۆمۈر ئەرشىدىنگە مۇنۇ ئىمتىيازلارنى بەرگەن:

(1) ئەرشىدىنگە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ بالىسىدىن بالىسىغا مىراس قالىدىغان شەيخۇلئىسلاملىق مەرتىۋىسىنى بەرگەن؛

(2) كۆچادا ئەرشىدىنگە خانىقا سالدۇرۇپ بەرگەن؛

(3) تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن ئېلىنىدىغان ئۆشرە ـ زاكاتنىڭ بىر قىسمىنى ئەرشىدىن جەمەتىگە تەئەللۇق قىلىپ بەرگەن.

ئىمامىلىق مەرتىۋە ئەرشىدىن جەمەتىنى مۇشۇ رايوندا ئەڭ نوپۇزلۇق كۈچ-لەردىن قىلىپ قويغان. مۇقىم خانىقا ئەرشىدىن جەمەتىنى نۇرغۇن ۋەخپە يەر ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىغا ئىگە قىلغان. ئۆشرە ـ زاكاتتىن بەھرىمەن بولۇش ئەرشىدىن جەمەتىنى شەكلى ئۆزگەرگەن سۈيۇرغالغا ئىگە قىلغان.

مۇشۇ جەمەت ھاسىل قىلغان تەسىر كۈچ تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان ۋەقەلەردە تولۇق دەللىنىدۇ.

خىزىر رەسمىي خانلىق تەختىگە چىقىشتىن ئاۋۋال، خۇدايىدات باشلىق 30 نەچچە كىشىلىك ئەلچىنى ئەرشىدىنىڭ رايىنى ئېلىپ بېقىش ئۈچۈن كۈچاغا ئەۋەتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئەرشىدىنگەئاتاپ 100 ئات، 500 كالا، 1000 قوي، 50 تۆگە 15 قۇل سوغا قىلغان. ئەرشىدىنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، خىزىرنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىش رەسمىيىتى ئاندىن تاماملانغان.

بۇندىن باشقا، ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ نامزاتلىرىمۇ ئەرشىدىن تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن، ھەتتا خۇدايداتنىڭ باش ۋەزىرلىككە قويۇلۇشىنىمۇ ئەرشىدىن تەكلىپ قىلغان.

پامىرنىڭ غەربىدە باھاۋۇدون نەخشەۋەندى ئىسىملىك كىشى ئەشۇ دائىرىدە دىنىي رەھبەر بولغان، بۇ جەمەتنىڭ روناق تاپقان ۋاقتى ئەرشىدىن جەمەتىدىنمۇ بالدۇرراق بولۇپ، كۆبەكزامانىدىلا باھاۋۇدۇن نەخشەۋەندى خاندانلىقنىڭ قىسمەن سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشقا باشلىغان.

(3)

بىز چاغاتاي خاندانلىقنىڭ تارىخىنى سۆرۈشتە قىلغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئومۇمىي ۋۇجۇدىغا قىياپىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلمىز، ئەلۋەتتە.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، يۇقىرىقى مەزمۇنلار پەقەت چاغاتاي خاندانلىقنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنىلا سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى مەمۇرىي قۇرۇلما، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ھەم مەدەنىيەت قاتارلىق مەزمۇنلار تولۇقلايدۇ.

مەمۇرىي قۇرۇلمىسى

چاغاتاي خاندانلىقنىڭ يولغا قويغىنى قوش يوللۇق مەمۇرىي قۇرۇلما ئىدى. بىز ئالدى بىلەن خاندانلىق مەمۇرىي قۇرۇلمىسىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتى ــ خاندانلىق پۇقرالىرى ــ نىڭ ئەھۋالىغا بىر قۇرنەزەر سېلىپ چىقايلى.

ئىقتىساد نۇقتىسىدىن قارىغاندا، چاغاتاي خاندانلىقنىڭ پۇقرالىرىنى دېھقان ئاھالىلەر ۋە چارۋىچى قەبىلىلەر دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىش مۇمكىن. تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە ماۋارا ئۇننەھر رايونىدا ياشايدىغانلار خاندانلىقنىڭ دېھقان پۇقرالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېيانشاننىڭ شىمالىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىدا ياشايدىغانلار خاندانلىقنىڭ چارۋىچى پۇقرالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چاغاتاي خاندانلىقى زېمىن دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تارىخى بۇندىن بىر قانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنى مۇقەددىمە قىلىدۇ. بۇ دائىرىدىكى سودا پائالىيىتى ۋە شەھەر قۇرۇلۇشىمۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ بالدۇر باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسلاردىن بۇيان مۇشۇ دائىرىدە ھاكىمىيەت تىكلىگەن

بىر مۇنچە سۇلالىلەر ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇشۇ يۇختا قەلئەلەرنى تايانچ نۇقتا قىلىپ يۈرگۈزگەن.

چاغاتاي خاندانلىقى ئاسىيادىكى ئۇچ چوڭ ئوتلاقنىڭ ئىككىسىنى، يەنى جوڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىنى سوردى. بۇ ئوتلاقلار خاندانلىق دائىرىسىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئوخشاش، ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي پائالىيەتلىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. بۇ ئوتلاقلار ساكلار مەدەنىيىتى بەرپا بولغان جاي ئىدى. شۇنداقلا ھۇنلار، دىڭلىڭلار، چوڭ ياۋچىلار، تۆلۆسلەر (تېلىلار)، جۇجانلار، تۈركىلەر، ئۇيغۇرلار (خۇيگۇلار) نىڭ ئاساسىي تارىخ سەھنىسىمۇ بولغان.

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇچ قېتىملىق يىراقتا يۈرۈشى — چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا، باتۇنىڭ ياۋروپاغا، ھىلاكۇنىڭ ئىران ئېگىزلىكىگە قىلغان يۈرۈشلىرى — شۇ ئوتلاقلارنى يۆلەنچۈك قىلغان. جۇجې، ئوگداي، چاغاتاي خاندانلىقلىرىنىڭ ئۆز بارگاھلىرىنى ئوتلاقلاردا تىكلىگەنلىكى ئوتلاقلارنىڭ شۇ زامانىدىكى رولىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا نامايەن قىلدۇ.

دىنىي ئېتىقادتىن قارىغاندا، خاندانلىقنىڭ پۇقرالىرى مۇسۇلمانلار ۋە كۇپپارلار دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. مۇسۇلمان پۇقرالار خاندانلىقنىڭ دېھقان پۇقرالىرى، كۇپپار پۇقرالار خاندانلىقنىڭ چارۋىچى پۇقرالىرىدۇ، بۇ چارۋىچى پۇقرالار ئىسلام دىنىغا سوغاق چىراي بىلەن قارايتتى ياكى ئۇنىڭدىن ياتسىرايتتى. بۇلا ئەمەس، ھېچقايسىدىن شۇ زامانلاردا بۇ كۆچمەن خەلقلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى تامامەن كونترول قىلالىغان ئەمەس.

چاغاتاي خاندانلىقنىڭ قوش يوللۇق مەمۇرىي قۇرۇلمىسى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەشۇ زېمىن، تارىخ، ئېقتىساد ۋە دىنىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىق ۋۇجۇدقا كەلگەن.

بۇ مەمۇرىي قۇرۇلمىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئوتلاق رايونلاردا خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا بىر قاتلام بار. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بولسا خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا ئىككى قاتلام بار ئىدى.

چاغاتاي خاندانلىقى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىغا زادى چېقىلمىغان. قەبىلىلەر بۇرۇنقىدەكلا، ھەم ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى، ھەم مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ تۇرىۋەردى. خانىڭ پەرمانلىرى قەبىلە باشلىقلىرى ئارقىلىق مۇشۇ كۆچمەن قەبىلە خەلقى ئارىسىدا بەجا كەلتۈرۈلگەن. قەبىلە باشلىقلىرى ئۆز قەبىلە

لىرى دائىرىسىدە ئەنئەنىۋى ئىمتىيازلارغا ئىگە بولغانلىقىن تاشقىرى، يەنە چاغاتاي خاندانلىقى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەمۇرىي ھوقۇقلارنىڭ بەھرىمەن بولغان. مەسىلەن، باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ۋەھاكازالار.

دېھقانچىلىق رايونلىرىدا خانلىك پەرمانلىرى ئالدى بىلەن باش نازارەتچى، ئاندىن جايلاردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئارقىلىق دېھقان پۇقرالار ئارىسىدا بەجا كەلتۈرۈلگەن. باش نازارەتچىنىڭ قارىمىقىدىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئەمەلىيەتتە يەرلىك ھاكىملار ئىدى. ئۇلار «مۇلك» دەپ ئاتىلاتتى. مۇلكلەر بۇخارا، تاشكەنت، سەمەرقەنت، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تەسىس قىلىنغان، ھەتتا پايتەخت ئالمىلىقتىكى مەمۇرىي ئىشلارمۇ مۇلكلەر تەرىپىدىن بېجىرىلەتتى.

ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە قوش يوللۇق مەمۇرىي قۇرۇلما، شۇبھىسىزكى، چېچىلاڭغۇ بېقىندۇرۇش ۋە بېقىنىش مۇناسىۋىتىنى تۈتۈپ تۇردى. مۇشۇ قوش يوللۇق مەمۇرىي قۇرۇلما ئۇستىدىكى ئىزدىنىش ئارقىلىق شۇنى بايقاپ ئالدۇقكى، جايلاردىكى قەبىلە باشلىقلىرى ۋە مۇلكلەردە قائىدىدىن چەتلەش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىگەن، خاندانلىق ئاساسلىقچە ئۇلارنىڭ ئورنىنى ۋە ئىمتىيازىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. لېكىن قەبىلە باشلىقلىرى ۋە مۇلكلەردە خاندانلىقنىڭ مۇھىم سىياسىي تەدبىرلەر توغرىسىدىكى مۇزاكىرىگە قاتنىشىش پۇرسىتى ناھايىتى ئاز ئىدى. مۇھىم سىياسىي تەدبىرلەر توغرىسىدىكى مۇزاكىرىگە قاتنىشىش ھوقۇقى پەقەت ئوگۇل خانزادىلىرىدىلا بولاتتى.

بۇنداق چېچىلاڭغۇ بېقىندۇرۇش - بېقىنىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، جايلاردىكى مۇلكلەر ئۆز نامىدا پۇل قۇيدۇرالايتتى ۋە جايلاردىكى مەسچىدلەردىمۇ ئۆز جايىدىكى مۇلكلەرگە ئاتاپ دۇئا - تەكبىر - ئوقۇلاتتى.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ مەمۇرىي قۇرۇلمىسىدا كۆبەكنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە مۇھىم ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلدى.

يازما ماتېرىياللاردا نۇرغۇن مەلۇمات قالدۇرۇپ كەتكەن كۆبەك يەنە نۇرغۇن يادىكارلىقلارنىمۇ قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى كۆپ تارتىدىغىنى — ئۇنىڭ نامىدا قۇيدۇرۇلغان مېتال پۇلدۇر. بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «كۆبەك چاغاتاي خاندانلىقى دائىرىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدىغان پۇلنى قۇيدۇرغان ھەم پارس ۋە ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنىڭ پۇل بىرلىكىنى ئۆلچەم قىلغان. كۆبەك دىرھەم ۋە دىنارنى قۇيدۇرغان ... ئوتتۇرا

ئاسىيادا بۇ پۈل كېيىنكى يىللاردا كۆپەكنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان» * پۇللارنىڭ قۇيۇلۇشى چاغاتاي خانداناللىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە كۈچ تەرەپلىمە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ يەردە بىز شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىزكى، پۈل قۇيۇش چاغاتاي خانداناللىقىنىڭ باج تۈزۈمىدە يېڭى بۇرۇلۇشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇ بۇرۇلۇشلار، بىرىنچىدىن، نەرسىنىڭ ئورنىنى پۈل ئالدى؛ ئىككىنچىدىن، نوپۇسقا قاراپ باج ئېلىشنىڭ ئورنىنى زېمىنغا قاراپ باج ئېلىش ئالدى. زېمىنغا قاراپ باج ئېلىش تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى كۆپەكنىڭ مۇھىم سىياسىي مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كۆپەك باج ئېلىش دائىرىسىنى تەبىئىي شارائىتقا قاراپ ئايرىپ چىقىپ، ئۇنى «تۇمەن» دەپ ئاتىغان. زېمىنغا قاراپ باج ئېلىش تۈزۈمى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىمۇ يولغا قويۇلغان. بۇ يەردە باج ئېلىنىدىغان زېمىن دائىرىسى «ئورچىن» دەپ ئاتالغان، بۇ موڭغۇلچە تېرمىن بولۇپ «مەھەللە»، «ئەتراپ»، «دائىرە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

زېمىنغا قاراپ باج ئېلىش، ماھىيەتتە، باجنى ھۆددىگە بېرىشكە بىر ئاز يېقىنلاشىدۇ. ھۆددە ئالغۇچىلار ئەلۋەتتە جايلاردىكى مۇلۈكلەردۇر.

پۇل ۋە باج تۈزۈمىدە كۆرۈلگەن بۇ يېڭىلىقلار چاغاتاي خانداناللىقىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە يىغىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ياساۋۇلنى ماۋارا ئۇنىنەھر رايونىدىن ھەيدەپ چىقارغانلىقى چاغاتاي خانداناللىقىنىڭ ئۆز زېمىنى دائىرىسىدە يۇز ئۆرىگەن ھەر قانداق كۈچكە يول قويمايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ.

چاغاتاي خانداناللىقىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزگە يىغىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى تارما شەرىن، دۆلەت تۆمۈر ۋە قازغان دەۋرلىرىدە نابۇت قىلىۋېتىلدى. ئۇلارنىڭ كېيىن مەركەز كۈچىنىڭ ـ كۈنگە زەئىپلىشىشكە يۇز تۇتۇپ، دوغلات ھەم جالا يىر جەمەتلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقىشتى.

ئىقتىساد

ئارقا بوغا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا نۇرغۇن نەتىجىلەر قازىنىپ، جەمئىيەتنى خاتىرجەملەندۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش،

* «ئۇيغۇرلار ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلغان. گېئك شىمىن تەرجىمىسى.

سودا ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى يولغا قويغانىدى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇزاققا بارمىدى. قايدۇ، دوغلارنىڭ قۇبلاي بىلەن قىلىشقان ئۇرۇشى يۈەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى بىردىنلا يوقاتتى. شۇنداق ئېتىبارەن، چاغاتاي خانداڭلىقى دائىرىسىدە ئىجتىمائىي ئېقتىساد تۆۋەنلەپ كېتىۋەردى.

بۇنداق ھالەتنىڭ بىرىنچى سەۋەبچىسى — ئۇرۇش. شۇ دەۋرگە ئائىت يازما مەلۇماتلارنى ۋاراقلايدىغان بولساق، چاغاتاي خانداڭلىقىنىڭ ئاساسچىسى دوغلات تارتىپ تاكى ئاخىرقى خان خىزىرغىچە ئۇرۇش پائالىيەتلىرى ھەر بىر خانىنىڭ تارىخىغا پۈتۈلگەن. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بەزىلىرى پامىرنىڭ شەرقىدە بولغان، بەزىلىرى پامىرنىڭ غەربىدە بولغان، ھەتتا گاھىدا چاغاتاي خانداڭلىقى زېمىنىنىڭ سىرتىدىمۇ بولغان.

ئۇرۇشنى پەيدا قىلغان ئامىللار كۆپ، ۋەھالەنكى، خانداڭلىق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالمىشىشى تۈپەيلىدىن بولغان ئۇرۇش ھەممىدىن كۆپ. ئىمەن بوقا، دۆلەت تۆمۈر، تۇغلۇق تۆمۈر، ئىلياس، خىزىر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قانلىق ئۇرۇشنى باشتىن كەچۈرگەن.

چاغاتاي خانداڭلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە پىتىراپ كەتكەن ئەسكەرلەر ۋە باندىتلار ھەممە جايىنى قاپلاپ كەتكەن. چېرىك بىلەن بۇلاڭچىنى ئايرىغىلى بولمايتتى، گاھىدا خانداڭلىقنىڭ مۇنتىزىم ئەسكەرلىرى قاراقچىلارنىڭ قىلمىنى قىلىپ، ئاھالە ۋە سودىگەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئەۋج ئالغان ئەشۇ يىللاردا، ھەتتا تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلارمۇ ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. يولۇچىلار ۋە كارۋانلار خاتىرجەم ماڭالمايتتى. بۇلا ئەمەس، خانىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە خىزمەت ئورنىغا كېتىۋاتقان ئەمەلدارلارمۇ مۇھاپىزەتچىسىز سەپەرگە چىقالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى.

قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ھەممىدىن ئاۋۋال سودا پائالىيەتلىرىنى زىيانغا ئۇچراتتى. خانداڭلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئېقتىسادىي مەركەزلەر ئارقا - ئارقىدىن زەئىپلىشىپ كەتتى. بىر زامانلاردا تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئېقتىسادىي مەركەز دەپ تونۇلغان ئاقسۇ قەلئەسىنىڭ شۇ كۈنلەردە خارابلىققا ئايلىنىپ، ئاھالىلەرنىڭ يۇقۇملۇق كېسەللەر دەستىدىن تەرەپ - تەرەپكە چېچىلىپ، سەرسان بولۇپ كەتكەنلىكى بۇنىڭ ئېنىق دەللىدۇر.

جەمئىيەتنىڭ پاراكەندىچىلىكى، ئېگىلىكنىڭ خارابلىشىشى، قاتناش - تىرانسپورتنىڭ توختاپ قېلىشى جايلاردىكى ئېكسپلاتاتسىيەچى سىنىپنىڭ قاتتىق زىيانىغا

سالدى. كۆچمەمۇلۇكلەر ئەمدى ئىشەنچسىز بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ، دۇشمەنلەشكۈچى كۈچلەر گىرەلىشىپ كەتكەن رايونلاردا، كۆچمە مۇلۇكلەر ھەممىشە غەلىبە قىلغۇچىلار-نىڭمۇ، مەغلۇب بولغۇچىلارنىڭمۇ تالان - تاراج قىلىدىغان نىشانى بولۇپ قالدى. دەۋر ئارقىغا چېكىنىشكە يۈزلەندى، پۈتكۈل ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ئۆز ئىشتىياقىنى ئېتىز - ئېرىقتا باغلىدى، چۈنكى يەر دېگەن «ئالتۇن قوزۇق» - تە.

بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، يېزىلاردا ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە ھەققى بەلگە قىلىنغان يانچىلىق تۈزۈمى قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىشقا باشلىدى.

چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە كۆرۈلگەن چۈشكۈنلۈكنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەردىن يەنە شۇنىمۇ كۆرۈمىزكى، بۇنداق چۈشكۈنلۈكنىڭ يەنە بىر سەۋەبى — خانىدانلىقتىكى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ دېھقانچىلىققا تۈتقان سوغاق مۇئامىلىسىدۇر.

چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ پۈتكۈل دۆلەت پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلساق، چاغاتاي خانىدانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رونىق تاپقۇزۇش يولىدا بىرەر تەدبىر قوللانغانلىقىنى چىلىقتۇرالمايمىز. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشقا ئىنتايىن چوڭقۇر رىشتە باغلىغان. ئۇلار ھەتتا چارۋىچىلىقتىن باشقا ھەممە كەسىپنى ھارام دەپ قارىغان. بۇنداق پىسخىك ھېسسىيات ئىسەن بوقانىڭ شەرقىە كۆچۈشىدىكى ئىچكى ئامىللارنىڭ بىرى ئىدى.

گەرچە كۆبەك باشلىق بىر تۈركۈم موڭغۇل خانزادە، ئاقسۆڭەكلىرى ماۋارا-ئۇننەھەردە كېيىنكى يىللاردا داۋاملىق قېيقالىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار موڭغۇل ئۇرۇقىدىن بولىغانلار بىلەن بولغان پەرقنى ئىمكان قەدەر ئېنىق ئايرىشقا تىرىشقان. مەسىلەن، تىل، ئۆرپ - ئادەت، ھەتتا كىيىم - كېچەك جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا ئىنتىلگەن. نۇرغۇن ساياھەتچىلەر ئۆز خاتىرىلىرىدە كۆبەكنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي پامىر موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز ئوردىسىدا يەنە ئايرىم چېدىر تېكتۈرۈپ، دۆلەت مېھمانلىرىنى شۇ يەردە قوبۇل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن.

مەدەنىيەت

مۇشۇ قىسىمدا دىنىي مەسىلە — بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتىدىغان بىرىنچى مەسىلە. چاغاتاي خانىدانلىقىدا تىركىشىپ تۇرغان دىنلار، ئىسلام دىنى بىر قەرەپ،

بۇددا دىنى باشچىلىقىدىكى باشقا دىنلار بىر تەرەپ بولۇپ، ئىككى چوڭ لاگېرنى تەشكىل قىلغانىدى.

شۇ زامانلاردا، بۇددا دىنى گەرچە تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي ياقىلىرىدىكى بەزى پارچە - پۈرات دائىرىلەردە تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئىسلام دىنى بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشكۈدەك ماغدۇر ۋە شارائىت قالمىغانىدى. چارۋىچى قەبىلە ۋە خەلقلەر ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىنلارغا كەلسەك، بۇ دىنلار كۆپىنچە ئىپتىدائىي دىنلار بولۇپ، دىنىي پىرىنسىپى ئېنىق، دىنىي قائىدىسى مۇكەممەل بولغان ئىسلام دىنى بىلەن ئەلۋەتتە تەڭ بولالمايتتى.

دەۋرقە، تىركىشىپ تۇرغان بۇ ئىككى لاگېر چاغاتاي خانداناللىقىدىكى دىنىي مەسىلىلەرنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ. بۇ يەردىكى گەپ ـــ چاغاتاي خانداناللىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەر قايسى دىنلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىدە، مۇھىمى، ئىسلام دىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىسىدە. ئاددىيراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى بىلەن يېراقلاشقان دەۋر خانداناللىقنىڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرى ئىدى، ئىسلام دىنى بىلەن يېقىنلاشقان دەۋر خانداناللىقنىڭ زەئىپلەشكەن دەۋرى ئىدى. بۇنىڭ دىن كېلىپ چىققان خۇلاسە شۇكى، چاغاتاي خانداناللىقى ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىدىن ئۆزىنىڭ ماددىي كۈچى جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە پايدىلانغان.

تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىن، چاغاتاي خانداناللىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان ئىدى. خىزىر دەۋرىگە كەلگەندە، خانداناللىقنىڭ پۈتكۈل دۆلەت پائالىيىتىگە، جۈملىدىن سىياسىي ۋە ھەربىي پائالىيەتلىرىگىمۇ قويۇق دىنىي تۈس كىردى. چىڭگىزخانىنىڭ مۇشۇ بىر تۈركۈم ئەۋلادلىرى، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىغان ئىشتىياق بىلەن ساماندىلارۋە قاراخانىلار سۇلالىلىرىنى ئورۇنداپ كېتەلمىگەن خىزمەتلەرنى ئورۇنداپ، ئىسلام دىنىنى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ھەم شىمالىدا ئاخىرقى ھېسابتا ئومۇملاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى قۇرۇقلۇقنىڭ ئەڭ شەرقىي چېتىدىكى پاسىلغا يەتكۈزدى.

دىنىي مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ، چاغاتاي ئەلادىلىرى باشچىلىقىدىكى موڭغۇل خانزادە ۋە بەگزادىلىرىنىڭ ئاخىرى كېلىپ يەرلىك ئاھالىلەر تەرىپىگە قوشۇلۇپ كېتىشىدە مۇھىم باسقۇچ بولدى. بۇ موڭغۇل كىشىلىرى ئىسلام دىنىغا يەيغەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى خەندەك يوقالدى.

مەدەنىيەت قىسمىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتمىدىغان ئىككىنچى مەزمۇن — تىل.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي ئەھمىيەتلىك تۆھپىسى تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي خاندانلىقى يوقىلىپ خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن كېيىن، «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇ كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بىز ياشاۋاتقان زامانغا كەلگەندە، «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇ بارغانسېرى كۆپ كىشىلەرگە تونۇلدى.

چاغاتاي تىلىنىڭ چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە زور تارىخىي رولى XVI ئەسىردىن كېيىن پەيدىنپەي ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. دەسلەپتە كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى جەلپ قىلغىنى قارشى، لۇتفى، سەككاكى، ناۋايى قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ كۆركەم، شەۋكەتلىك ئەسەرلىرى ئىدى. پەقەت ناۋايىلا 14 داستان يازغان، يازغان بېيىتى 2 مىليون مىسرادىن ئاشىدۇ.

ئاتىلىشىغا قارىماي بۇ خىل تىلنى چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئىجاد قىلغان، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ. «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام ئۇنىڭ ئىستېمال قىلىنغان زېمىن دائىرىسى ۋە زامانغا قاراپ، يەنى XIV ئەسىردە چاغاتاي خاندانلىقى زېمىنى دائىرىسىدە قوللىنىلغانلىقىغا قاراپ قويۇلغان. ئۇزاق ۋاقىت تەتقىق قىلىش ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە، كىشىلەر ئاخىرى شۇنى بىلدىكى، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان بۇ تىل، ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل بىرلىكە مە تىل، شۇڭا بۇ تىلنى ئوبدان چۈشىنىدىغان ئەربابلار بەزىدە بۇ تىلنى «قەشقەر تىلى» دەپمۇ ئاتىغان. بۇ ئاتاق ئەمەلىيەتتە چاغاتاي تىلىنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى ئېچىپ بەرگەن.

ئەمدى، بىز بۇ تىلنىڭ تارىخىي يىلتىزى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بىرىنچى قەدەمدە گەپنى چىڭگىزخان زامانىدىن باشلايلى. موڭغۇل قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە ئاتىلانغان چاغدا، ئىمپېرىيىنىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن ئېشىپ كېتىدىغانلار يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى بويسۇندۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ئورگانلىرىدا پۇتۇكچى، ھېساباتچى بولۇپ ئىشلەيدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلار ئىدى. مۇشۇ ئورگانلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ھاياتتا بولغان قويۇق ئالاقىلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ دەۋرلەردە مۇشۇ رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا نەقەدەر چوڭقۇر سىڭگەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

ئەگەر بىز يىراقتىن ئۆتمۈشنى ئەسلەيدىغان بولساق، يەنە شۇنىمۇ كۆرىمىزكى، X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سامانىلار خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار سۇلالىسى ئۇيغۇر تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى ئورنىدا ئىشتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئومۇملاشتۇرغان ۋە بۇ تىل نۇرغۇن سورۇنلاردا تاجىك تىلىنىڭ ئورنىنى باسقان. غەربىي لياۋ سۇلالىسى (قاراخىتايلار) زامانىسىدا، ماۋارا ئۇننەھر رايونىدىكى تىل پاسىللىرى ئاساسىي جەھەتتە قاراخانىلار سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ھالەتتە تۇرغان. مۇشۇ تارىخىي مەزگىلدە، كېيىنكى دەۋردىكى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇرۇقلىرى ئەمەلىيەتتە بىخ ئۇرۇشقا باشلىغان. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا يەنە بىر قېتىم بۆسۈپ كىرىشى، مۇشۇ ئونەۋرسال تىلنىڭ شەكىللىنىشىنى خېلى تېزلەتكەن.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتىنى مۇنداق بىر ئوخشىتىش بىلەن كۆرسىتىش مۇمكىن: بۇ تىلنى بىر بىنا دېسەك، ئۇنىڭ ئۇلى يەنى فونېتىكىسى، گرامماتىكىسى ئۇيغۇرلارنىڭ، خىش ـ كېسەكلىرى يەنى لېكسىكىسى بولسا ھەر جەھەتتىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ، قازاق تىلىنىڭمۇ، ئەرەب تىلىنىڭمۇ، پارس تىلىنىڭمۇ ۋە موڭغۇل تىلىنىڭمۇ ئاسىللىرى بار.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە ھەممە كىشى قايىل. مۇئەللىپ ئورتاق باھاغا قوشۇلۇش بىلەن بىللە، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇكى، چاغاتاي تىلىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر تەرىكىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي تىلىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ماقالەنىڭ ئاخىرىدا تەكىتلەنگەن بۇ مەزمۇن ئۇنىڭ بىر كىچىك تارمىقىدىنلا ئىبارەت، لېكىن، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ تارىخى ئۇچۇن ئېيتقاندا، باشتا تەكىتلەپ ئۆتكەنلىرىم سەل چاغلاشقا بولمايدىغان ئاساسىي ئېقىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۇنكى، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ سىياسىي خاتىمىسى بەشبالىق ھاكىمىيىتى دەۋرىگە توغرا كەلسە، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر تەرىكىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن ۋاقتى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللەنگەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان كىتابلار:

1 . «تارىخى جاھان گۇشاي» 1 ـ توم.

(داۋامى 168 ـ بەتتە)

شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسى توغرىسىدا تەتقىقات

تېمەن ۋۇپىجياڭ

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، غەربىي رايوننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مالىمانچىلىقتا «زېمىنى كەڭلىرى دۆلەت، زېمىنى تارلىرى يۇرت دەپ ئاتىلىپ، بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان باشباشتاق بولۇۋالغانلىقى» ①، شۇ چاغدىكى غەربىي رايون ۋەزىيىتىنىڭ ھەقىقىي كارتىنىسى ئىدى. بۇ خىلى كۆپ «دۆلەت»، «يۇرت» لار ئىچىدە، بىر قەدەر قۇدرەتلىك، غەربىي رايوننى بىر مەھەل بىرلىككە كەلتۈرگەن ھەمدە 200 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى — پارس تارىخنامىلىرىدا «موغۇلىستان»، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىلاردا «بېشبالىق» (بەشبالىق) دەپ ئاتالغان يەرلىك ھاكىمىيەت بولۇپ، جۈگگو ۋە چەت ئەل تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر ئادەتتە ئۇنى «چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى» دەپ ئاتايدۇ.

موغۇلىستان خانلىقىنىڭ زېمىنى كەڭ، تەۋە قەۋمى كۆپ بولۇپ، غەربتە پەرغانە، شەرقتە قۇمۇل، جەنۇبتا شىزاڭ، شىمالدا ئۈيغۇرات موڭغۇللىرى زېمىنىغىچە بولغان كەڭ زېمىن ئۇنىڭغا تەۋە بولغان، موڭغۇل خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قېپقالغان قەبىلىلىرى ۋە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق قەۋمىلەرنى ئىدارە قىلغان. قەدىمكى غەربىي رايون تارىخىدا، موغۇلىستان خانلىقى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئورۇن تۇتىدۇ.

بۇ دەۋردىكى تارىخىي ئەھۋاللار توغرىسىدا كىشىلەرنىڭ بىلىدىغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناغان موڭغۇل قەبىلىسى — دوغلات قەبىلىسىگە ئائىت تارىخىي ئەھۋاللار توغرىسىدا بىلىدىغانلىرى تېخىمۇ ئاز.

مۇشۇ نۇقتىنى چىقىش قىلىپ، بۇ ماقالىدە موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ غەربىي رايون تارىخىدا ئويناغان رولى ئۈستىدە دەسلەپكى

قەدەمدە ئىزدىنىپ كۆردۈم. نا مۇۋاپىق جايلىرىغا يولداشلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ نامى ۋە ئېتنىك مەنبەسى

دوغلات (Duqhat) خەنزۇچىدە《朵豁拉惕》ياكى《秃忽剌》ېبزىش پارس تىلىدىكى دوغلات [DuKlatياكى Duq(u)Iat] دېگەننىڭ باشقىچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. بۇ يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ بىر قەبىلىسىدۇر. ئەبۇ غازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» دە، موڭغۇل تىلىدىكى «دوغولوڭ» [dOqhOiOag(-lang)] دېگەننىڭ كۆپلىك شەكلى ئۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى، ئۇ «ئاقساق» (lame)دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان②.

دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ھازىرمۇ ھەر خىل قاراشلار بار، مەسىلەن، بەزىلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى چۇلۇق دەپ ئاتالغان تۈرك قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ③. شۇنداقتىمۇ، XIV ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيە تارىخچىسى راشىدىن (Rashidi-dinFadI All$_{ah}$) يازغان «تارىخنامە» دە، موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى چىڭگىزخاننىڭ ئەجدادى تۇمىنبىخان (Tumineh-Khan) نىڭ 8-ئوغلى بۇرلجار (burIjar) قەۋىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى، تۇمىنبىخاننىڭ يەنە بىر ئوغلى خابۇلخان چىڭگىزخاننىڭ بىۋاستە ئەجدادى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن④. ۋ. بارتولد بۇ قەبىلە ئەڭ دەسلەپ بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېچىدىكى يايلاقلاردا پائالىيەت قىلغان، چىڭگىزخان دەسلەپتە تايجىئوت قەبىلىسى بىلەن جەڭ قىلغاندا، دوغلات قەبىلىسى ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقان⑤. تارىخىي ماتېرىياللاردا، چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئورتوبقا يەتتە تۈرلۈك ئىمتىياز بېرىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇناسىۋەتلىك تارىخىي پاكىتلارنى نەزەرگە ئالساق، ئورتوب دوغلات قەبىلىسى چىڭگىزخان ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلغاندا تۆھبە يارىتقانلىقى ئۈچۈن تارتۇقلانغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى بىلەلەيمىز.

دوغلات قەبىلىسىنىڭ چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئىش پائالىيەتلىرى، يەنىمۇ قاچان، قايسى سەۋەبتىن موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدىن غەربىي رايونغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى تارىخىي ئەھۋاللار توغرىسىدا ھېز پايدىلىنىشقا بولىدىغان

بىرددىنبىر ماتېرىيال بۇ قەبىلىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ئەۋلادى ـــ مۇھەممەد. ھەيدەر. دوغلات مىرزا تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدىيە» («ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ⑥ دېگەن ئەسەردۇر. دوغلات جەمەتىنىڭ ئەۋلادى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەيدەر كىتابنىڭ ئىككىي يېرىدە ئۆز جەمەتىنىڭ ئاۋۋالقى دەۋرىدىكى تارىخى ۋە غەربىي رايونغا كۆچۈش سەۋەبى ئۈستىدە توختالغان، ئۇ مۇنداق دېگەن:

«(چىڭگىزخان) ئىستىلا قىلىنغان دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى، ... ئۇ قوشۇن ۋە ئەمرلەرنىمۇ ئوخشاش ئۈسۈل بىلەن تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى، شۇنداق قىلىپ ماڭغاي سۈيا رايونىنى دوغلات قەبىلىسى ئىداره قىلىدىغان بولدى. ماڭغاي سۈيا «ئافتافقا باققان زېمىن» دېگەن مەنىدە، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چاج، چالىش، ئىسسىق كۆل ۋە سىرىق ئۇيغۇرلار زېمىنى بار، كاشغەر (قەشقەر) ۋە خوتەن ئۇنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان، دوغلاتلاردىن سۈيۈرغالغا ئېرىشكەن كىشى ـــ ئەمىر بابداخان بولۇپ، بۇ رايون ئاباباكىرى دەۋرىگە قەدەر ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدا بىر - بىرىگە مىراس قالغان» ⑦.

«بولاجى ئاقسۇلۇق، چاغاتايخان ئۆز زېمىنىنى سۈيۈرغال قىلىپ بۆلگەندە

---

2 . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 122 - جىلد.

3 . مىر خۇاند: «رەۋزە توسىساپا» 3 - توم.

4 . «تارىخى رەشىدى» (زەيلى).

5 . «شەجەرەئى تۈرك».

6 . «تارىخى رەشىدى»، 3 - باب، خەنزۇچە تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

7 . موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى».

8 . پازىل ئابدۇللا: «ۋاسافنامە».

9 . «جالالىددىن كېيىنكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈر خان ھەققىدە قىسسە».

10 . سوۋېت ئىتتىپاقى ئاكادېمىيىسى «دۇنيا تارىخى»، 37 - باب.

11 . «ئەلىشىر ناۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 400 يىللىقىنى خاتىرىلەش ماقالىلىرى توپلىمى» نىڭ مۇقەددىمىسى.

12 . بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە».

ماڭلاي سۈيا رايونى ئەمىر بولاجىنىڭ ئەجدادى ئورتوبقا تەككەن»⑧.

يۇقىرىقى ماتېريالىلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، تەخمىنەن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ماڭلاي سۈيا رايونى رەسمىي تۈردە دوغلات جەمەتىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنىغا ئايلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز. شۇنداقتىمۇ، خەنزۇچە ماتېريالىلاردا، مىلادى 1222 - يىلى راھىب چېۋ چۈجى يارلىققا بىنائەن غەربكە سەپەر قىلغاندا، غەربىي رايوندا بولاجى ئىسىملىك بىر موڭغۇل تۈتۈن بېگىنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغانلىقى، بولاجى ئەينى چاغدا موڭغۇل - ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن ⑨. بەزىلەر ئۇنى ھەيدەرنىڭ كىتابىدا ئېيتىلغان بولاجى دېگەن كىشىمىكىن دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى كىشىنىڭ يىل دەۋرى 100 نەچچە يىل پەرقلەنگەچكە، ئۇنداق بولۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى يوق دېيەرلىك. مەن بۇ كىشى بولاجىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كىشى بولۇشى، ياكى ئورتوب دېگەن ئەمىر بولۇشى مۇمكىن، شۇنداق بولغاندا يىل دەۋرى بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ، دەپ قارايمەن. بۇنداقتا، مۇنداق دېيىشكە، يەنى تەخمىنەن چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە، دوغلات قەبىلىسى ئۈنىڭ بىلەن بىللە ئاتالغان، كېيىن غەربىي رايونىدا قېپقالغان. ئۇزاق ئۆتمەي چىڭگىزخان زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەندە، دوغلات قەبىلىسى چاغاتايخاننىڭ ئىدارە قىلىشىدىكى قەبىلە بولغان، دېيىشكە بولىدىغاندەك قىلىدۇ.

دوغلات قەبىلىسى چىڭگىزخان دەۋردە كىشىلەرگە تونۇلغان بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە قەدەر ئۇنىڭ ئويناغان رولى باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭكە قارىغاندا ئانچە يېتەرلىك بولمىغان، مەسىلەن، خۇددى راشىدىن ئېيتقاندەك: «بۇرۇن ۋە ھازىر ئۇلارنىڭ ئەمىرلىرىدىن نام - ئاتاق - ئابروي قازانغانلار بارلىقىنى ھېچكىم ئاڭلىمىغان». ھالبۇكى، چاغاتاي خانلىقى زەئىپلىشىش بىلەنلا، ئۇنىڭغا تەۋە دوغلات قەبىلىسى كۈچىيىش ۋە قۇدرەت تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە ئاخىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 200 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان موغۇلىستان خانلىقىنى قۇرغان.

2. دوغلات قەبىلىسىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادى XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقى XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئىچكى تالاش - تارتىش، مۇرەككەپ

زىددىيەت توقۇنۇش تۇپەيلىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەچكە، بىرلىككە كەلگەن چاغاتاي خانلىقى يىمىرىلدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئىچىدە خان ھوقۇقىنى يۇرگۈزگىدەك نوپۇزى بار ھەمدە بۇنداق ۋەزىيەتنى يېغىشتۇرۇۋالالىغىدەك كىشى بولمىغاچقا، ئاللىقاچان قانات - قۇيرۇقلىرى چېقىپ قالغان، ئەسلىدە چاغاتايخانغا تەۋە قەۋملەرنىڭ ئەمىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن باشباشتاق بولۇۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت سۈرىدى. ئەبۇغازى: «ھەر بىرجاي، ھەر قايسى قەبىلىنىڭ باشلىقلىرى ئارىسىدا ئۆزىنى خان، قەبىلە خانى دەپ ئېلان قىلغانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ» دەيدۇ. بۇ دەۋرنى ھەتتا بەزىلەر «قەبىلە خانلىرى دەۋرى» دەپ ئاتىغان [11]. غەربىي قىسىمدىكى بارلاس قەبىلىسىنىڭ خازانخان جەمەتى چاغاتايخانىنىڭ ئەۋلادى داشمانىنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى زېمىنىغا خان قىلغان، باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئەمىرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھۆكۈمدار ئىزدەۋاتقاندا، شەرقىي قىسمىدىكى ئەينى چاغدا موڭغۇللارنىڭ قۇدرەتلىك قەبىلىسى ھېسابلىنىدىغان دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرىمۇ ئۆزلىرىگە ھەر تەرەپلىمە، ھەر قايسى جايدا «خان» ئىزدىدى. 1347 - يىلى، ئۇلار موغۇلستاندا سەككىز ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ، ئۇنى شەرقىي قىسىم چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلىدى. ھەيدەر كىتابىدا، دوغلات قەبىلىسى تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتايخانىنىڭ ئەۋلادى ئىسەن بوقىنىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى خان قىلىپ تىكلىگەن، دەپ قارايدۇ. ھالبۇكى باشقا تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەر ۋە كېيىنكىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «تارىخى رەشىدىيە» دىكى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىسەن بوقىنىڭ ئوغلى دېگەن بايان دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى تەرىپىدىن توقۇپ چىقىلغاندەك تۇرىدۇ [12]. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى كۈتۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلغان، چۈنكى ئۇلار «ئۆز قەۋمىدىكىلەرنى قەدىرلىگەن، موڭغۇل ئەمەسلەرنى قورقۇپ بەيئەت قىلغان يات تايىپلار دەپ قاراپ كەمسىتكەن» [13].

دوغلات قەبىلىسى موغۇلستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان بولسىمۇ، بولاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قۇستادان بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى بولغان دەۋردە تازا قۇدرەت تاپقان. بۇ دەۋردە، دوغلات جەمەتى ئىنتايىن كۈچەيگەن، بولۇپمۇ بولاجى دەۋردە موغۇلستان خان جەمەتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى دوغلات قەبىلىسى كونترول قىلغان زېمىنىنىڭ كېڭىلىكىدىن پەرەز قىلالايمىز. دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بولاجى شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ دېگەن يېرىدە تۇغلۇقان

بولۇپ، ئاتىسىنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان ھەمدە ئەمەلىيەتتە موغۇلستان خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقدارىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئۆز جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونىنى شەرقتە كۇچا، بۈگۈرگە، غەربتە پەرغانە ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىنچە، جەنۇبتا چەرچەن، سېرىق ئۇيغۇرلار زېمىنىچە كېڭەيتتى. ئۇنىڭ زېمىنى دائىرىسىدە قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئەنجان، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر بار ئىدى، پايتەختى ئاقسۇدا ئىدى ⑫. شۇنداق قىلىپ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىن، ئەمەلىيەتتە جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئەسەرلىرىدە ئادەتتە ئالتە شەھەر، شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتالغان قەشقەرىيەدىنمۇ خېلى كەڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئەينى چاغدا، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىمۇ موغۇلستان زېمىنىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى ⑬. بۇنىڭدىن، بۇچاغدىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ زېمىنى، يەنى «ئاپتاپتا ياقىغان رايونى»، ماھىيەتتە، خانلىقتىكى «دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت» ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈر 16 يىل تەخت سۈرۈپ، 1363 - يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ تەختتە ئولتارغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن بىر نەچچە ۋەقە غەربىي رايون تارىخىدا ئىنتايىن زور تەسىر قالدۇردى.

بىرىنچى، تۇغلۇق تۆمۈر ـــ موغۇلستان خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شەرق ۋە غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان بۆلۈنۈپ كەتكەن تىيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تېررىتورىيىسى غەربتە بالقاش كۆلى (بۇ موغۇلستان بىلەن ئۆزبېكىستانىنى ئايرىپ تۇرىدىغان كۆل) گىچە، شەرقتە ئۇيراتلار زېمىنىچە، شىمالدا ئىمىل دەرياسى ۋە ئىرتىش دەرياسىچە، جەنۇبتا پەرغانىدىن قەشقەر، باركۆلگىچە (بۇ بايان خەنزۇچە ماتېرىياللاردىمۇ ئاساسەن ئوخشاش، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «بېشبالىق، ... جەنۇبتا خوتەن بىلەن، شىمالدا ئۇيراتلارنىڭ زېمىنى بىلەن، غەربتە سەمەرقەنت بىلەن، شەرقتە قوچو بىلەن چېگرىلىنىدۇ» ⑭ دېيىلگەن) كېڭەيگەن موغۇلستان خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن⑮، يەنە ماۋارا ئۇننەھرگە يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى ماۋارا ئۇننەھردىكى رايونلارغىچە كېڭەيتتى. چاغاتاي خانلىقىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي رايون قاتارلىق جايلارنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن مالىمانلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا، موغۇلستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

جەمئىيەتنىڭ ئەمىلىكىگە پايدا يەتكۈدى، ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى چۈشىنىش ۋە قوشۇلۇشنى تېزلىتىشتە بەلگىلىك ئىجابىي رول ئويناندى.

ئىككىنچى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇللار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. خاتىرىلىنىشچە، ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا 16 تۈمەن تۇتۇنلۇك موڭغۇل ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسىۋېتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئۆز قەۋمىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا يول ئېچىپ بېرىپ، كېيىنكى شىنجاڭ تارىخىغا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسلام دىنى مىلادى X ــ XI ئەسىردىكى قاراخانىلار دەۋرىدە غەربىي رايونغا تارالغان، كېيىن تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارغا تارالغان ۋە ئەۋج ئالغان. لېكىن يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە، ئەينى چاغدىكى غەربىي رايوننىڭ كۆپ قىسىم رايونى، بولۇپمۇ شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلاردا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. كۈچادىن ئاقسۇغىچە، جەنۇبتىن شىمالغا بۇددا مەدەنىيىتى ئۆتۈش قېيىن بولغان توساققا ئوخشاش ئىسلام دىنىنىڭ شەرقتە تارقىلىشىنى توسۇالغان ئىدى. لېكىن تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئىسلام دىنى بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمى، شەرقىي قىسمىدا تەدرىجى تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى، مىلادى XVI ئەسىرگە كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلار ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولدى.

موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مۇڭغۇللار ئارىسىدا تېز تارقىلىشى تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىكى ئىككى زور تارىخىي ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى بۇ ئىككى زور تارىخىي ۋەقەنىڭ بىۋاستە سەۋەبچىلىرى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرىدۇر. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرى تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتايخانىنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ ئۆزلىرىگە خان قىلغانلىقى ئۈچۈن، موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىمۇ دوغلات قەبىلىسىدىكى ئەمىرلەرنىڭ تەسىرى ـ تۆرتكىسىدىن بولغان. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشچە، تۇغلۇق تۆمۈر تېخى ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئاۋۋال، موغۇلىستان خانلىقىدا مۇھىم ئەمەل (ئۇۋەيسىيەگ) تۇتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى تۇرمىك (ھەيدەرنىڭ بوۋىسى) خۇپىيانە ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرىپ مۇسۇلمان بولغان ⑰. دوغلات قەبىلە

لىسىنىڭ باشلىقى بولغان تۇرمك ئاللىقاچان ئىسلام دىنىغا ئاللىقاچان ئېتىقاد قىلغانلىقىدىن، بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى بۇ قەبىلە ئىچىدە مەلۇم ئاساسقا ئىگە بولغانلىقىنى، ئەترابىدىكىلەرنىڭ تەسىرى ۋە بىسىمى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەۋمىنى باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولغان دېمەي بولمايدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

دوغلات قەبىلىسىنىڭ موغۇلستان خانلىقىنىڭ خانلىق ھوقۇقىغا بىۋاستە ئارىلاشقانلىقى ۋە ئۇنى كونترول قىلغانلىقى قەبىلىدىنىڭ ئىسيانىدىن ئىبارەت بۇ ۋەقەدە ئەڭ ئېنىق ئەكس ئېتىدۇ. ھەيدەرنىڭ خاتىرىلىشىچە، تۇغلۇق تۆمۈر خان تېخى تەختتىكى چاغدا، خانلىقنىڭ كۈندۈلۈك مەمۇرىي ئىشلىرىنى كونكرېت باشقۇردىغان «ئۇۋۇيسىبەگ» لىك ئەمىلىنى ئەمىر بولاجى ئۇستىگە ئالغان. بولاجىنىڭ ئورنىغا ئاران يەتتە ياشقاكىرگەن ئوغلى خۇدايداد ۋارىسلىق قىلغان. بۇ تەبىئىيكى خودايدادنىڭ تاغىسى ئەمىر قەمىردىنىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. شۇڭا، 1363 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلۈش بىلەنلا، قەمىردىن ئۆز قەۋمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىركۈن ئىچىدىلا موغۇلستان خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىكى 18 ئوغۇلنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى خان بولۋالغان. ئەمەلىيەتتە ئەسلىدە دوغلات قەبىلىسى جەمەتىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش موغۇلستان خانلىقىنىڭ مىراسخور خانلىرىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى، خان جەمەتلىرىنىڭ قىرغىن قىلىنىشىدەك تارىخىي ۋەقەنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىدىن، بۇ قەبىلە خانلىقتا قانچىلىك تەسىر كۈچ ۋە ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بۇ چاغدىكى خانلار «چاغاتاينىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى» دىن چىققانىدەك قىلىسمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى.

قەمىردىن توپىلىڭىدىن كېيىن، ئۇنىڭ جىيەنى خۇدايداد نىڭ شىرىكىلىرى قەمىردىنىنىڭ قىلىچىدىن ئامان قالغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بىردىنبىر ئوغلى — قېيدۇ خوجىنى ئېلىپ ئۇنىڭ يۇرتىغا قېچىپ كەتتى. قەمىردىن 20 نەچچە يىل موغۇلستاننىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. بۇ خانلىقنى تارتىۋالغان مەزگىلدە موغۇلستان خانلىقى دائىرىسىدە ئىچكى ئۇرۇش داۋاملىق يۈز بېرىپ، ھەر ۋاقىت يېغىلىق بولۇپ تۇردى. قارىغاندا ئۇنىڭغا بىرىنچى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قىلمايى، ئىچكى يېغىلىق ئۇرۇلمەي بولۇپ تۇرغانلىقى؛ ئىككىنچى، سىرتقى جەھەتتە ماۋارا ئۇننەھرىدىكى چاغاتاي ئەۋلادى تۆمۈر خاننىڭ ئۇرۇلوكسىز بېسىپ كىرگەنلىكى؛ ئۈچىنچى، ئۇ بىر «قورچاق خان» نى يۆلەپ ئۇرغۇزۇپ، «ھەممە قەبىلىلەر بىر خاننىڭ ھۆي-

رۇقىنى ئاڭلايدىغان» ۋەزىيەت يارىتالمىغانلىقى سەۋەب بولغاندەك قىلىدۇ، شۇنداق تۇرۇقلۇق، پايانسىز كەتكەن يايلاق، بوستانلىقلاردىكى شۇنچە كۆپ قەۋملەر ئىچىدىكى دوغلات قەبىلىسى مۇتلەق نوپۇزى بار تۇرۇقلۇق ئۇلار تەرىپىدىن قانداقمۇ جەلپ قىلىنسۇن؟ بۇ قەھمىرىدىنىڭ ئۆز رەقىبى بىلەن بولغان كۈرەشتە زەئىپ ئورۇندا تۇرۇشىنى، ئاخىرى ئىچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ موغۇلستاندىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشىنى بەلگىلىگەن.

ۋاھالەنكى قەھمىرىدىنىڭ رەقىبى، جىيەنى خۇدايداد قولىدىكى كوزورى — قەدىر خوجا باشچىلىقىدىكى تەۋە قەۋمدىن پايدىلىنىپ قەھمىرىدىنى مەغلۇب قىلىپ 1389 - يىلى قەدىر خوجىنى موغۇلستان خانى قىلىپ رەسمىي تىكلىدى.

قەھمىرىدىنىڭ مەغلۇبىيىتى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىپ، ئۇلارنىڭ غەربىي رايونىدىكى قۇدرەتلىك ئورنىنى تەۋرىتىۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خان جەمەتىنىڭ نوپۇزى ۋە ئەمەلىي كۈچىيىش ۋەمۇستەھكەملىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. قەدىر خوجا موغۇلستانىنىڭ خانى بولۇغاندىن كېيىن، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى خۇدايداد ئۆزى ئىگەللىگەن هوقۇقنى قەدىر خانغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكىدەك ئۆز بېشىچىلىق قىلالمايدىغان، خان جەمەتىنى هۇرمەتلىمىسە بولمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ دەل دوغلات قەبىلىسىنىڭ موغۇلستان خانىغا يول قويغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

قەدىر خوجىدىن باشقا، خۇدايداد يەنە ئىلگىرى-ئاخىر بەش خانىنىڭ ھىمايىسىدە موغۇلستان خانلىقىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. بۇ دەۋرنى موغۇلستان خانلىقىنىڭ قۇدرەت تاپقان باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ[19]. ئۇۋەيسخان دەۋرىگە قەدەر، بۇگۈنكى شىنجاڭ دائىرىسىدە قۇمۇلدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى موغۇلستان خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى. ھەر قايسى خانلار يەنە دائىم دېگۈدەك غەربتىكى ماۋرائۇننەھردىكى ھەر قايسى جايلار ۋە شىمالدىكى قۇدرەتلىك قەۋم — ئۇيراتلارنىڭ زېمىنىغا يۈرۈش قىلىپ، ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتتى. دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قەدىر خوجىدىن باشلاپ، موغۇلستان خانلىقىنىڭ خانلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىڭ سۇلالىسىغا ئولپان يوللاپ، باردى-كەلدى قىلىپ، ئۆزىنى مىڭ سۇلالىسىغا تەۋە دەپ ئاتىغاچقا، موغۇلستان رايونى مىڭ سۇلالىسىنىڭ «تەۋە» رايونى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىر خوجا، ئۇۋەيسخانلار تەقۋادار، ساداقەتمەن مۇسۇلمانلار بولغاچقا، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى ئىگىلىكى [illegible] قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

قېدىر خوجا، ئۇۋەيسخانلار تۇرپان رايونىغا غازات ئۇرۇشى قوزغىغاندا، ئۇ يەردە بىر نەچچە قېتىم قوشۇن تۇرغۇزغان، شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ ئۇزاقتىن بۇيانقى بۇددا دىنى رايونىدىمۇ ئىسلام دىنى مۇرتلىرى بارلىققا كەلگەن ھەمدە تەدرىجى ھالدا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان رايونغا ئايلانغان.

ئومۇمەن ئالغاندا، خۇدايداد ھىمايە قىلىپ كەلگەن موغۇلستانىنىڭ ئالتە خانىنىڭ مەزگىلى — يەنىلا دوغلات قەبىلىسى ناھايىتى ئەتىۋالانغان مەزگىل بولغان. بۇ قەبىلىنىڭ خان جەمەتىنى يۆلەپ تۇرغۇزغان تۆھپىسىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈش ئۈچۈن، قېدىر خوجا تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە تۇغلۇق تۆمۈر ۋاقتىدا بۇ قەبىلىگە بەرگەن يەتتە تۇرلۇك ئىمتىياز، كېيىن خۇدايداد قاتارلىق ئەمىرلەرگە بېرىلگەن ئۈچ تۇرلۇك ئىمتىيازنى داۋاملىق ساقلىغاندىن باشقا، يەنە ئۇلارغا ئۈچ تۇرلۇك ئىمتىياز بەرگەن، ئۇنىڭ بىرسىدە: «بارلىق ئەمىر ـ پەرمانلارغا خۇدايدادنىڭ مۆھرى بېسىلىدۇ، شۇنداقتىمۇ خانىنىڭ تامغىسى ئۇنىڭ مۆھرىنىڭ ئالدىغا بېسىلىشى كېرەك ⑲ دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن، بۇ دەۋردىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئورنى موغۇلستان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەزىرىدە، يەنىلا باشقا قەۋملەردىن ئۈستۈن قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خۇدايداد قاتارلىق ئەمىرلەر ئۆز جەمەتىنىڭ خانلىقتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ئۆز كۈچىنى زورايتتى. بۇ مەزگىلدە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ قىسىم رايونلار ئەمەلىيەتتە تەدرىجى ھالدا خانلىقنىڭ باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلغان دوغلات قەبىلىسىگە تەۋە بولۇپ قالدى. ھەيدەر: «(خۇدايدات) قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، باي ۋە كۇچا قاتارلىق رايونلاردا ئەڭ ئالىي ھوقۇقنى ئىگىللەپ تۇردى» ⑳، «قىلچە ئەجەپلىنەرلىك ئەمەسكى، خۇدايدادنىڭ مۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى — پۇرسەت يار بەرسە پۈتكۈل موغۇلستاننى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئىدى» ㉑ دەيدۇ. ھالبۇكى، موغۇلستان خانلىرى بۇنىڭغا خېلى سەگەك بولغاچقا، ئۇلارمۇ دوغلات قەبىلىسىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ خان جەمەتىگە سىڭىپ كىرىشى ۋە كېڭىيىپ كېتىشىنى بىر ئامال قىلىپ چەكلەپ تۇرغان. خۇدايداد قېرىغاندا ئۇۋەيسنىڭ نەسەبىگە ئۇنىماي غەربكە — ھەج قىلىشقا كەتكەنلىك ۋەقەسىنىڭ سەۋەبى تارىخ كىتابلاردا تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان بولسىمۇ، قارىغاندا ئۇ كەتمىسە بولمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالغانلىقى قىلىدۇ. ھەيدەرنىڭ كىتابىدا، خۇدايداد نىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە ئۇۋەيسخان بىلەن بولغان زىددىيىتى ناھايىتى ئوچۇرلىشىپ، موغۇلستان بىلەن قارشىلىق

شۇاتقان سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبېك بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىچكى تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇۋەيسخان باشچىلىق قىلغان موغۇلستان قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇب قىلىش دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن خۇدايداد بىلەن ئۇۋەيسخاننىڭ تۇققۇنۇشى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ موغۇلستان خانلىقىدىكى ھوقۇقى، ئورنى تۆۋەنلەشكە باشلىغان.

3. دوغلات قەبىلىسى بىلەن خان جەمەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ يەنمۇ كۈچىيىشى ۋە ئاخىرقى نەتىجىسى

بارتولدنىڭ تەتقىقاتى: ئۇۋەيسخان 1429 - يىلى ئۆلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇۋەيسخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى موغۇلستان خانلىقى تارىخىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، موغۇلستان خانلىقى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى ھەمدە قايتا بىرلىككە كېلەلمىدى [2].

ئۇۋەيسخان ئۆلۈش بىلەنلا، موغۇلستان خانلىقى ئوڭشىغىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۇۋەيسخاننىڭ ئوغۇللىرى ھوقۇق مەنپەئەت تالاشقانلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇۋەيستىن ئىككى ئوغۇل قالغان بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى يۇنۇس (خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىكى ئەلى)، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئىسەن بوقا ئىدى، موغۇلستانداىكى كۆپ قىسىم ئەمىرلەر ئىسەن بوقىنى ھمايە قىلغانلىقى ئۈچۈن، يۇنۇس قەۋمىنى باشلاپ سەمەرقەنتكە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاچقا، ئىسەن بوقا تەبىئىي ھالدا موغۇلستاننىڭ خانى بولۇپ قالغان. بۇ مەزگىلدە ئىسەن بوقا خانىنىڭ ئوردىسىدا مۇھىم ئەمەل تۇتقانلار يەنلا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرى بولۇپ، ئۇلار ئىچىدىكى مۇھىم شەخس — خۇدايداد نىڭ نەبرىسى سەيىد ئەلى ئىدى.

سەيىدئەلىنىڭ ئاتىسى — سەيىد ئەخمەت مىرزا ئىدى. دەسلەپكى چاغلاردا، خۇدايدادخان ئوردىسىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشاتقان ۋاقىتتا، ئوغلى سەيىد ئەخمەت مىرزىنى قەشقەرنى نازارەت — مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتكەن. لېكىن سەيىد ئەخمەت مىرزا ئىقتىدارسىز بولغاچقا، ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەرلىك خوجىلار سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغبېك بىلەن تىل بىرىكە

تۇرۇپ ئۇنى قەشقەردىن قوغلۇۋەتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قەشقەر بىلەن ئەنجان سەمەرقەنت خانىنىڭ كونترولۇقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان. كېيىن خۇدايداد-نىڭ نەبىرىسى سەيىد ئەلى موغۇلستان خانلىقىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارى بولغاندىن كېيىن، قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا خانغا تەكلىپ بەرگەن، بۇ، ماھىيەتتە ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش ئىدى. ئىسەن بوقا خانمۇ ئېھتىمال دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ ئۆزىگە يار - يۆلەك بولغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان بولسا كېرەك.

ئۇچ يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىسىدا، سەيىد ئەخمەت ئەلى ئاخىرى قوشۇننى باشلاپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى ھەمدە شۇ يەرنىڭ ئەمەلدارى بولدى. ئۇ قەشقەرگە 24 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت (1434 - يىلى 1435 — 1457 - يىلى 1458 -) ھۆكۈمرانلىق قىلدى ㉓. بۇ مەزگىلدە موغۇلستان خانلىقىدا بىر قېتىم مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئىسەن بوقاخان موغۇلستاندىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قەشقەردە تۇرۇۋاتقان سەيىد ئەلى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ، دەرھال موغۇلستانغا قاراپ ئاتلىنىپ، ئىسەن بوقىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئاقسۇدا خانلىقنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قايتىدىن ئۆز قولىغا ئېلىشىغا يار-دەم قىلىشتى. بۇ ھەقتە، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى» دە: «خان (ئىسەن بوقا) نىڭ تەختكە چىقىپ، قەۋملىرىنى بىرلەشتۇرگەنلىكىدىن ۋاقىپلاندۇق» دەپ خاتىرىلەنگەن ㉔. بۇ، موغۇلستان يېڭىباشتىن ئىسەن بوقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ۋەقەدىن، بۇ مەزگىلدە دوغلات جەمەتىنىڭ كۈچى خېلى قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز يارىدىمى بولغاچقا، ئىسەن بوقاخان يەنە بىر مەھەل موغۇلستان خانلىقنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر ئىككى قېتىم ماۋارا ئۇننەھر رايونىغا يۈرۈش قىلىپ ئەنجانىنى قايتۇرىۋالغان.

ئىسەن بوقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانى، تۆمۈرنىڭ ئەۋلادى مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەيىتنى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. موغۇلستان خانلىقنىڭ كۈچەيىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، ئۇ شۇ چاغدا ئىراندا تۇرۇۋاتقان يۇنۇسخاننى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا قورال - ياراق، ئەسكەر بېرىپ، ئىسەن بوقىنىڭ غەربكە قاراتقان كېڭەيمىچىلىكىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى موغۇلستانغا شەرق تەرەپتىن بېسىپ كىرىشكە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ ئاكا -

ئۇكا ئىككىسى قايتىدىن ئىلىشىۋاتقاندا ، دەسلەپتە موغۇلستان خانلىقىدىكى ئىسەن بوقىغا پۇتۇن كۈچى بىلەن يار - يۆلەك بولۇپ كېلىۋاتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرىمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر گۇرۇھ يۇنۇسنى، يەنە بىر گۇرۇھ ئىسەن بوقىنى قوللىدى.

دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى سەيد ئەلى 1457 — 58 - يىلى ئۆلدى، ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل قالغان بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى مىرزا سانىنس، كىچىكىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىسەن بوقا خانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ موغۇلستان خانلىقىنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقتىن ئۇچۇن، ئۇ تەبىئىيكى ئىسەن بوقا خانىنىڭ قوللىغۇچىسى بولۇپ قالغان ئىدى. 1461 — 62 - يىلى، ئىسەن بوقا خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى دوست- مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يەنە دوست مۇھەممەد خانغا ئەگەشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سەيد ئەلىدىن كېيىن قەشقەرنىڭ ئەمەلدارى بولغان مىرزا سانىنس بولسا يۇنۇسخاننىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. شۇڭلاشقا، مۇھەم- مەد ھەيدەر مىرزا قەشقەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولغاندىن كېيىن ئاقسۇدىكى دوست مۇھەممەد خانىنىڭ قېشىغا كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەردىكى سانىنس ئالەمدىن ئۆتتى. 1464 — 65 - يىلى، دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى قەشقەر- نىڭ ئاھالىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قايتىپ كېلىپ ئۇ يەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىنى قارشى ئالدى.

موغۇلستان خانلىقىغا تەخت ۋارىسى بولغان دوست مىرزا زوراۋان مۇكۇمدار بولغاچقا، گەرچە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئونىڭغا بويسۇنغان بولسىمۇ، لېكىن دوست مىرزىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ، تالان - تاراج قىلىشىدىن قۇتۇلالمىدى، بۇ قەشقەردىكى دوغلات قەبىلىسى ئاقسۇگەكلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ۋە غەزىبىنى قوزغىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئەمىرلەر ئۆز قەۋمىنى باش- لاپ يۇنۇسخانغا تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن، يۇنۇسخان ئوكۇشلۇق ھالدا پۇتكۈل موغۇلستانىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ، يۇنۇسخانىنىڭ ئەمەلىي ئىدارە قىلغان رايونى تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى يايلاقلار ئىدى. بۇ ھالەتنى، ئاساسلىقى، موغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدىكى ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ، يۇنۇسخانىنىڭ ئىدارە قىلىشىدىكى موغۇللار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇلار يايلاقنى، يايلاقلارنى، كۆچۈپ يۈرۈپ چېدىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ، شەھەرلەردە مۇقىم تۇرالغۇلاشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش-

تىن بىزار بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارنى ھمايە قىلىشتىكى شەرتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تۇرمۇش شەكلى ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش - ئوخشاش ئەمەسلىكىنى ئۆلچەم قىلىش ئىدى، يۇنۇسخان شەھەر - بازارلاردىكى قاينام - تاشقىنلىق تۇرمۇش ۋە تىنچ يېزا - كەنت تۇرمۇشىنى ياقتۇرسىمۇ، لېكىن قول ئاستىدىكى قەۋمنىڭ رايىغا بېقىپ، يىلبويى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ياپىلاقلاردا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ئەمەلىيەتتە بۇرۇنقىدەكلا دوغلات جەمەتىنىڭ ئىگىدارچىلىقى ۋە باشقۇرۇشىدىكى رايون بولۇپ تۇردۇۋەردى.

يۇنۇسخان ھۆكۈمرانلىقىدا موغۇلستان ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە بىر قەدەر تىنچ ۋە گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇردى. ھالبۇكى بۇ مەزگىلدە، دوغلات جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىچكى مالىمانچىلىقتىن بۆلۈنۈشنىڭ ئىزلىرى بارلىققا كەلدى، بۇ قېتىمقى ئىچكى مالىمانچىلىق مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى ئابابەكرى (خەنزۇچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىقتىكى «قوچو مەھكىمىسىنىڭ باج - سېلىقى» دا، بۇ كىشىنىڭ ئىسمى سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ئولپان تاپشۇرغانلىقى بايان قىلىنغان) ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن. ئابابەكرى سانىنىس مىرزىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن دەسلەپتە دوست مىرزىغا تەۋە بولغان. كېيىن ئۇنىڭ خارلىشى تۈپەيلىدىن قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ تاغىسىنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان. قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، پۇرسەت يار بەرسىلا تاغىسىدىن بۆلۈنۈشنى خىيال قىلغان، شۇڭا ئاسىيلارنى ئۆز يېنىغا توپلاپ باشقىلارنى چەتكە قاققان، جېنىنىڭ بېرىچە ئۆزىنىڭ كۈچىنى زورايتىپ تاغىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئاجىزلاتقان، ھەر ۋاقىت قەشقەردىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىق ئورنىغا كۆز تىكىكەن. ئۇ تۈرلۈك بانىلار بىلەن قەشقەردىن باشقا بىر مۇنچە شەھەر - بازارلار، مەسىلەن: خوتەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلارنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۇنىدىن كېيىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، رەسمىي تۈردە تاغىسىنى قېيىن ئەھۋالدا قالدۇرغان. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆزى قوشۇن باشلاپ بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتكەن، بولسىمۇ، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. كېيىن ئۇ موغۇلستانىدىكى يۇنۇسخاندىن ياردەم ئېلىپ، 1480 - يىلى ئابابەكرىنىڭ مۇھاپىزىتىدىكى مۇھىم بازار — يەكەنگە يەنە بىر قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئۇنىڭ قوشۇنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىلدى، قەشقەرمۇ ئابابەكرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇس بىلەن شەرمەندىلەرچە ئاقسۇغا قاچتى.

ئابابەكرى قەشقەرگە 30 نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا ئالاھىدە ئىزاھ بېرىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىككى مەسىلە بار، ئۇنىڭ بىرى، بۇ مەزگىلدە قەشقەرنىڭ ئەھلى ھوقۇقى بۇرۇنقىدەكلا ئابابەكرى باشچىلىقىدىكى دوغلات جەمەتىنىڭ قولىدا بولدى؛ يەنە بىرى، ئابابەكرىنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ھۆكۈمرانلىقى زۇلمەتلىك بولدى، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرنى ئىنتايىن قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى. بۇ، كېيىن سەئىدخانىنىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئابا بەكرى قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، موغۇلستان خان جەمەتىدىنمۇ چاتاق چىقىپ تۇردى. ئالدى بىلەن، يۇنۇسخان شەھەر - بازار تۈرمۈشىغا ئىشتىياقى بولغاچقا، موغۇلستانىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئوغلى سۇلتان مەھمۇتخان ئەسلىدىكى جايىدا تۇرۇپ سىياسىي ئىشلارنى باشقۇردى. 1487 - يىلى يۇنۇسخان قەشقەردە ئۆلدى. ئوغلى سۇلتان مەھمۇتخان تەخت ۋارىسى بولدى ھەمدە بىر مەھەل تاشكەنتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى، 2 - قېتىم ئاۋارا ئۇننەھەردىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشقا ئۇرۇندى، بۇ مەزگىلدە دوغلات جەمەتىنىڭ ئەمرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئوغلى، يەنى «تارىخى رەشىدىيە» نىڭ ئاپتورىنىڭ ئاتىسى ـــ مۇھەممەد ھۈسەيىن ئوراگان مەھمۇدنىڭ بارگاھى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ ئىشەنچىگە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، مەھمۇد ئۆزبېكنىڭ ئاچىسىنى مۇھەممەد ھۈسەيىنگە ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا كوراگان (كيوغۇل) دېگەن نامنى بەرگەن ②. كېيىن، مەھمۇتخان ئۆزبېك شەيبانىخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلگەچكە، غەم - ئەندىشە، ئۈمىدسىزلىكتە ئاغىنىلىرى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەھمۇتخان ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئاغا - ئىنىلىرى موغۇلستاندا ئالەمدىن ئۆتكەن.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى. مۇغۇلستاندا تۈرۈۋاتقان ئەھمەت ئوتتۇرا ئاسىغا ـــ تاغىسى مەھمۇدنىڭ شەيبانىخانغا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم قىلغىلى كەتكەندە، موغۇلستاننىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئوغلى مەنسۇرغا تاپشۇردى. ئاتىسى ئۆلەندىن كېيىن مەنسۇر تەبئىي ھالدا مۇغۇلستانغا خان بولدى، ئۇ تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئاكا - ئىنىلىرى ۋە قېرىنداشلىرىغا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، ئىچكى جەھەتتە مالىمانچىلىق كېلىپ چىقتى، ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان سەئىدخان موغۇلستاندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

سۇلتان سەئىدىخان ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغاندىن كېيىن، ھەر قايسى جايلاردا پائالىيەتلەندى، بۇ مەزگىلدە دوغلات جەمەتىنىڭ ئەمىرى، «تارىخى رەشىدىيە» نىڭ ئاپتورىنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەد مىرزا ئۇنىڭ ئۆلپەتدىشى بولدى. بۇ كېيىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ سەئىدىخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئېتىبارلىنىشىغا ئاساس سالدى. تەخمىنەن مۇشۇ مەزگىلدە، «تارىخى رەشىدىيە» نىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ سەئىدىخان بار گاھىدا ئەمەل تۇتتى. 1514 - يىلى، سەئىدىخان ساقلاۋاتقان ئەنجان نەچچە ھەسسە ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە ئۆزبېك خانى شەيبانىخانىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، سەئىدىخان سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ شەھەردىن چېكىنىپ ئەمەلىي كۈچىنى ساقلاپ قېلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئەنجاندىن ۋاز كەچتى ۋە موغۇلىستاندىن ئۆتۈپ، كۆپ قېتىملىق تىرىشىش ئارقىلىق قەشقەرنى ئىگىللەپ يېتىقان ئابابەكرىنى قوغلاپ چىقىرىپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قىسىم موغۇلىستان خانلىقىدىكى مەنسۇرخان بىلەن قارشىلىشىش ۋەزىيىتى رەسمىي شەكىللەندى.

ئابابەكرى ـــ دوغلات جەمەتىدىكى بىر قەدەر ئىقتىدارلىق ئەمىرلەرنىڭ بىرى ئىدى، ئۇ قۇرغان قەشقەر ھاكىمىيىتى موغۇلىستان خانلىقىدىن مۇستەقىل بولۇپ، بىر مەھەل خېلى كۈچەيدى. ئۇ موغۇلىستان خانلىرى ئۈيغۇشتۇرغان بىر قانچە قېتىملىق قايتارما ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈپلا قالماي، يەنە غەربكە ـــ بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى، جەنۇبتا تىبەتنى ئىشغال قىلدى، بىر مەزگىل موغۇلىستانىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى موغۇللارنى پەرغانە، ئەنجانلارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى، ئۆزبېكلارنىڭ ھۇجۇمىنى مەغلۇب قىلدى، ھەتتا «ئاچكۆز شىر» دەپ ئاتالغان قىرغىزلارمۇ ئۇنىڭدىن ۋەھىمىگە چۈشتى. مەنسۇرخان مەزگىلىدە، ئۇ قوشۇن باشلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، موغۇلىستانىدىكى مۇھىم شەھەرلەر ـــ ئاقسۇ بىلەن ئۇچتۇرپاننى ئىشغال قىلدى.

ئابابەكرىنىڭ بىر مەھەل قۇدرەتلىك بولۇپ تۇرۇشى ھەمدە 30 نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلىيالىشىدا ئۇنىڭ ئۆزى باتۇر، جەڭگە ماھىر ئىكەنلىكىدىن باشقا، بىرىنچى، قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنىڭ جەمەتىنى يادرو قىلغانلىقى، ئىچكى جەھەتتە بىرلىك، جەڭگىۋارلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغانلىقى؛ ئىككىنچى، باي مۇنبەت قەشقەر بوستانلىقىنى تايانچ بازا قىلىپ، ھەربىي قوشۇن ئاشلىق ۋە يەم-بوغۇزجەھەتتە ئارقا سەپنىڭ ئىشەنچلىك كاپالىتىگە ئىگە بولغاچقا، ھەم ئىلگىرىلىمە-

يدىخان، ھەم چېكىنەلەيدىغان، ئارقا سەپتىن ئەنسىرىمەيدىغان بولغانلىقى؛ ئۇچىنچى، سلام دىنىنى پائال يولغا قويۇپ، خەلقنى ئىدىيەۋىي جەھەتتىن كونترول قىلىشنى كۈ- يتكەنلىكى ھەمدە تەبىقىلەرگە ئايرىلىشى قاتتىق قەۋم ھوقۇقى ۋە شەرىئەت ئارقى ق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋاستىسىنى يارىتىپچى قىلغانلىقى سەۋەب بولغان. تەخمىنەن شۇ دەۋردە، موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى يەرلىك مىللەتلەرگە ئاسسىملاتسىيە لۇپ كەتكەن بولۇشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزىمۇ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراق- شىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆتۈش جەريانىنى ئايالاشتۇرغان بولۇشى مۇمكىن، بۇ ەردە تەكتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئابابەكرنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە قەشـ رنىڭ قولىدىن كېتىشى دوغلات جەمەتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە يەنە بىر قېتىم زەر- ە بەردى، شۇنىڭدىن كېيىن، ئىزچىل تۈردە موغۇلستان خانلىرىنىڭ ئەتۋالىشـ سازاۋەر بولۇپ كەلگەن دوغلات جەمەتى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈزلەنگەچكە، ان جەمەتىنىڭ ئۇلارنى ئەمەلدارلار ئارىسىدىن قوغلىۋېتىشى ۋاقىت مەسىلىسىدە- لا گەپ بولۇپ قالدى.

سەئىدىخان قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەمەلىي كۈچى يەنىمۇ قۇد- ەت تاپتى. شۇڭا موغۇلستاننىڭ شەرقىي قىسمىدا تۇرۇۋاتقان مەنسۇرخان ئۇنىڭ لەن سۆزلەشمىسە بولمايدىغان بولۇپ قالدى، 1516 - يىلى، ئىككى تەرەپنىڭ ەلچىلىرى ئالاقىلاشقاندىن كېيىن، ئاغا - ئىنى ئىككىسى ئاقسۇ بىلەن كۈچا ارلىقىدىكى ئاباد كەنتتە كۆرۈشۇپ ياراشتى. بۇنداق ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كە- شى موغۇلستاننى 30 نەچچە يىل چوڭراق يېغىلىق بولماي تىنچ ئۆتۈش ئىمكا- يىتىگە ئىگە قىلدى. 1533 - يىلى، سەئىدىخان تىبەتكە قىلغان يۈرۈشىدىن قا- ش سەپىردە ئالەمدىن ئۆتتى. سەئىدىخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى دوغلات قەبى- سىنى ئەڭ ئاخىرقى ھىمايىچىسىدىن مەھرۇم قىلدى. سەئىدىخان تېخى تەختتىكى باغدا، شەرقىي قىسىم موغۇلستان خانلىقىنىڭ خانى مەنسۇر سابىق خان، ئۆز ئاتـ ى سۇلتان ئەخمەتنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن دوغلات جەمەتىنىڭ ئەمىرى جا- ار بېر باشچىلىقىدىكى كۈچلەرگە زەربە بەرگەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، دوغلات مەمەتىنىڭ شەرقىي قىسىم موغۇلستانىدىكى تەسىرى تولۇق تۈگىگەن بولسا كېرەك[2]. شۇڭا سەئىدىخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى رەشىت تەختكە چىقىپلا، دوغلات جەمەتىنىڭ باشلىقى، ھەر قايسى ئەمەلدارلارنىڭ سەرداری ھەيدەرنىڭ تا- سىنى سېزىپ مۇھەممەدنى ئۇلتۇرغەندىن كېيىن، دوغلات جەمەتىگە چېتىشلىقى بار- لىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى، جۈملىدىن ئۆز ئاتىسى سەئىدىخانىنىڭ ئۇرۇق - تۇغـ

قانلىرى ۋە كونا ئەمەلدارلىرىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەل مۇشۇ چاغدا سىرتتىكى ھەربىي يۇرۇشتە ئىدى، ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كەشمىرگە قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالدى. ئالاھەزەل شۇ-نىڭدىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ ساداسى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن ئۆچتى.

بىر مەھەل دەۋران سۈرگەن دوغلات قەبىلىسى 200 يىللىق پائالىيىتىدىن كېيىن نېمىشقا بۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالغانلىقى ئۈستىدە تارىخىي كىتابلاردا بىر نەرسە دېيىلمىگەن. شۇنداقتىمۇ، بىز تارىخىي كىتابلارنى ئىنچىكە-لىك بىلەن كۆزەتسەك ئاز - تولا يىپ ئۇچىغا ئېرىشەلەيمىز. مەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قېلىشىنى، ئالدى بىلەن غەربىي رايون ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، سىياسىي كۈچلەر سىلىشتۇرمىسىدا يېڭى ئۆزگىرىش بولغانلىقى، كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىدارە قىلىش ئارقىلىق موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ھوقۇقى تەدرىجى كۈچەيىپ، خان ھوقۇقىنىڭ نوپۇزى ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلاردا ئۆزىنى چەكلەپ تۇرغان دوغلات جەمەتىگە قاتتىق نارازىلىق، قارشىلىشىش كەيپىياتى بارغانسېرى كۈچەيگەنلىكتىن، خۇددى سۇلتان مەنسۇرنىڭ: «ئۇلارنى (دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرلىرىنى) كۆزدىن يوقاتمىسام، مەن خانلىق تەختىمدە مەڭگۈ خاتىرجەم بولالمايمەن» دېگىنىدەك ھالەتكە كەلگەنلىكتىن، ئۇلار خان ھوقۇقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن دوغلات جەمەتىنى ھەر ۋاقىت ئاجىزلىتىپ تۇرغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا زەربە بەرگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن قالسا، موڭغۇل قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۈركۈلۈش ۋە كۈرەشمۇ مۇھىم بىر سەۋەب بولدى، موغۇلىستان خانلىقى داۋىرىدە نۇرغۇن قەبىلە، قەۋملەر بولۇپ، ئۇلار دائىم دېگۈدەك ئۆز ئارا ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن ئېلىشىپ، بىر - بىرىگە يول بەرمەيتتى، دوغلات قەبىلىسى ئۆزىنىڭ يانتايىاقلىق رولىنى ھەر قايسى خانلارنى يۆلەپ تەختكە چىقارغانلىقى بىلەن ئاخىرىغىچە ساقلاپ كەلدى، ھالبۇكى بۇ مەزگىلدە باشقا قەۋملەرمۇ ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەشنى ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارمىدى. رىشتىخان تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن، بارلاس قەبىلىسى دوغلات قەبىلىسى دىكىلەرنى ئوردىدىن تەدرىجى سىقىپ چىقاردى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ رىشتىخانلىقنىڭ «ھىماچىسى» لىق ئالاھىدە ئورنىدىن پايدىلىنىپ، رىشتىخانلىقنىڭ قولى ئارقىلىق دوغلات قەبىلىسىدىن چىققان ئەمەلدارلارنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىش ۋە ئۇلارنىڭ

ئورنىنى ئىگىلەش مەقسىتىگە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا رايونلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلىشى، ئۆز دائىرىسىدىكى خەلقلەرنىڭ سىلىقىنى ئېغىرلاشتۇردى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى خوراتتى. بۇلاردىن باشقا، يەنە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ۋە يەرلىك مىللەت تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىشى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى زەئىپلىشىشىنىڭ سەۋەبى بولدى.

بىر مەھەل قۇدرەت تاپقان موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى زەئىپلەشكەنلىكىدىن كېيىن نەگە كەتكەنلىكى ھەققىدىمۇ تارىخىي كىتابلاردا بىر نەرسە دېيىلمىگەن. تۇرلۇك ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، مەن زەئىپلەشكەندىن كېيىنكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ھەيدەر باشچىلىقىدا كەشمىرگە يۇرۇش قىلىپ شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن باشقا، خېلى كۆپ قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن، ھازىرقى قازاقلارنىڭ دوغلاتلار دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىسى، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بۇگۇنكى ئۇيغۇرلار، تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللارنىڭ ھەممىدە بۇرۇنقى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرى بار، دەپ قارايمەن.

ئىزاھاتلار:

① «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 332 - جىلد، «غەربىي رايون تەزكىرىسى» VI.

② ئەبۇ غازى: «تۈركلەرنىڭ شەجەرىسى»، دېمىسان تەرجىمە قىلغان فرانسۇزچە نۇسخا، 336 - بەت.

③ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - قىسىم، 154 - بەتتىكى ئىزاھ.

④ راشىدىن: «تارىخنامە»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 توم، 1 - قىسىم، 316-بەت.

⑲⑳ ۋ. بارتولد: «دوغلات» — «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» ئىنگلىزچە نەشرى، IV، 662 - بەتتىن نەقىل ئېلىنغان.

⑤ بۇ كىتابنى ن. ئېلىئاس بىلەن ئې. روسىس ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغان، 1983 - يىلى شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتوتى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتاب ۋە ئاپتورنىڭ دائىر تەپسىلىي ئەھۋاللار ھەققىدە ۋاڭ-جۈلەينىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا توغرىسىدا» دېگەن تەھلىدىكى ماقالىسى (« شىنجاڭ تارىخىدىكى

ئاتاغلىق زاتلار» نىڭ 1 - قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن) دىن پايدىلىنىڭ.

⑦⑭ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇغۇللىرى تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 2 - قىسىم، 205 - بەت.

⑧ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇغۇللىرى تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - قىسىم، 155 - بەت.

⑨ لىيۇ جۇڭچياڭ: «راھىپ چيۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھىتى»، ژاڭ گۇڭبي «موڭغۇلچە تارىخ ماتېرىياللارغا تۆت تۈرلۈك ئىزاھ».

⑩ لىيۇيىڭشېڭ: «چاغاتاي خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 - يىل 5 - سان.

⑪ ۋ. بارتولىد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا دائىر 12 - لېكسىيە»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 213 - بەت.

⑫ ياڭ يىكۇي: «يىچىن» -«شۇەنلىيەنتاڭ مەجمۇئەسى» گە كىرگۈزۈلگەن.

⑬ ئاكمۇ شكېن: «چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسىم ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يىلنامىسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر مەجمۇئە» 1 - سان، 69 - بەت.

⑮ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 332 - جىلد، «غەربىي رايون تەزكىرىسى» IV.

⑯ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇغۇللىرى تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 62 - بەت.

⑰ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 200 - بەت.

⑱ بۇ ئالتە خانىنىڭ رەت - تەرتىپى مۇنداق: قېدىرخوجا، سامچاگان، مۇھەممەد، نەخشىخان، شىر مۇھەممەد، ئۇۋەيس. «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موغۇل خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى ئۈستىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985 - يىل 1 - سان.

⑲ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇغۇللىرى تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - قىسىم، 228 — 230 - بەتلەر.

⑳ ئەمىر خۇدايدادنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىمۇ چىلىقىدۇ، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى توغرىسىدا ئەمەلىي خاتىرە» 332 - جىلد «غەربىي رايون تەزكىرىسى» VI گە قاراڭ. پېرسىيلىك خوجا غىياسىدىن يازغان: «شاھ رۇخ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر توغرىسىدا خاتىرە» دىمۇ كۆرۈلىدۇ، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 105 - بەت.

(داۋامى 188 - بەتتە)

شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا

لىن گەن

شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسى كۆپ يىللاردىن بېرى مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ھەل قىلالماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، مىلادى 91 - يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ غەربكە قېچىپ كەتكەندىن تارتىپ، تاكى مىلادى 290 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە دون دەريياسىنىڭ شەرقىدە پەيدا بولغانغا قەدەر ئۆتكەن 200 يىل ئىچىدە ھۇنلارنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەل كىتابلىرىدا ھېچقانداق خاتىرە يوق دېيەرلىك، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدە بوش قالغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بۇ جەھەتتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش قىيىن بولغاچقا، ئىلمىي ماقالىلەرمۇ يوق دېيەرلىك. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىز ئالىملىرىدىن چى سىخې ئەپەندى «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1977 - يىل 3 - سانىدا ئېلان قىلغان «ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى» دېگەن ماقالىسىدە، مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن مەسىلىنى ھەل قىلالمىغان ياكى تولۇق ھەل قىلالمىغان. يولداش شياۋجۈشىڭ «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1978 - يىل 7 - سانىدا ئېلان قىلغان «ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانى توغرىسىدا ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىدە، چى سىخې ئەپەندىنىڭ كەتكۈزۈپ قويغان جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ماقالىنىڭ ئۆزى مەخسۇس ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدىكى ئىزدىنىش بولماستىن، بەلكى بىر پارچە مۇنازىرە ماقالىسى بولۇپ قالغان. يۇقىرىقى ئىككى ماقالىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس قىممىتى بولسىمۇ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھۇنلار مىلادىدىن ئىلگىرى 209 - يىلى باتۇر (مودۇ) تەڭرىقۇت موگۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن،

غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچمىش ۋە ئاجىزلىشىشتەك ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى (گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۇۋ 24 - يىلى، مىلادى 48 - يىلى) گە كەلگەندە، جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، جەنۇبتىكىلەر خەن سۇلالىسىغا تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ياشىغان. شىمالىي هۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق دۇشمەنلىشىپ ئۇنىڭ زېمىنىغە دائىم بېسىپ كىرگەن.

شىمالىي هۇن قۇلدارلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك سالغۇچى كۆچمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇزلۇكسىز هۇجۇم قىلىشى خەن سۇلالىسىنىڭ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا باشتىن - ئاخىر زور تەھدىت ۋە توسالغۇ بولۇپ قالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، خەن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ دۆلەتنىڭ كۆچمىشى هەمدە جەنۇبىي هۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەن شىمالىي هۇنلارغا قارشى پائال تۇردە قايتارما هۇجۇم ئېلىپ بارغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي هۇنلارغا كەڭ كۆلەمدە قايتارما هۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى مىلادى 89 - يىلى (پادىشاھ خېدىنىڭ يۈكۈەن تۇنجى يىلى) باشلانغان. خەن خاندانلىقى سەركەردىسى دۇشىەن، گېك بىڭلار بىلەن جەنۇبىي تەڭرىقۇت لەشكەرلىرى بىرلىشىپ، شىمالىي هۇنلارنى جىلۇ تېغى (هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھورىيىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئوبگىن تېغى) دا ئارىغا ئېلىپ هۇجۇم قىلىپ، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەن. خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى ئۇنى هاڭگاي تاغلىرىغىچە قوغلاپ بېرىپ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى تاش ئابىدىگە پۈتۈپ قايتقان. ئىككىنچى يىلى، پادىشاھ خەن فۇ يەنە ئەسكەر ئەۋەتىپ، شىمالىي هۇنلارنىڭ ئېۋرغول (هازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى) نى ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالغان، ئاندىن جەنۇبىي هۇنلار بىلەن بىرلىكتە ئەسكەر چىقىرىپ جىلۇ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خاگجىن ئارقا خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبى) قورغىنىغا هۇجۇم قىلىپ، شىمالىي هۇنلارغا يەنە بىر قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەن. يارلانغان شىمالىي هۇن تەڭرىقۇتى قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتكەن. مىلادى 91 - يىلى (يۈكۈەن 3 - يىلى) خەن فۇ زور كۆلەمدە هۇجۇم قوزغىغان. گېك كۈي شىمالىي هۇنلارنى ئالتۇن تاغ (شىنجاڭدىكى ئالتاي تېغى) دا قاتتىق زەربىگە ئۇچراتقان. شىمالىي تەڭرىقۇت قىسمەن ئادەملىرىنى باشلاپ (قانچىلىك ئادەملىكى نامەلۇم) غەربكە قاچقان. شۇ-

نىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ قوللۇق تۇزۇم ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي يىمىرىلگەن.

شىمالىي تەڭرىقۇت مىلادى 91 - يىلى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئۆز ئىلىنى باشلاپ غەربكە قاچقان. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانى باشلانغان.

ئۇنىڭ بىرىنچى مەنزىلى ئۇيسۇنلارنىڭ چېگرىدىشىدىغان رايونى بولدى

«خەن سۇلالىسى تارىخى» 96 - جىلد «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «(ئۇيسۇنلار) شەرقتە ھۇنلار، غەربىي شىمالدا كانگىيە، غەربتە پەرغانە، جەنۇبتا شەھەر بەگلىكلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ». جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا بۇ يەرلەر ئىلى دەريا سىستېمىسىغا توغرا كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي ھۇنلار بىر قانچە قېتىملىق جەڭلەردە مەغلۇب بولغانلىقتىن، موڭغۇل قۇملۇقىنىڭ شىمالى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغانلىقتىن، شىمالىي تەڭرىقۇت باشلاپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكىنى خەن سۇلالىسىمۇ بىر ۋاقىتلارغىچە بىلەلمەي قالىدۇ. شۇڭا، «خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى تارىخى» دىكى خاتىرىلەرمۇ بىردەك ئەمەس. 89 - جىلد «جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» ۋە 23 - جىلد «ۋۇشىيەن تەزكىرىسى» دە، «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قايىقا قاچقانلىقى نامەلۇم» دېيىلگەن. 45 - جىلد «يۇەن ئەن تەزكىرىسى» دە: «شىمالىي تەڭرىقۇت گېيىك كۈيدىن قاتتىق مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. شىمالدىكى جايـ

㉑ ن. م. بىرو: «كەشمىر ۋە قەشقەر» ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 23 - بەت.

㉒ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرى تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 275 - بەتتىكى ئىزاھ.

㉓ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 265 - بەتتىكى ئىزاھ.

㉔ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 54 - بەت.

㉕ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 332 - بەت.

㉖ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 345 - بەت.

㉗㉘ يۇقىرىقى ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 265 - بەت.

لار بوش قالدى. قالغان ئادەملىرىنىڭ قايناقتا كەتكەنلىكى نامەلۇم» دېيىلگەن. «جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دىكى «بايان» دا: «شىمالىي تەڭرىقۇت قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، بېشىنى كىگىز بىلەن پۈركەپ، ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىگە كەتتى» دېيىلگەن. ھەر جەھەتتىكى ئەھۋاللاردىن ئۇلارنىڭ ئۇيسۇنلارغا كەتكەنلىكىنىڭ راست ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.

شىمالىي تەڭرىقۇت قەۋمى ئۇيسۇنلار رايونىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، خىلالانغان قىسمى داۋاملىق غەربىي شىمال تەرەپكە يۈرۈپ كانگىيىگە يېتىپ بارىدۇ، ئاجىز، يۇرەلمەيدىغان كىشىلەر يەنىلا ئۇيسۇنلار يېرىدە قالىدۇ. ئۇلارنىڭ داۋاملىق غەربكە ماڭغان ۋاقتى ۋە سەۋەبلىرى ئىنىق ئەمەس. لېكىن غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدا، مىلادى 554 - يىلى (شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تەيەنباۋ 5 - يىلى) يېزىلىپ پۈتكەن «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا ئازراق خاتىرە بار بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ 102 - جىلد «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان.

> ياپبان دۆلىتى ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، دەي دۆلىتىگە 10 مىڭ 930 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ يەردىكىلەر بۇرۇن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ قەبىلىلىرى ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى دۇشىيەن ئۇلارنى قوغلاپ چىقارغان، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ كانگىيىگە كەتكەن، يول يۇرەلمەيدىغان ئاجىزلار كۆچانىڭ شىمالىدا قېپقالغان. ئۇلار يۇرگەن ۋە تۇرغان يەر دائىرىسى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلەتتى، ئادەملىرى 200 مىڭدىن ئاشاتتى، لىياڭجۇلۇقلار ئۇنى «تەڭرىقۇت خانى» دەپ ئاتايتتى».

بۇ يەردە شۇنى ئېنىقلاۋېلىش كېرەككى، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ياپبان دۆلىتى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلار يېرىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىدا ئەمەس. ئۇيسۇنلار جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ھەمىشە جۇجانلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۆز يەرلىرىنى تاشلاپ غەربتىكى پامىر تاغلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار بۇ يەردە ياپبان دۆلىتىنى قۇرغان. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

ئۇيسۇن دۆلىتى چىگۇ شەھىرىدە (قەشقەر ئەترابىدا) بولۇپ، كۈسەننىڭ غەربىي شىمالدا ئىدى. دەي دۆلىتىدىن 18 مىڭ چاقىرىم كېلەتتى. بۇ دۆلەت دائىم جۇجانلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغانلىقىدىن غەربتىكى پامىر تاغلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن.

كۈسەن هازىرقى شىنجاڭنىڭ كۈچا ناهىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالى ئىلى دەريا سى ۋادىلىرى ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان شىمالىي تەڭرىتاغ قەبىلىسى غەربتىكى كانگىيىگە كەتتى، «يول يۇرەلمەيدىغان ئاجىز كىشىلەر كۈسەننىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتى» دېيىلگەن. قىسمەن ئاجىزلار، ئەمەلىيەتتە، يەنىلا ئۇيسۇنلارنىڭ كونا يېرىدە قېلىۋەرگەن. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە ياپبان دۆلىتى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە بار: «بۇ دۆلەتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا يانار تاغ بار» «گۇڭگۇرت چىقىدۇ، گۇڭگۇرت بىلەن كېسەلنى داۋالىغىلى بولىدۇ». كۈچا توغرىسىدىكى خاتىرىدە، «بۇ دۆلەتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھەيۋەتلىك تاغلاردىن لاۋلار ئېقىپ چۈشىدۇ، ... بىمارلار ئۇنى ئىستېمال قىلسا دەرھال ساقىيىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «يانار تاغ» ۋە «ھەيۋەتلىك تاغلار» ئەمەلىيەتتە، هازىرقى شىنجاڭدىكى تېيانشان تاغلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى كۈچانىڭ غەربىي شىمالىدىكى ياپبان دۆلىتى، ئەمەلىيەتتە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىدۇر①.

غەربكە كۆچكەن شىمالىي تەڭرىتاغ قەبىلىلىرىنىڭ ئەكىنچى مەنزىلى ـــ كانگىيە

كانگىيە هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان رېسپۇبلىكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. «تارىخنامە» نىڭ 123 - جىلد «پەرغانە تەزكىرىسى»ده: «كانگىيە پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ 2000 چاقىرىم يىراقلىقتا» دېيىلگەن. پەرغانە ئويمانلىقى هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنىڭ شەرقىدە، كانگىيە بولسا پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ يېرى سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي ئەتراپلىرى بولىدۇ. «خەن سۇلالىسى تارىخى» 94 - جىلدىنىڭ «ھۇنلار تەزكىرىسى» ھەم 70 - جىلد «چېن تاڭ تەزكىرىسى» دە، كانگىيىنىڭ شەرقىي چېگرىسى تالاس شەھىرى (هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جامبۇل) ھەمدە تالاس دەريا سى ئەتراپلىرى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. هازىر قارايدىغان بولـ

ساق تالاس دەريا سى دەل سىر دەريا سىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، «تارىخنامە» دىكى خاتىرە بىلەن ئوخشاش. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشچە: «چاش خانلىقى بۇرۇنقى كانگىيە بولۇپ، پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېيىلگەن.

ئۇچىنچى مەنزىل — ئالان (ئائورسى)

مىلادى 91 — يىلى شىمالي تەكرىقوت ئۆز قەۋمىنى باشلاپ شىمالي موڭغۇل قۇملۇقىدىن چىقىپ كەتكەن. مىلادى 290 — يىلىنىڭ ئالدى — كەينىگىچە بولغان 200 يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ كەتابلىرىدىكى خاتىرىلەر ئىنتايىن ئاز. مىلادى 290 — يىلىنىڭ ئالدى — كەينىدىن باشلاپ، غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا هۇنلارنىڭ پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. ئامېرىكا ئالىمى ۋ. م ھېكگوۋېرننىڭ ئۇمۇملاشتۇرۇلغان تونۇشتۇرۇشىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«كېيىنكى 200 يىل ئارىلىقىدا ... بىز بۇ شىمالي هۇنلارنىڭ ئەھۋالىدىن تامامەن دېگۈدەك بىخەۋەر ..... مەيلى گرېك ياكى لاتىن يازغۇچىلىرى بولسۇن، هۇنلارنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ھېچنەرسە بايان قىلمىغان. ئۇلار پەقەت بىر قېتىم ئەرمىنىيە (هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاشقى كاپكازنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى) نىڭ كارولى كېگراناس (تەخمىنەن 290 — يىللىرى) لەشكەرلىرى ئىچىدە ئالانلىق يالالانما ئەسكەرلەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر ھۇن قوشۇنىمۇ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. يېرىم ئەسىردىن كېيىن (تەخمىنەن مىلادى 356 — يىللىرى) بىز پېرسىيەنىڭ شىمالي چېگرىسىنىڭ Chionites لارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئاڭلىدۇق. بۇ Chionites لارئېھتىمال هۇنلار بولسا كېرەك» ②.

ئېلىمىز ئالىمى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى سېيكېيسىنىڭ «پېرسىيە تارىخى» 1 — تومىدىكى شاھى شاپۇر توغرىسىدىكى بايانلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

«شاپۇرنىڭ مىلادى 350 - يىلىدىن 357 - يىلغىچە شەرقتە ئۇرۇش قىلغانلىقى تارىخلاردا ئېنىق يېزىلغان. مېنىڭچە تاجاۋۇز قىلغانلار ئىچىدە Chionites لار يەنى جاھانغا داڭ كەتكەن ھۇنلار مۇبارە»③. مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، ھۇنلار دۇن دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى ئالانلارنى مەغلۇب قىلىپ غەرب ئەللىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكتىن، بۇ ئەھۋال غەرب تارىخچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. شۇندىن ئېتىبارەن، ھۇنلارنىڭ غەربتىكى پائالىيەتلىرى تارىخ بېتىدە ئۇزلۇكسىز خاتىرىلىنىپ كەلدى. ئالانلار ئائورسى دەپمۇ ئاتىلىپ، نامى كېيىن يەنە ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭ نامى ئەڭ دەسلەپتە «تارىخنامە، پەرغانە تەزكىرىسى» دە كۆرۈلۈپ مۇنداق دېيىلگەن:

«ئائورسى كانگيىنىڭ غەربىي شىمالىغا 2000 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى كانگيىلىكلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. 100 مىڭدىن ئارتۇق ئوقياچى چەۋەندازى بار. دېگىزگە يېقىن، تېگى يار يوق، بۇ كاسپىي دېگىزىدۇر».

«كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى» 88 - جىلد. «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«ئائورسى دۆلىتى ئۆز نامىنى ئالان دۆلىتى دەپ ئۆزگەرتكەن، ئۇنىڭ تۇرغان زېمىنى كانگيىگە قاراشلىق بولۇپ، تۇپرىقى مۇنبەت، قارىغاي كۆپ، ئوت - چۆپى مول. خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، كىيىم - كېچەكلىرى كانگيىلىكلەر بىلەن ئوخشاش».

«ئۇچ خانلىق قىسمىسى، ۋېي خانلىقى قىسمىسى» 30 - جىلد «ئۇۋان سىيانپىلىرى شەرقىي يىلار تەزكىرىسى» دە پېي جۇ بەرگەن ئىزاھتا «ۋېي سۇلالىسى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق دېيىلگەن:

«غەربىي شىمالدا ئۇيسۇن، كانگيە ئەللىرى بار ..... يەنە ئائورسى - يەنە بىر نامى ئالان دېگەن بىر ئەلمۇ بار، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، كانگيىلىكلەر بىلەن ئوخشاش. غەربتە رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا كانگيە بىلەن ئۇ-

تىشىدۇ. بۇ ئەلدە يۇلغۇن كۆپ چىقىدۇ، ئوتلاق قوغلىشىپ مال - چارۋا باقىدۇ، ئىلگىرى كانگيۈيگە قارايتتى، ھازىر قارىمايدۇ».

بۇلاردىن مەلۇمكى، ئالانلارنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرى، دون دەريياسىنىڭ شەرقىي ئەتراپلىرى بولۇپ، «دېگىزغا يېقىن» دېگىنى دون دەريياسى قويۇلىدىغان ئازۇۇ دېگىزىنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن، دون دەريياسىنىڭ شەرقىدىن ۋولگا دەريياسىنىڭ ئارىلىقلىرىغىچە بولغان جايلار ۋە كاپكاز تاغ تىزمىلىرى ئالانلارنىڭ زېمىنى ئىدى. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى تارىخشۇناس ئامىئاناس. ماسلىناس (330 — 390) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى — «تارىخ» دېگەن كىتاب (بۇ — ياۋروپا تارىخشۇناسلىرى ھۇنلارنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر خاتىرە قالدۇرغان كىتاب) تا بۇ ھەقتە تېخىمۇ توغرا ۋە تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان.

تاناي دەريياسى (ھازىرقى دون دەريياسى) ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى ئايرىپ تۇرىدۇ. ئالانلار سىزا دەريياسى (ھازىرقى دونای دەريياسى) نىڭ شەرقىدىكى پايانسىز ستوپا ① دالالىرىدا ياشايدۇ. ئۇ يەردە ئالان تاغلىرى بار، ئالانلارنىڭ نامى شۇنىڭدىن كەلگەن. ئۇلار نۇرغۇنلىغان باشقا ئىرقلار ئۇستىدىن غالىب كېلىپ ... بويسۇندۇرۇلغان ئىرقلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىمۇ ئالانلار دەپ ئاتاشتى ... ئالان تاغ تىزمىلىرى شەرقتە سوزۇلۇپ، ئاھالىسى زىچ، يېرى كەڭ ئەللەرگىچە ھەتتا ئاسىياغىچە يېتىپ كەلدى ... ئالانلار (ئۆز ئىچىدە يەنە بىر مۇنچە ئىرقلارغا بۆلىنىدۇ) ياۋروپا ۋە ئاسىيادىن ئىبارەت ئىككى قىتئەگە جايلاشقان، ئۇلار بىر - بىرىگە ناھايىتى يىراق جايلاشقان، يەنە كېلىپ پايانسىز يايلاقلاردا چارۋىچىلىق قىلىدىغان بولسىمۇ، كېيىنچە ھەممىسى بىرلىككە كەلگەن نام بىلەن «ئالانلار» دەپلا ئاتالدى» ②.

ھۇنلارنىڭ ئالانلارنى ھالاك قىلىشى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» 102 - جىلد «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە قىسقا (ئەمما ئىنتايىن مۇھىم) خاتىرىلەر بار، ئەمما ئاتۇرسى (ئالانلار) بىلەن سوغدىلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان، تەزكىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«سوغد دۆلىتى پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، قەدىمدە ئائورسى دەپىلەتتى، يەنە بىر نامى ھۇنناشا. بۇ ئەل چوڭ سازلىققا مەنسۇپ بولۇپ، كانگىيىنىڭ غەربىي شىمالىدا، دەي خانلىقىدىن 16 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا. بۇرۇن ھۇنلار ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ دۆلىتىنى ئىگىلىۋالغان. خۇنخان دەۋرىگە قەدەر ئۇچ ئەۋلاد ئۆتكەن. بۇ ئەلنىڭ سودىگەرلىرى دەسلەپتە كۆپرەك لىياڭجۇ دېيارىغا بېرىپ تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار گۇزاڭنى ئىشغال قىلىپ (مىلادى 439 - يىلى) ئۆزلىرىنىڭ ئۇ يەردە تۇتۇلۇپ قالغان سودىگەرلىرىنى كۆردى. گاۋزۇڭ (خاقان ۋېنچېڭ تۇباجۇن 452— 465 - يىللىرى تەخىتتە ئىدى) نىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە سوغد خانى ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇتۇقتىكى ئادەملىرىنى پۇل - مال تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىشنى ئىلتىجا قىلىپ پەرمان كۆتتى.»

سوغد دېگىنى ئائورسى (ئالان) ئەمەس، «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى» 8 - جىلد «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە سوغد بىلەن ئائورسى روشەن ھالدا ئىككى دۆلەت دەپ ئايرىلغان، «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا بولسا، ئىككى دۆلەت ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن («شىمالىي خانلىقلار تارىخى» دىمۇ ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن). سوغد — ھازىرقى سوغدىيانا، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىدىكى زېرەفشان دەريا سىي ئەتراپلىرى بولۇپ، ئائورسى (ئالان) بىلەن ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق، ئىككىسى بىر جاي ئەمەس ⑥. بەزى ئالىملار (ياۋسۇگۇۋ، چى سىخې) ئىنچىكە تەكشۈرمەيلا، ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە سوغد ئېلىدىن ئۆتكەن، دەپ قارىغان، بۇ بىر ئۇقۇشۇلماسلىق ⑦.

ھۇنلارنىڭ ئالانلارنى ھالاك قىلىش ئۇرۇشىنىڭ ھەقىقىي يىللىرى ۋە ئۇنىڭ ئونكرىت جەريانلىرى ئېنىق ئەمەس. غەرب ئالىملىرىمۇ بۇ ئۇرۇشنى تەخمىنەن مىلادى 350 - يىللىرى باشلىنىپ، 374 - يىللىرى ئاخىرلاشقان، دېگەن پەرەزنىلا ئوتتۇرىغا قويالايدۇ. ئۇ چاغلاردا ھۇنلار بىردىنلا دون دەريا سىي بويلىرىدا پەيدا بولۇپ، ياۋروپاغا بېسىپكىرىشكە باشلىغان. ئامىئانا س بۇ توغرىدا قىسقا قىلىپ مۇنداق يازغان:

«ھۇنلار ئالانلارنىڭ زېمىنىنى ئايلىنىپ ئاستىن قىلدى. ھۇنلار قاقتىق قىرغىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان ئالانلار بىلەن ئىتتىپ

پاقداشلىق شەرتنامىسى تۈزۈپ، ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا قاتنىشىشقا مەجبۇر قىلدى. ھۇنلار بىلەن ئالانلار بىرلەشكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئۇلغايدى» ⑧.

ئالانلار مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان ئالانلار ھۇنلارغا بويسۇنغان ۋە ھۇنلار بىلەن غەربكە يۈرۈشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى جەنۇبىي كاپكاز تاغلىرىغا قېچىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى غەربكە قاراپ يۇرۇپ، شەرقىي گوتلارنىڭ چېگرىسىغا كىرىپ كەتكەن (ھازىرقى دون دەريا سىنىڭ غەربىدىن دنېستر دەريا سى ئارىلىقىدا). ئارىدىن ئۆزاق ئۆتمەي، ھۇنلار (ئەينى چاغدىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بالامبىر ئىكەن) داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، دون دەريا سىدىن ئۆتۈپ، مىلادى 374 - يىلى شەرقىي گوتلارنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن. شەرقىي گوتلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، دنېستر دەريا سىنىڭ غەربىدىكى غەربىي گوتلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتكەن. غەربىي گوتلارنىڭ قارشىلىقى مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، بىر قىسمى جەنۇبقا قېچىپ، دونای دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ئورمانلىققا كىرىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى دونای دەريا سىدىن ئۆتۈپ، رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ تەۋەسىگە كىرىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ ھۇنلار ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىدە ئاساسلىق رول ئويناغان، شۇنداقلا ياۋروپاغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەردىسىنىمۇ ئاچقان.

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشىنىڭ بىرىنچى مەزگىلى
(مىلادى 374 ـــ 400 - يىللار)

ھۇنلارنىڭ باستۇرۇپ كىلىشىدىن ئىبارەت «كىشىنى چۆچىتىدىغان بۇ خەۋەر، گوتلار ۋە باشقا قەبىلىلەرگە بېتىپ كەلدى، ئۇلار ئىلگىرى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان بىر خىل ئادەملەرنىڭ جاھانىنىڭ نامەلۇم جايلىرىدىن گويا شىددەتلىك بوران-چاپقۇندەك باستۇرۇپ كىلىپ، ئۇچرىغانلىرىنى نەرسىلەرنى تالان - تاراج، ۋەيران قىلىپ كىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى» ⑧. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچىگەن شەرقىي گوتلارنىڭ خانى ھىرمانلىك ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا كۈچى يەتمەي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ ۋارىسى ئىسمىر خەۋىلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا تىرىشىپ، ھۇنلار بىلەن بىر قانچە قاي قانلىق ئېلىشىشقان بولسىمۇ، لېكىن نەتىجىدە ئۇنىڭ قوشۇنى مەغلۇب بولۇپ،

ۆزى قەتلى قىلىنغان. ھىرمانلىكنىڭ ئوغلى ھۇنامۇند قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ۇنلارغا تەسلىم بولغان. قالغان شەرقىي گوتلار ئاراشمۇس بىلەن سافلىكىس ئىككىيـ ـنىڭ باشلامچىلىقىدا غەربكە قاراپ يۈرۈپ، غەربىي گوتلار رايونىغا (دنېستر ەرياسىنىڭ غەربىگە) ئۆتۈپ كەتكەن. غەربىي گوتلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنىڭ شەپـ ىنى سېزىۋېلىپ، دەرھال شەرقىي چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەن. لېكىن ئاردـ دىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا غەربىي گوت قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپى ھۇنلارنىڭ تۇيۇقسىزـ ۇجۇمىغا ئۇچراپ، ناھايىتى ئېغىر چىقىم تارتقان، سانسىز ھەربىي ئەسلىھەلىرىدىن ايرىلىپ قالغانلىقتىن، ئىلاجسىز جەنۇب تەرەپكە بۇرۇلۇپ، دوناي دەرياسىنىڭ ىمالىدىكى تىرانسلۇانىيە ئورمانلىقلىرىغا (ھازىرقى رومىنىيە زېمىنى) قېچىپ كەتـ ـەن غەربىي گوتلاردىن تەخمىنەن 200 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم ئۆز سەردارى ولتېخىنىڭ باشلامچىلىقىدا ردم ئىمپېراتورى ۋالىنىئونوسنىڭ ئىجازىتى بىلەن دوناي ەرياسىدىن ئۆتۈپ، ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ زېمىنىغاكىرىپ پانالانغان. ردم تەرىتورـ سىگە كىرىپ ئورۇنلاشقان بۇ غەربىي گوتلار، كېيىن ئىمپېرىيەنىڭ يەرلىك ئەھەلـ ارلىرىنىڭ دەھشەتلىك سىياسىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېغىرلاتاسـ سىگە چىدىماي، خېلى زور كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. غەربىي گوتلار بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ھەممىلا يەردە ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، ۋالاڭ ـ تالاڭ قىلغان. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىلگىرى ھۇنلاردىن مەغلۇب ولغان ئاراشمۇس بىلەن سافلىكىس باشچىلىقىدىكى قالدۇق شەرقىي گوتلارمۇ شۇ ەزگىللەردە دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بالقان يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولۇپ، بىلىس بىلەن ماكىدونىيە قاتارلىق جايلارنى تالان ـ تاراج قىلغان. يەنە بىر ئاز اقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇنلار بىلەن ئالانلارنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىمۇ بۇ يەرـ دىكى توپىلاڭغا قاتناشقان. لېكىن ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرى شۇ مەزگىللەردە ېخىچە دوناي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئەسلى گوتلارغا قاراشلىق جايلاردا بولغاچقا، ۇ توپىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ئاز ئىدى.

ردم ئىمپېرىيەسى گوتلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، شەرق ـ غەربتىكى ىللانغان قىسىملىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىمپېراتور ۋالېنتىنىئانۇس لەشكەرلىرىگە ۆزى باشچىلىق قىلىپ، مىلادى 378 ـ يىلى گوتلارغا قارشى جەڭ قىلغان. نەتىجىدە ـم قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇب بولۇپ، ئۈچتىن ئىككى قىسىم ئەسكەرلىرى ھالاك ولغان، ئىمپېراتور ۋالېنتىنىئانۇسمۇ ئۆلتۈرۈلگەن، مۇشۇ قېتىمقى جەڭ ردم ئىمپېرىيەـ ـسىنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىۋەتكەن. ۋالېنتىنىئانۇس ئۆلگەندىن كېيىن، گوتلار ھۇنلارنىڭ

تەھدىتىنى سېزىپ، داۋاملىق ردم ئىمپېرىيىسىدە قېلىۋەرگەن، ئىمپېرىيىنىڭ ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا مادارى يەتمىگەن. ئەڭ ئاخىرى ئىككى تەرەپ 382 - يىلى مۇرەسسە قىلىشقان، مۇرەسسەدىكى ماددىلار بويىچە، غەربىي گوتلار ۋە شەرقىي گوتلار بىلەن بىللە بالقانغا بېسىپ كىرگەن ئالانلار ۋە ھۇنلار بارونىيە (ھازىرقى ۋېنگىرىيەرياسىنىڭ غەربىي ئەتراپلىرى) شۇنىڭدەك يۇقىرى موزىسىيە (بارونىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبى) ئىككى رايونىدا ئولتۇراقلىشىدىغان ۋە ئۇلارغا يەر بېرىلىدىغان بولغان؛ غەربىي گوتلار تۆۋەن موزىسىيىدە (يۇقىرى موزىسىيىنىڭ شەرقىدە) ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇندىن باشلاپ شەرقىي گوتلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى كەم، ئەمما غەربىي گوتلار دائىم پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇرغان.

مىلادى 395 - يىلى ردم ئىمپېرىيىسى شەرق - غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

مىلادى 375 —— 400 - يىللىرى ئارىلىقىدا، ھۇنلار ئالانلار بىلەن گوتلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھۇنلارنىڭ ئاساسىي قىسمى تېخىمۇ جەنۇبىي رۇس يايلاقلىرىدا، يەنى ئالانلار ۋە شەرقىي گوتلارنىڭ يەرلىرىدە قالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى جەنۇبتا كاپكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئەرمىنىيە، مېسوپوتامىيە ۋە سۇرىيەنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىغا بېسىپ كىرگەن، لېكىن ھەممىلا يەردىن چىكىنىدۇرۇلگەن. مىلادى 396 - يىلى، يەنە بىر ئاز قىسىم ھۇنلار دەجلە دەرياسى ۋادىسىدىكى تېسفون شەھىرى (ئىران ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى) گە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، قارشىلىققا ئۇچراپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. مىلادى 400 - يىللارغا قەدەر، ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى يەنىلا كارپات تاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقىدە ئىدى. ئەمما 400 - يىلىنىڭ كۈزىدە سىللىرىدىن باشلاپ، ھۇنلار تۇنجى قېتىم رومانلار بىلەن بىۋاستە ئۇچراشقان. ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسىنىڭ گانىيە ئىسىملىك بىر سەركەردىسى ئاسىيلىق قىلىپ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن يوشۇرۇنچە ئۆتۈپ، ھازىرقى رومىنىيە تەۋەسىگە قېچىپ كەتمەكچى بولغان؛ ئەمما بۇ جايىنى شۇ مەزگىللەردە ئۇلدىز باشچىلىقىدىكى ھۇنلار ئىگىلەپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلدىز ردم ئىمپېرىيىسىگە دوستلۇق بىلدۇرۇش يۈزىسىدىن گانىيىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ كونىستانتىنوپول (ئىستانبۇل) دىكى شەرقىي ردم ئىمپېراتورىغا ئەۋەتىپ بەرگەن[10]. تەخمىنەن شۇ مەزگىللەردە، ھۇنلار غەربكە ئىككىنچى باسقۇچلۇق كۆچۈشنى باشلايدۇ.

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئىككىنچى مەزگىلى
(مىلادى 400 ـــ 415 ـ يىللار)

شۇ مەزگىللەردە، سىزا دەريا سىنىڭ شەرقىدە (ھازىرقى ۋېنگىرىيەنىڭ غەربىي قىسمىدا) ئولتۇراقلىشىپ قالغان يېڭى گوتلارنى ئۇلدۇزنىڭ قول ئاستىدىكى ھۇنلار توسۇۋېلىپ كېتىدۇ، ئۇلار قەبىلە باشلىقى رادىگائىسى باشچىلىقىدا غەربكە قېچىپ ونای دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغا كېلىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي دونای دەريا سىدىن ۆتۈپ، ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ بارونىيە ئۆلكىسىگە بېرىۋالىدۇ. ھۇنلار دەم بەرمەي وغلىغانلىقتىن، ئۇلار 404 ـ يىلى ئالپتاغلىرىنىڭ شەرقىي بېشى ئارقىلىق ئىتالىيىگە ېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. لېكىن 405 ـ يىلى فائىيسۇرى (ھازىرقى فرانسىيەنىڭ لورانسا ئەتراپلىرى) دا غەربىي ردم ئىمپېرىيەسى قوشۇنلىرىنىڭ توساپ زەربە ېرىشىگە ئۇچراپ، پۈتۈن قوشۇنى دېگۈدەك ھالاك بولىدۇ. گوتلارنىڭ بۇ قېتىم ۇنداق قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىغا ئۇلدۇز قوشۇنىدىكى ھۇنلارنىڭ گوتلارنى وغلاپ ئىتالىيىگە كىرىش بىلەنلا قالماي، يەنە ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ گوتلارغا ئىككى تەرەپتىن زەربە بېرگەنلىكى سەۋەب بولغان.

رادىگائىسى باشچىلىقىدىكى گوتلارنىڭ بارونىيىگە كىرىشى ۋە ھۇنلارنىڭ ۇلارنى قوغلاپ كېلىشى ئۇزۇندىن بۇيان شۇ جايدا ياشاپ كېلىۋاتقان ۋاندالىلار، ىلگىرى ۋېنگىرىيەنىڭ شىمالىي قىسمىدىن كەلگەن رىمغۇ ئارلار، شۇنىڭدەك ئىلگىرى ھۇنلار قوغلاپ چىقارغان شەرقىي جەنۇبىي روسىيەدىن كەلگەن ئالانلارنىڭ ھەممىسى تەھدىت ئىچىدە قالدۇرىدۇ، نەتىجىدە ئۇلار مىلادى 401 ـ يىلى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار دەسلىپىدە لىسىيە ۋە نولىكان ئۆلكىلىرىگە (ھازىرقى شۋېتسارىيىگە قاراشلىق) بارىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلار يەنە بېسىم كۈچىگە ئۇچرىغانلىقتىن داۋاملىق غەربكە كۆچىدۇ. 406 ـ يىلى رېيىن دەريا سىدىن ئۆتۈپ گالىيا (ھازىرقى فرانسىيەنىڭ زېمىنى) گە كېلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بىلەن فرانكلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ، تالاپەت ئېغىر بولسىمۇ، لېكىن قالدۇق قىسىملار فرانكلارنىڭ توساقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ گالىيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى بېسىۋالىدۇ، كېيىن ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى غالىپ كەلگەنلىكتىن، بۇ ئۇچ قەۋم كىشىلەر يولىنى ئۆزگەرتىپ جەنۇبقا قاراپ يۈرىدۇ. 409 ـ يىلى پىرېنېي تاغ لىرىدىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيە يېرىم ئارىلىغا بارىدۇ ھەم ھەر قايسى ئۆز ئالدىغا

بۆلۈنۈۋېلىپ، نەتىجىدە ئۇچ كاروللۇق (خانلىق) قۇرىدۇ: رىغۇئارلار يېرىم ئارالنىڭ غەربىي شىمالىدا رىغۇئار كاروللىقىنى؛ ئالانلار ھازىرقى پورتۇگالىيە زېمىنىدا ئالان كاروللىقىنى؛ ۋاندالىلار يېرىم ئارالنىڭ قالغان جايىدا ۋاندال كاروللىقىنى قۇرىدۇ، كېيىن ۋاندال كاروللىقى تەسىر كۈچىنى ئافرىكىغىچە كېڭەيتىدۇ.

ۋاندالىلار، رىغۇ ئارلار ۋە ئالانلار گالىيادا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىۋاتقان ھەمدە ئىسپانىيىگە يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان چاغدا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان ئىتالىيە ئالرىك باشچىلىقىدىكى تۆۋەن مۇرىسىدە تۇرۇپ قالغان غەربىي گوتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ، بۇنىڭغىمۇ داۋاملىق غەربكە يۇرۇش قىلىۋاتقان ھۇنلارنىڭ ئۇلارنىڭ كەينىدىن بېسىم ئىشلەتكەنلىكى سەۋەب بولغان. ئالرىك غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى رىم شەھىرىگە ئىلگىرى ـ كېيىن ئۇچ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. ئۇچىنچى قېتىمدا (مىلادى 410 ـ يىلى) شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىرىپ، تالان ـ تاراج قىلغان، شۇنىدىن ئېتىبارەن مۇقەددەس رىم شانۇ ـ شەۋكىتىدىن مەھرۇم بولغان. شۇنىدىن كېيىن ئالرىك داۋاملىق جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ، ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئايلاق ـ ئاستى قىلغان ئاردىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، ئالرىك ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاسارف ۋارىسلىق قىلغان. مىلادى 412 ـ يىلى، ئۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ گالىيانىڭ جەنۇبىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئىشغال قىلغان، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇنى قوغلاپ چىقىرىشقا كۈچى يەتمەي، مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئىمپېراتور ۋالېنتىنىئانۇس III سىكلىسى ھونوريانى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۆزۈن ئۆتمەي، بۇ غەربىي گوتلار يەنە پىرىنېي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ۋاندالىلارنى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، ۋاندال كاروللىقىنىڭ ئىلكىدىن ئىسپانىيە يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى تارتىۋالىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرى قۇرغان غەربىي گوت كاروللىقىنىڭ زېمىنى كېيىنكى بىر قانچە ئەسىرلەر ئىچىدە، ھازىرقى فرانسىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىسپانىيە يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارغىچە كېڭىيىدۇ.

ئۇلدىز تەخمىنەن مىلادىنىڭ 408 ـــ 415 ـ يىللىرى ئاردىلىقىدا ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئۆلۈمى بىلەن، ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى ئاياغلاشتى.

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئۇچىنچى مەزگىلى
(تەخمىنەن مىلادى 418 ـــ 422 ـ يىللىرى)

ئۇلدۇز ئۆلگەندىن كېيىن، خېلى يىللار ئارىلىقىدىكى ھۇنلارنىڭ ئىشلىرىدىن غەرب ئالىملىرى خەۋەرسىز قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى، شۇ چاغلاردا ياۋروپىادا يازما ۋەسىقىلەر تامامەن يوق دېيەرلىك ئىدى. تاكى يەنە بىر ھۇن سەركەردىسى ئاتتىللا (Attlia) قۇرغان (ئادەتتە «ئاتتىللا خاندانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان خاندانلىقى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىش تارىخىنىڭ يەنە بىر يېڭى سەھىپىسى) ئېچىلدى.

بۇ ھۇن خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئىككى خانى ئوقتار بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى رۇگا ئىدى. ئوقتارنىڭ پائالىيەتلىرىدىن قالدۇرۇلغان خاتىرىلەر ناھايىتى ئاز، رۇگا خانلىققا ئولتۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردىمۇ نامى چىقمىغان ئىدى. مىلادى 422 ـ يىللىرىدىن 426 ـ يىللىرىغىچە ھۇنلارنىڭ شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، سېلىس، ماكىدونىيەدىن ئىبارەت ئىككى جايىنى قاتتىق ئايال ـ ئاستى قىلغانلىقى، ئۇزۇن ئۆتمەي شەرقىي ردم ئىمپېراتورى تېئودوسىئۇس II ھۇنلارنى دونايي دەرياسىنىڭ شىمالىغا قوغلاپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن روگاغا ھەر يىلى 350 قاداق (پوند) ئالتۇن خىراج تۆلەپ تۇرۇش بەدىلىگە ئىمپېرىيە چېگرىسىنى پاراكەندە قىلماسلىققا ماقۇل كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان.

مىلادى 432 ـ يىلىدىن ئىلگىرى دونايي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسىگە ئەڭ يېقىن چېگرىداش جايلاردا نۇرغۇن ئۇششاق قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن مۇستەقىل ھالدا شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم سۆھبەت ئۆتكۈزگەن ۋە تۇرلۇك كېلىشىملەرنى تۈزۈشكەن ئىدى. لېكىن 432 ـ يىلىغا كەلگەندە، رۇگا شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسىگە، ئىمپېرىيە زېمىنىگە قېچىپ كىرىۋالغان قاچاق ھۇنلارنى تۈتۈپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە دونايي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇششاق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ھۇن خاندانلىقىغا تەۋە بولىدىغانلىقىنى، ئىمپېرىيىنىڭ بۇ قەبىلىلەر بىلەن ئىلگىرى تۈزگەن كېلىشىملەرنى بىكار قىلىش كېرەكلىكىنى، بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇنداق كېلىشىملەرنى پەقەت ھۇن خاندانلىقى بىلەن سۆھبەتلىشىپ تۈزۈشكىلا بولىدىغانلىقىنى جاكالىغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، رۇگا ھۇن خاندانلىقى شۇ مەزگىللەردە دونايي دەرـ

ياسىنىڭ شمالىدىكى كەڭ جايلاردا بىرلىككە كەلگەن مۇتلەق نوپۇزنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ⑪.

ئىمپېراتورتىئودوسىئۇس ئۇرۇش ۋاستىسى بىلەن رۇگانىڭ تەلەپلىرىنى رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالماستىن، بەلكى هۇن خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزگەن. ردم ئەلچىسى هۇنلارنىڭ چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەندە، رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى جىيەنى — بىلېدا ۋە ئاتتىللا ۋارىسلىق قىلغان. سۆھبەتنەتىجىسىدە، ردم ئەلچىسى قاچاق هۇنلارنى تۇتۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋە ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگرىداش ئۇششاق قەبىلىلەر بىلەن تۇزۇشكەن كېلىشىم مەسىلىسىدە يول قويغاندىن باشقا، يەنە ئاتتىللانىڭ تەلىپى بويىچە، بۇ چاغداهۇن خاندانلىقىدا ئىككى خان بولغانلىقى ئۈچۈن، ردمنىڭ هۇنلارغا تاپشۇرىدىغان يىللىق خىراجىنىمۇ ئىككى ئۈلۈش تاپشۇرۇشقا يەنە يىلى تۆلەيدىغان 350قاداق ئالتۇننى 700 قاداققا كۆپەيتىشكە ماقۇل بولغان. شۇنىدىن كېيىن نەچچە ئون يىللارغىچە ردم تارىخنامىلىرىدا هۇنلارنىڭ پائالىيىتىگە دائىر خاتىرىلەر ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، بۇنداق بولۇشى، شۇ چاغلاردا هۇنلارنىڭ شمالىي ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى يات مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

بىلېدا بىلەن ئاتتىللا بىرلىكتە هۆكۈمرانلىق قىلغان هۇن خاندانلىقىنىڭ زېمىنى زادى قانچىلىك، هۆكۈمرانلىق هوقۇقى زادى قانچىلىك دائىرىگە كېڭەيگەن؟ بۇ هەقتە ماتېرىيال كەم بولغانلىقتىن، غەرب ئالىملىرىمۇ بۇنى ئانچە بىلمەيدۇ. لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى هۇن خاندانلىقىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ مەركىزى دونای دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرائېقىملىرىدا بولۇپ، XIX ئەسىردىكى ئاۋستىرو-ۋېنگىر ئىمپېرىيەسىنىڭ زېمىنىگە باراۋەر كېلەتتى، بۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. مۇشۇ دائىرىدە هۇنلار گەرچە هۆكۈمران مىللەت بولسىمۇ، ئەمما نوپۇسى ئاز ئىدى، يەنە دونای دەريا-سىنىڭ غەربىدىكى بارونىيىدە تۈرۈشلۇق شەرقىي گوتلار ۋە دونای دەريا-سىنىڭ شەرقىدە تۈرۈشلۇق گېپىدلار هۇن خاندانلىقىغا بويسۇنماتتى. بۇنىدىن باشقا، هۇن خاندانلىقى هازىرقى گېرمانىيە دائىرىسىدىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىمۇ خېلى دەرىجىدە كونترول قىلغان ئىدى، هەتتا مەلۇم دەرىجىدە هۆكۈمرانلىق هوقۇقىنى شىمالىي دېڭىز ۋە بالتىق دېڭىزىگىچە كېڭەيتكەن ئىدى. كېيىنچە، جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىكى هۇنلارمۇ (سانى ۋېنگرىيەدىكى هۇنلاردىن خېلى كۆپ) مىلادى 435 — 447 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئاتتىللانىڭ هۆكۈمرانلىقىنى مەجبۇرىي قوبۇل قىلدى، ئېھتىمال، شۇ چاغدا رۇس

يايلاقلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئورمانلىقلاردا ياشاۋاتقان سلاۋيانلار ۋە فىنلارمۇ بويسۇنغان بولۇشى مۇمكىن . سلاۋيانلار بەلكىم شۇ چاغلاردا « ھۇنلارنىڭ مالىيى» سۈپىتىدە بىرىنچى قېتىم غەربىي ياۋروپاغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

مىلادى 445 - يىلى بىلىدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئاتتىللا ھۇن خاندانلىقىنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان. ئوردا دونياي دەريا سىستېمىسىدىكى تۈز لەگلىكتە (ھازىر ۋېنگىرىيە) ئىدى، ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى غەربتە رەيىن دەريا-سىنىڭ شەرقى، شەرقتە مەركىزىي ئاسىيانىڭچە ئىدى. شەرقىي ۋە غەربىي ردم ئىمپېرىيىسى ئۇنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇراتتى. مىلادى 447 - يىلى، ئاتتىللا شەر-قىي ردم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستانبۇل) غا قوشۇن تارتىپ كەلگەندە، شەرقىي ردم ئىمپېراتورى تېئودوسىئۇس II سۇلھىي قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، يانداۋرقى يىلى ھاقارەتلىك شەرتنامە ئىمزالىغان، شەرتنامىدە ئىمپېرىيە ئاتتىللاغا ھەر يىلى 2100 قاداق ئالتۇن خىراجەت تۆلەش، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كونا قەرزنى ئادا قىلىش ھېسابىغا 6000 قاداق ئالتۇن بېرىش بەلگە-لەنگەن. سۇلھىتىن كېيىن، ئىمپېرىيە ماكسىمىئۇس باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمە-كىنى پائىنونىيادا تۇرۇشلۇق ئاتتىللاغا تارتۇق يوللاپ، ھال سوراشقا ئەۋەتكەن.

ئاتتىللا مىلادى 434 - يىلى تەختكە چىققاندىن تارتىپ، 450 - يىلىغىچە، غەر-بىي ردم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىنتايىن ياخشى دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەچ-كە ، ئۇ شەرقىي ردم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما غەربىي ردم ئىمپېرىيىسىدە ھېچقانداق تەسىر قوزغىمىغان. مىلادى 448 - 449 - يىللىرى ئاتتىللا بىلەن غەربىي ردم ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەل بولۇنماي كەلگەن بىر مەسىلە تۇپەيلىدىن بۇزۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاتتىللا، ئىمپېراتورا ۋالېنتىنىئانۇس III نىڭ سىڭلىسى ھونۇرىياغا نىكاھلىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئىمپېراتوردىن سىڭلىسىنى بېرىشنى ھەمدە غەربىي ردم ئىمپېرىيىسى زېمىنى-نىڭ بىرىمىنى تويلۇق تەرىقىسىدە قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇنىڭ بۇ تەلەپلىرى پۈتۈنلەي رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئاتتىللا ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەن .

ئاتتىللانىڭ تالالۇغان ھۇجۇم نىشانى ردم ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى گالىيا (بۈگۈنكى فرانسىيە زېمىنى) بولۇپ، ئىتالىيىنىڭ ئۆزىنى تالالىمىغان. مىلادى 451 - يىلى ئۇ ھەيۋەتلىك زور قوشۇن (ئىبېتىشلارغا قارىغاندا 500 مىڭ-دىن ئاشىدىكەن) تارتىپ رەين دەريا سىستېمىدىن ئۆتۈپ گالىيانىڭ شىمالىي قىسمىغا

بېسىپ كىرگەن، ھە دېگەندىلا بىر قانچە مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان، مېتتىس شەھىرىنى تەلتۆكۈس بۇلاڭ - تالاڭ قىلمۇەتكەن. گالىيانىڭ ئەڭ مۇھىم ھەربىي بازىسى ئورلئاننىمۇ قورشۇالغان. دەل مۇشۇ مەزگىلدە، رىم سەركەردىسى ئاتېئۇس شىمالغا ئەسكەر تارتىپ كېلىپ، ئاتتىللاغا قارشى كاتالونىيە دالاسىدا (دۇروكورتۇرۇم بىلەن مېتتىس ئىككى شەھەر ئارىلىقىدا) دەھشەتلىك جەڭ ئېلىپ بارغان. بۇ جەڭ ئۇزۇن داۋام قىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپتىن ئېغىر چىقىم بولغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر كۈنلۈك جەڭدىلا 150 مىڭ ئادەم ئۆلگەن. بۇ قېتىمقى دەھشەتلىك جەڭدە، يېڭىش - يېڭىلمىش ئېنىق ئايرىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتتىللادا ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش نىيىتى بولمىغاچقا، قوشۇننى باشلاپ ژېنگرىيە چېگرىسى ئىچىگە چېكىنگەن.

مىلادى 452 - يىلى، ئاتتىللا رىم ئىمپېرىيىسىگە يەنە ھۇجۇم قوزغىغان. بۇ قېتىم ئۇ ھۇجۇم نىشانىنى گالىياغا ئەمەس، ئىتالىيىگە قاراتقان. ئاتتىللا ئالپ تاغ لىرىدىن ئۆتۈپ ئالدى بىلەن ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى مەركىزىي شەھەر خويلىيا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان، شەھەردىكى ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلمۇەتكەن، ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئايلاق - ئاستى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، بادۇيا، ۋارونا، مىلان شەھەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن مۇنقەرز قىلىنغان ۋە تالان - تاراج قىلىنغان. ئاتتىللا يەنە قوشۇنلىرىغا جەنۇبقا، يەنى توپ - توغرا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى رىمغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق بېرىشنى ئويلىغان، بىراق، قوشۇندا ئاچارچىلىق ۋە ۋابا كېسىلى تارقاپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يارىدەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، ئاتتىللاغا بىر قانچە قېتىم قايتارما ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاتتىللا قوشۇنلىرىنى دونای دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى ھۇن خاندانلىقىنىڭ پايتەختكە چېكىندۈرگەن. ئىككىنچى يىلى (مىلادى 453 - يىلى) ئۇ ئىچىلىككە بېرىلىپ، يېڭىدىن ئۆيلەنگەن ساھىبجامالغا شەھۋانىي نەپسىنى بەك ئۇرۇۋەتكەنلىكتىن، مەست ياتقان ۋاقتىدا بىردىنلا قان قۇسۇپ ئۆلگەن [12].

ئاتتىللانىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كۆپ ئۆتمەيلا، ھۇن خاندانلىقى پارچىلىنىپ كەتكەن. بۇنىڭغا ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى ماجىرالار، ئاتتىللانىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خاندانلىق قۇرۇشقا قۇرۇنغانلىقى سەۋەب بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئادەتتە خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن گېرمانلار، گېپىدلار، ۋە شەرقىي گوتلار باشلامچىلىق بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. نەتىجىدە ھۇنلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى كارپات تېغىنىڭ

شەرقىغە چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ھۇن خانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى مەركىزىي رايونى بولغان ۋېنگرىيە ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ غالىب بولغان گېرمانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. مىلادى 461 - يىلى، ئاتتىللانىڭ بىر ئوغلى دېڭگىزنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، غەربتە ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلەشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، 468 - يىلى شەرقىي ردم ئىمپېرىيەسىنىڭ كۈچلۈك زەربە بېرىشى بىلەن ئۇرۇشتا مەغلۇب بولۇپ ئۆلگەن. بۇ، غەرب ئەللىرىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان ھۇنلارنىڭ ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى ئاخىرقى بىر قېتىملىق خاتىرە. شۇنىدىن باشلاپ، ھۇنلار ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قالغان.

ئىزاھلار:

① شىياۋجۈشىڭنىڭ بىر پارچە ماقالىسىدە بۇ ھەقتە تەپسىلىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن، پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

② مېككو ۋېرن ئەپەندىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» (جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1958 - يىلى نەشىر قىلغان، جاڭ شۇننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى) نىڭ 6 - بابى «ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھۇنلار».

③ سېن ئەپەندىنىڭ «ئىران غۇزلىرى ۋە ھۇن غۇزلىرى» 1944 - يىلى 5 - ئايدا «ھەقىقەت ژۇرنىلى» نىڭ 1 - جىلد 3 - سانىغا بېسىلغان.

④ ئەسلى ئىزاھى: «ستويا يەنى جۇڭگو تارىخنامىلىرىدىكى ئائورسلار غەربىي ئاسىيا بىلەن شەرقىي ياۋروپانىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ياۋروپادىكى قىسمى بولسا كارپات تاغلىرى بىلەن دون دەريا سى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ... ئالانلار ـــ ستويانىڭ بىر تارمىقى».

⑤ چې سېخې قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە «دۇنيا تارىخى ماتېرىياللىرىدىن دەسلەپكى توپلام. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي ياۋروپا» غا قارالسۇن. سەنلىيەن كىتابخانىسى، 1958 - يىل نەشرى، 31 - 32 - بەتلەر.

⑥ شىياۋ جۈشىڭنىڭ ماقالىسىدە بۇ ھەقتىمۇ مۇھاكىمىلەر بار.

⑦ ياۋ سۈگۈۋ «ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ھۇنلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتى» دېگەن ماقالىسىدە (1930 - يىلى بېيجىڭ داشۆ «دۆلەت ئەدەبىياتى پەسىللىك ژۇرنىلى» 2 - جىلد 3 - سانى) ۋە چې سېخې «ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ياۋروپا دىكى پائالىيەتلىرى» دېگەن ماقالىسىدە، «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» ۋە «شىمالىي

خانلىقلار تارىخى» دىكى خاتىرىگە ئىشىنىپ قېلىپ، سوغدى بىلەن ئائورسى (ئالان) نى بىر ئەل دەپ قارىغانلىقتىن، ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە سوغد ئېلىدىن ئۆتكەن دەپ ھېسابلىغان.

⑧ يۇقىرىدا ئېيتىلغان چى سېخىي تەرجىمە قىلغان «دۇنيا تارىخى ماتېرىياللىرىدىن دەسلەپكى توپلام»، 34 ـ بەت.

⑨ ئامىئاناسنىڭ «تارىخ» دېگەن ئەسىرى، خەنزۇچە تەرجىمىسى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان « دۇنيا تارىخى ماتېرىياللىرىدىن دەسلەپكى توپلام» ، 35 ـ بەت.

⑩ مېككوۋېرن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» جاك شۇننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى. 7 ـ باب «ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھۇنلار» ۋە ئاۋستىرىيە ئالىمى تومىنھارفىننىڭ «ھۇنلار دۇنياسى» دېگەن ئەسىرى (لوندۇن 1973ـ يىل نەشرى، ئەسلى ماقالە ئىنگلىزچە يېزىلغان) 2 ـ باب 4 ـ پاراگراف «ئۇلدىرا» قىسمىغا قارالسۇن.

⑪ مېككوۋېرننىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» جاك شۇننىڭ تەرجىمىسى 7 ـ باب « ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھۇنلار» ۋە مىنھارفىننىڭ «ھۇنلار دۇنياسى» 2 ـ باب 6 ـ پاراگراف «ئوقتار ۋە رۇئا» قىسمىغا قارالسۇن.

⑫ « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» تەرجىمە نۇسخىسى 7 ـ باب ۋە «ھۇنلار دۇنياسى» 2 ـ باب 7 ـ پاراگراف «ئاتتىللا»، 8 ـ پاراگراف «ئاتتىللا خانلىقى».

ھاۋا ساقى تەرجىمىسى

كىتابخانلار سەمىگە:

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (پەسسللىك ژۇرنال) نىڭ 1986 - يىللىق توپلاملىرى تۈپلىنىۋاتىدۇ. پەسسللىك ژۇرنال توپلىمى 3.90 يۈەن، ئايلىق ژۇرنال توپلىمى 3.70 يۈەن. كىتابخانلارنىڭ تەھرىر بۆلۈمىگە پۈل ئەۋەتىپ سېتىۋېلىشىنى قارشى ئالىمىز.

86 - يىل 4 - سانىغا تۈزىتىش

13 - بەت، يۇقىرىدىن 4 - قۇردىكى «پەلسەپە تەتقىقات» دېگەننى «تەتقىقات» دەپ؛

14 - بەت، يۇقىرىدىن 14 - قۇردىكى «مىللەتلەرنىڭ» دېگەننى «پەنلەرنىڭ» دەپ؛

23 - بەت، يۇقىرىدىن 7 - قۇردىكى «ئاقمل(تادر)» نى«ئامىل (تاردۇ)» دەپ،

27 - بەت، يۇقىرىدىن 2 - قۇردىكى «تايانمايمۇ» دېگەننى «تايانمايمۇ ھەتتا گېگىلگە تايانمايمۇ» دەپ؛

28 - بەت، يۇقىرىدىن 10 - قۇردىكى «لېكىن مۇنداق دېگەنلىك» دېگەننى «لېكىن» دەپ، يۇقىرىدىن 15 - قۇردىكى «قىلمىغان تەقدىردىمۇ» دېگەننى «قىلىش ئەھمىس، ھەتتا يېقىنقى زامان پەلسەپە تارىخىدىكى» دەپ، تۆۋەندىن 13 - قۇردىكى «قىلىشقا تىوغرا كېلىدۇ، مۇنداق تەلەپ قويۇش» دېگەننى «قىلىشمۇ» دەپ؛

30 - بەت، تۆۋەندىن 4 - قۇردىكى «تەقلىدى» دېگەننى «ئەخلىتى» دەپ تۈزىتىپ ئوقۇشىڭىزلارنى سورايمىز.

3-، 4-رەسىم: راھىبلارنىڭ رەسىمى (ئۇستىدە خەنزۇ. تۇرك. براھما يېزىـ
قلىرىدىكى بېغىشلىما ۋە تاپىنغۇچىنىڭ ئىسمى بار).

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلىرى تەتقىقاتى 1987 - يىل 1 - سان (ئومۇمىي 22 - سان)

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلىرى تەتقىقاتى

新疆社会科学

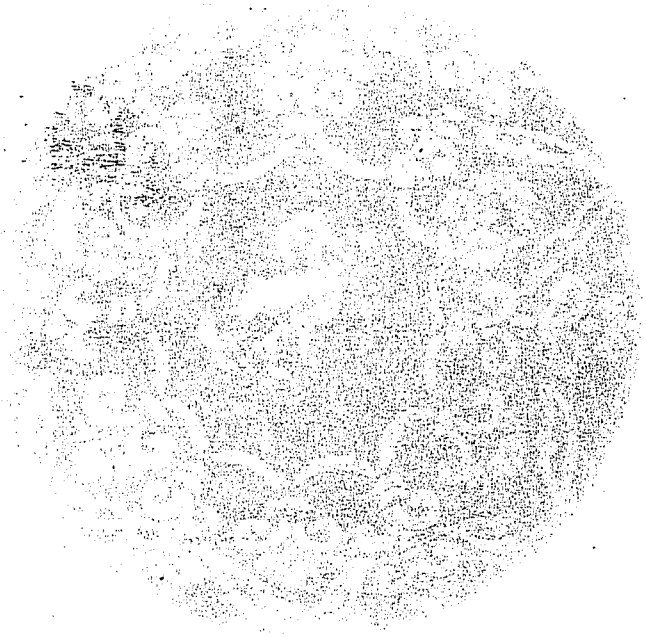

تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى تەھرىر بۆلۈمى

(ئۈرۈمچى بېيجىڭ كوچىسى، تېلېفون نومۇرى 37937)

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى باسما ژاۋۇدىدا بېسىلدى.

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ.

(مەملىكەت ئىچىدە ئوچۇق تارقىتىلىدۇ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلىنىك

قەرەللىك ژورنالارنى تەكشۈرۈش نومۇرى №302

پوچتا ۋاكالەت نومۇرى 58 — 81

باھاسى: 0.60 يۈەن